

81.632.9142
C212

Каб. ученик

В. САТЛАЕВА, Н. ТЕПУКОВ

АЛТАЙ ТИЛ

СИНТАКСИС

7—8 КЛАССТАРГА

Горно-Алтайск · 1972

Miss [b]
V12

В. САТЛАЕВА, Н. ТЕПУКОВ

АЛТАЙ ТИЛ

СИНТАКСИС

7—8 КЛАССТАРГА

*Горно-Алтайский автономный областьтын албаты
үредүзинин бөлүгү жөптөгөн*

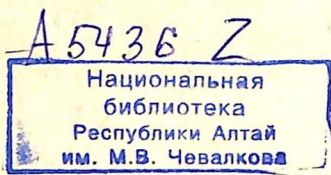
АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫНГ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ • 1972

Областной институт
Усовершенствования учителей.
г. Горно-Алтайск.

— 8407 —

81.639.4-972

С 2126-6

Учебниктин редакторы
З. С. Суразакова

АВТОРЛОРДЫН ОБӨКӨЛӨРИ КЫСКАРТА БИЧИЛГЕНИ.

А. Ад.—А. Адаров	М. Г.—А. М. Горький
А. Еред.—А. Ередеев	М. Качк.—М. Качкышев
А. Сар.—А. Саруева	Н. Верет.—Н. Веретенников
А. Н. Т.—А. Н. Толстой	Н.—Н. А. Некрасов
Б. Ук.—Б. Укачин	Ник.—И. Никитин
Викт.—Викторов	Н. О.—Н. Островский
В. Кач.—В. Качканаков	П.—А. С. Пушкин
В. Луг.—В. Луговской	П. Куч.—П. В. Кучияк
В. Маяк.—В. В. Маяковский	Пауст.—К. Паустовский
Г.—Н. В. Гоголь	Пил.—М. Пиляцкий
Гайд.—А. Гайдар	Пр.—М. М. Пришвин
Долм.—Е. Долматовский	С. Ман.—С. Манитов
Жук.—Жуковский	С. Мих.—С. В. Михалков
И. Коч.—И. Кочев	Сам.—В. Самыков
И. Шод.—И. Шодоев	С. Сур.—С. Суразаков
Каинч.—И. Каинчин	Сур.—Б. Суркашев
К. Козл.—К. Козлов	Т.—И. С. Тургенев
К. Кош.—К. Кошев	Тоюш.—С. Тоюшев
Кр.—И. А. Крылов	Трут.—Е. Трутнева
К. Толес.—К. Толесев	Фад.—А. Фадеев
Л. Ош.—Л. Ошанин	Ч. Айт.—Ч. Айтматов
Л. Кок.—Л. Кокышев	Ч. Чун.—Ч. Чунижеков
Л.-К.—Л. Кумач	Шат.—Ш. Шатинов
Л.—М. Ю. Лермонтов	Шол.—М. А. Шолохов
	Э. Пал.—Э. Палкин

02.05.2010

Б-СВД-АТ-42

ТӨРӨЛ ТИЛИС.

Алтай тил — алтай албатынын национальный төрөл тили. Алтай тилле албаты телекейлик албатынын культуразыла, телекейлик айалгала, политикала, жүрүмле таныжат. Ого үзеери, алтай албаты бойынын тилиле телекейлик культурага бойынын жөмөлтөзин жетирет. Эмдиги өйдө алтай тилдин учуры там ла тынып жат: төрөл тилис социализмди төзөөринде болушкан; эмди коммунизмди — энг жакшы обществоны — тсзөөринде туружар арга берет; алтай тилле алтай национальный литература чүмделип өзүп жат; жаңыс ла тилле, жаңыс ла литературала телекейлик культурага жөмөжөр арга бар; төрөл тил өскө тилдерди үредерге жаан болужын жетирет.

1. Үлгерди кычырала, төс учурын жартап береер. Алтай тил керегинде автор нени айдат? Кандый бир үзүгүн эске үренип алыгар.

Алтай тилиме.

Ак-жарыктын алдына келеле,
Айлу-күндү жеримди көрөлс:
«Адайым» деген алтай тилим,
«Энейим» деген эрке тилим...
Эне Алтайдын эдеги алдынан
Эрке үнденип, сен чыккан эдинг.
Таштаң чыккан таңдалай чечектий,
Таң алдынан сен өскөн эдинг.
Керсү жонымнын чүми жок кожоңын
Келишкенче сен кееркедип беретен,
Албатым жуунаткан алтай тилим,
Аарчызы жытанган алтай тилим!..
Өскө албаты тилиле сен
Өөркөшпөй, эптү таныжып жүретен.
Жайымды сүүген жакшынак уулдардын
Жалбышту сөзи сен болотон.
Албатымнын айткан санаазы — сен,
Амадап жүргенде — кожоңы сен.
Адамнаң арткан жсөжөзи — сен,
Энемнинг берген энчизи — сен,
Бйлаган тушта эрикчил тилим,
Ырысту тужымда чечеркек тилим...

(Л. Кокышев.)

VII КЛАСС

Тилди үрөнетен наука бир канча бөлүктөрдөн турат. Тилдин сөзлигин лексикология үрөнет, тилдин табыштарын — фонетика, тилдин грамматический бүдүмин (сөстөрдүн бүдөрүн ле кеберин, сөсколбуларды ла эрмектерди) — грамматика. Онон башка, ол графиканы (тилдин табыштарын бичикте темдектейтен эп-аргаларын), орфографияны (сөстөрдү чын бичиир ээжилерин) ла пунктуацияны (эрмекте темдектерди тургузатан ээжилерин) үредет.

Өткөнүн катап көрөри.

1. Фонетика ла графика. Лексика.

2. Кычырала, карарт ^{кан} ~~баарынан~~ сөстөрдүн учурын жартап береер: олоор чике бе айса көчүрө учурлу ба?

Революция Лениннинг
Айткан жолун **көстөгөн**.
Албатынын революциязы
Жаңы судур бичик ачкан,
Жаңы жаан учур тапкан,
Жаңайлыктап жон **үрөнгөн**,
Жашөскүримге жол **көрүнгөн**.
Түйүк санаа тумандый **кайылган**.
Кара агаштый албаты
Коммунизм жолуна чыккан.
Кайла, маска тудунып,
Карангуйла тартышкан
Ленинизм жарыткыш болгон,
Албаты ийдези тенгис болгон.

(Б. Суркашев.)

Тексттең колболу сөстөрдү чыгара бичип, бүдүмиле, табыштарыла ылгап береер.

3. Карарта базылган сөстөрдин кажызы көп учурлу, кажызы жангыс учурлу? Карарта базылган букваларды табыш эдип айдып береер.

Сүмер туулу Алтайда.

Сүмер туулу Алтайда
Сүт аржандар агып жат.
Сүрлү жараш чечектер
Жаландарда өзүп жат.
Туура түшкен өзөктөр
Тулаан айды сакып жат.
Элик бычкак өдүктү
Анчыларды санап жат.

Койчы кыстын кожоңы
Кобы жерден угул жат.
Анчы жиит уулдын
Жүрегине томул жат.
Сүмер туулу **Алтайдын**
Сүт кебери көрүн жат.
Сүрлү жараш кожоңнон
Сүүнчилер угул жат.

(Б. Суркашев.)

Туура деген сөсти табыштарыла ылгаар.
Кебер деп сөскө синоним табыгар.

Берилген тексттен бир жарталгыштан айдып береле, ого антонимдер табыгар.

4. Устүндеги 3 №-лү таскадудан јымжак үндү табыштарлу 5 сөс чыгара бичиир. Ундүлерди бүдер эби ле оостын ачылар кеми аайынча ылгап береер.

5. Кычырала, бажалык сананып табаар. Карарта базылган сөстөргө синоним табыгар. Текстке план тургузала, изложение бичигер.

Кезикте өткүүл јаар кедери коно-түне иштеп турган јаан брига-да келип јадар. Бу тен бригада-эш эмес, а кал черү клееди деп кө-рүнер... Кыйгы... Сыгырыш... **Тибирт**... Тозын деп неме күн бөктө-гөн... Алдындагы уул кызыл маанылу... **Черүчилдер** көп сабазы — школдын үренчиктери. Каака эштин коштойында јаткан Чокыр-аннын уулчагынан өрө сыр **чабышла** өдөр. Онын буттары үзенгиге јетпес. Адын дезе улус комуттап, ээртеп берип турган. Ол ада-энези оны бригада јаар ойто божотпос болор деп, айылына бир ай кире јанбай жүрген. Уулдар эмди караңуј киргенче, оромды өрс-төмөн тибиреер. Кажан да болзо, аттарын канкајта тарткылап, бијелет-килеер.

2. Сөстөрдин бүдери. Морфология.

6. Сөстөрдү бүдүмиле ылгап, айдып береер: олор кандый эп-аргала бүткен? Кандый куучын-эрмектин бөлүктери?

Кайучы, көстөөчи, төзөөчи, кайда-кайда, кышту, јылкынын, Јайлугуш, трудкүн, онјылдык, чуй (кижи), түндүк, коркыйла, (бир) канча, бежү, көрүш.

Сөстөрдинг чын бичилер ээжизин јартагар.

7. Кубулткыштарла кубулар, јүзүндерле кубулар, чек кубулбас беш сөстөнг чыгара бичип алаар. Олор куучын-эрмектинг кандый бөлүгү болгонын сөскөл-буга коштой бичигер.

Јанмыр.

Алан кайа көрсөрдө, јанмыр Кара кырдын боомын эбирип келеткен эмтир. Ак-боро бастыра бар күчиле тегин де мендеп барадарда, Алан оны камчылап ийди. Кенетийин үстүндеги кара булут-ту тенгерини кечире је ле деген јалкын јалбырай берди. «Эмди ле јызырай беретен эмтир» — деп, Алан сананып, оног коруланарга турган чылап, ээрдинг үстине бөкөйип ле ийерде, јырс ла этти!

Торт ло кийин јанындагы кайа-таш јарыла бергендий бодолды. Боро ат чочыганына бийик чурап ийеле, октолып мантай берди. Јанмыр там ла шуулап келетти. Алан база ла кайа көрөрдө, аайы-бажы јок јаан јанмыр чек јууктап келтир. Кара кырдын бери јанындагы калың агаш өлбөндий бөкөйип, јайылып шуулайт, тызырайт... Јанмырдын бажы табырап једип келди. Јаан јанмырдын бойы бу ла шуулайт. (Э. П а л к и н.)

Кандый сөстөр јанмырдын түргөн келип јатканын көргүзөт?

8. Төмөн айдылган аңылу темдектерге сөстөр сананып табаар. Олор куучын-эрмектинг кандый бөлүгине келижет?

Тынду ла тыны јок; качественный ла относительный; канча? деп суракка каруу берет; јүзүнле, тооло, кубулткышла кубулат; өйлөр-лө, јүзүндерле кубулат, действиенин темдегин көргүзөт; сөстөр лө эрмектер колбоштырат.

9. Куучын-эрмектинг бөлүктөрүн көргүзип беригер. Кандый куучын-эрмектинг бөлүктери туштабады?

Чечектер.

Эбире јараш чечектер, чечектер.

Јүрекке кару јүзүн чечектер.

Нарцисс агарат, мак кызарат,

Олор јайканып балдардый каткырат.

Нарцисс

(М. Д ж а л и л ь.)

Кандый сөстөр көчүрө учурлу айдылды?

10. Бойыгарды суунын јаказында болгон деп бодойло, айландыра көрүнүп турган пейзаж керегинде «Күс башталат» деген темага сочинение бичигер.

3. Орфография.

11. Сөстин кандый бөлүгүндө буквалар божодылды? Олордун чын бичилерин тартап беригер.

Коммунизм...е жолысты
Компартия...ыс баштаган.
Совет жаннын колында
Наука, техника тыныган.
Болот канат сулаган
Бис...инг устар ийделү.
«Восток» кереп уч...рткан
Ойгор улус мактулу.

(Ч. Ч у н и ж е к о в.)

12. Керектү букваны тургузып бичип алаар. Сөс кубултар ла сөс бүдүрер ко-
жулталарын темдектегер.

1. Төз(ө,оо)чи, энчил(е,ее)чи, көст(ө,оо)чи, бер(е,ее)чи, жер-
л(е,ее)чи, чыгы(т,тт)у.

2. Көзнө(к,г)и, жалбы(ш,ж)ы, жа(ш,ж)ы, көрү(ж,ш)и, сер(п,б)ы,
клу(п,б)ы, кла(сс,з)ы, кро(сс,з)ы.

13. Берилген сөстөрдү тузаланып, эрмектер сананып табаар.

Текпиш; чакпы; такпай; чекпен.

14. Скобкаларды ачып, эрмектерди бичиң; сөстөрдүн чын бичилерин тартаар.

Геройдун сөзи.

Школды божоткондордун адынан удур куучынды школдын комсомольский комитетинин качызы, ВЛКСМ-нин Ойрот-Турадагы горкомунун члени, эн артык үренчиктердин тоозында болуп келген Илья Шуклин айтты. Ол куучынын мынайда божотты:

— Бистин күндүлү үредүчилерис! Слер бисти эн (ле) жаан учурлу керекке — бойыстын Төрөлисти, албатысты, улу партиябысты учы-кыйузы жок сүүрге үредип салдыгар. Шак (ла) онын учун бис слерге акту жүректен аңылу быйанысты айдып турубыс. Бистин Ада-Төрөлисти айландыра көп жерлер (де) албатынын каны төгүлип, коркушту жуу өдүп жат. Кем билер, айса болзо, биске (де) уур ченелтеге учураарга келижер. Андый айалгага керде-марда учурагадый болзобус, слердин үредүгер биске төс учурлу ийде-күч, эп-арга болор. Слерге, күндүлү үредүчилерис, база катап жаан быйан болзын. Эзен болзын, төрөл школыс.

(А. Алексеев.)

15. Тыт, эт деп адалгыштарды көстөөчи, энчилеечи, чыгытту, жерлеечи кубулткышка; көл, саал деп адалгыштарды өмөлөөчи, көндөк, калбак деп адалгыштарды беречи кубулткышка тургузып, чын бичилерин тартаар.

СИНТАКСИС

Сөстөр бой-бойыла учуры жанынан грамматически колболыжып, жүзүн-жүүр сөсколбулар ла эрмектер бүдүрөт. Бу эрмектердин ле сөсколбулардын бүдүмдерин, бүдетен эп-аргаларын ла ээжилерин грамматиканын синтаксис деген бөлүгү үренет.

Синтаксис морфологияла колбулу. Морфология сөстөрдин кубуларын үренет. Сөстөр сөсколбулар, эрмектер бүдүрөрдө, бой-бойыла сөс кубулар кожулталардын болужыла колболыжат. Темдек-тезе: *тенери, спутник, үч* деген сөстөрдү сөсколбуларга, эрмекке бириктирзе, озор сөскубулар кожулталар алына берер: *течериде учат, спутник учат — Течериде спутник учат.*

Сөсколбуны ла эрмекти үренетен тил керегинде науканын бөлүгүн синтаксис деп айдар.

Сөстөрдүн бүдерин үренери, морфология ла синтаксис грамматика бүдүрөт.

Je шкодо синтаксисле кожо токтой түжетен темдектерди тургузатан ээжилерди база үренедис. Токтой түжер темдектерди үренери пунктуация деп адалат.

16. Орғи берилгенин кычырып, айдып береер:

1. Синтаксис нени үренет?

2. Синтаксис морфологияла колбулу болгоны неден көрүнөт?

3. Тил керегинде науканын кандый бөлүктери грамматиканы бүдүрөт?

17. Текстти кычырала, синтаксис деген сөстин учурын жартагар. Онон айдылган учурыла башка-башка эрмек чыгара бичип алаар.

Синтаксис деген сөстин бүткенине аяру салаар. Ол греческий сөс. Алтай тилге бу сөс орус тил ажыра кирген. Бүдүмиле синтаксис деген сөс эки бөлүктөн турат: *син* ле *таксис*. Кажы ла бөлүгү нени темдектейт? *Син* дегени — кожо, жаба; *таксис* дегени — колбу биригү. Айдарда, синтаксис дегени — кожо бириккени, колболышканы.

18. Кыйгылу эрмектерди таап, кычыраар. Кыйгылу эрмек болгонун недег таныдаар? Божодылган токтой тўжер темдектерин тургузып бичигер.

Кۆрзөгөр дө бери
Јангы карта јаар.
Кандый јаан иштер
Мында темдектелген

Онызын биске
Советский компартия
Бойынын јөптөринде
Чокум-јарт көргүскен.

(В. Кучияк.)

Јакарган эрмек бу үзүкте бар ба?

19. Эрмектердин шүүлтөзи түнөй бе? Башказын билип аларга не болужат? Токтой тўжер темдектердин учуры кандый?

1. Ол бийик кырдын бажына чыгала, амырады. Ол, бийик кырдын бажына чыгала, амырады. 2. Энем јангы аяк-казан садып алды. Энем јангы аяк, казан садып алды. 3. Кара, сары атты бөлип алды. Кара-сары атты бөлип алды.

Токтой тўжер темдектердин учуры кандый?

Сөсколбу

4. Сөс лө сөсколбу.

Бойы алдынан учурлу кажы ла сөс өскө сөстөрлө колболыжар аргалу. Темдектезе, *бичи* деген сөслө *јараш* (*јараш бичи*), *нөкөрине* (*нөкөрине бичи*), *тетрадьта* (*тетрадьта бичи*), *менле* (*менле бичи*), оноң до өскө сөстөр кожо айдылар аргалу. Бу сөстөр *бичи* деген сөскө камаанду колбуның болужыла бириккен. Камаанду колбуга кирген сөстөр сөсколбу бүдүрет.

Сөсколбу, сөс чилеп, предметти, эдилгени, аңылу темдекти адап јат. Је сөстөң оны аңылаар керек. Сөс јангыс ла предметти, эдилгени, аңылу темдекти (тон, јураган, јараш, ыраак) адайт, сөсколбу дезе олорды (предметти, эдилгени, аңылу темдекти) чокумдап адап јат (*јангы тон, кјүрөң тон, мениң тоным; јараш јураган, будукла јураган; сјүрекеј јараш; мынан ыраак, айылынан ыраак*).

20. Берилген сөсколбулардың төс сөстөри кандый куучын-эрмектин бөлүктөри болуп туру? Бастыразын мындый үч группага бөлип, чыгара бичип алыгар:

- 1) адылу сөсколбу (төс сөзи адалгыш, јарталгыш, солума, тооломо);
- 2) глаголдың сөсколбузы (төс сөзи глагол, ылганаачы, эренгис);
- 3) кубулбастың сөсколбузы (төс сөзи кубулбас).

Бөрүк садып алды, торко плат, сјүрекеј јараш, нөкөрине туштаганы, школдон ыраак эмес, орой түнде, мынан эрте, площадьтагы парад, үчүлөп иштегени, јаантайын **сүүнчилү**, таң атканын сакиды, јангы портфель, кышкы соок, балдардың ойыны.

Қарат^{қан} базылган сөстөр төс сөс болзын деп, сөсколбулар тургузып алаар.

21. Берилген сөстөргө учурыла келишкедий сөстөр кожуп сөсколбулар тургузып, бичип алаар.

Коркыйтан, лаборатория, галстук, энирде, кийими, тудулгадый, не де, экземпляр, тийиң, бөлип, тәккөн, сүүнип, јуундажары.

22. Үзүкти кычырып, төс шүүлтезин јартайла, бажалык сананып алыгар. Қаратта базылган сөстөрді камаанду сөслө чыгара бичип алала, камаанду сөс кандый куучын-эрмектин бөлүгі болуп турганын темдектегер.

Көргүзү: јарт. кан дый?
 ↓ |
 түрген базыт

 адал. кай дан?
 ↓ |
 турадач чыкты

...Каран нөкөрлөриле кожо автобуска отурала, городтын төс оромында турган универмагты бедреп барды. Выходной күн. Улус кайда ла көп болгон. **Универмагта** сыйнына бир платенин **бөзүн**, энезине кашемировый плат, эжезине эчкинин ноокызынан түүген атту-чуулу оренбургский **шал** садып алды. Түүнчектерин тудунганча почтага барды. Айылына посылка жаап, оны аткарып турганча, бозом кире берди. Төс оромдо **күйүп турган** оттор жаап турган кар өткүрө өчөмик суркурап тургулайт. Тротуардын үстине жаап салган калын жымжак карла барадарга сүрекей **жакшы** болгон. (Л. К о к ы ш е в.)

Карарта базылган сөстөр кандый сөскөлбуда төс сөс болот, кандый сөскөлбуда камаанду сөс болуп туру?

23. Берилген сөстөрдү кенгидип, башка-башка сөскөлбулар тургузаар. 4-чн сөскөлбунын схемазын тургузаар.

к а н д ы й?	к е м н и н г?
↓	↓
т ө р ө л ж е р и м	м е н и н г н ө к ө р и м

1. (К а й д а а р? к а ч а н? к е м л е? к а н а й д а?) барар.
2. (К а н ч а к и р е?) терен. 3. (К е м г е? к а й д а н?) жуук.

Сөскөлбуларды канайда бүдүрдөөр?
Төс сөзү аайынча кандый сөскөлбулар бүттү?

24. «Менин айылым» деген темага сөскөлбулар тургузып алаар.

Сурактардын каруун сөскөлбула берер: сенин айылың кайда турат? (*суунын, көлдүн жанында, центрде, тууразында, деремненин учында*); неден эдилген? (*тыт, карагай агаштан, шлакобетоннон*); туранын үстүн неле жапкан? (*шифер, яс, темир*); канча кыпту? канча, кандый көзүнөктү? *полы* кандый? печкези кандый? (*орус, камелёк, голландка*).

к е м н и н г?	к а й д а?
↓	↓
м е н и н г а й ы л ы м	ц е н т р д е т у р г а н

5. Камаанду колбулардын бүдүмдери.

Кажы ла столбикти кычырып, жартап беригер: кандый сөскөлбу эрмек болгондуй? Ненин учун? Арткан сөскөлбуларга кирген сөстөр бойы ортодо кандый эп-аргала колболышты?

Күс башталды
Жергелей озочыл
иш бүтсін
ашты жуунаттыс
нөкөриле эрмектешти
столдыч үстінде жадыры

күннин чогы
көлдүн салкыны
туранын көзүнөги
кузукту жер
соок салкын
араай айтты

Кандый столбикте камаанду сөс төс сөслө жангыс ла кубулткыштын кожулта-зыла колболышты? Кандый столбикте энчилеечи кубулткыштын кожултазыла база жүзүн кожултанын болужыла колболышты? Кажы столбикте сөстөр төс сөслө чек кожулта жогынан колболышты? Уланты сөсколбуда не керектү? Түп шүүлте эдигер: сөстөр бойы ортодо кандый грамматический эп-арганын болужыла колболыжат?

Алтай тилде камаанду сөс төс сөслө 4 эп-арга ажыра колбо-лыжат: жөпсингени, башкарганы, башкарышканы (изафет), кожул-ганы ажыра.

Камаанду сөзи төс сөстин грамматический кеберин алынган колбуны жөпсинген колбу деп айдар. Алтай тилде жөпсин-ген колбу ажыра жангыс ла айдылаачы ла баштаачы колболыжат, темдектезе: *Мен бичидим. Мен* деген солума 1-кы жүзүнде, жангыс тоодо турат; камаанду сөзи база 1-кы жүзүнде, жангыс тоодо турат. *Кар жааган* деген сөсколбуда камаанду сөс төс сөслө жангыс тоодо, 3-чи жүзүнде жөпсинижет.

25. Жөпсинген колбунын болужыла бүткен сөсколбуларды чыгара бичип алаар. Камаанду сөс төс сөслө неде жөпсингенин жартап береер.

Медпункт ачылды, бис жүрдис, кышкы каникулда, орой энирде, эстафетада туруштым, мен чочыдым, жылдыстар жалтырады, балдар синодылар, футбол ойнодылар, тура јундым, көзнөк ачылды, көз-нөк јундым.

Чыгара бичип алган сөсколбулар эрмекте не болор?

26. Тексттен жангыс ла жөпсингени ажыра колболышкан сөстөрдү чыгара бичип алаар.

1945 жылда Тананын жүрүминде јаан кубулта болды. Ол Комму-нистический партиянын членине кирген. 1955 жылдан бери бир кан-ча жылдарга улай озочыл койчы кажы ла 100 койдон орто тооло 108 курааннан өскүрип, кажы ла койдон үч килограммнан ас эмес түк кайчылап алып турган. 1959 жылда кажы ла јүс койдон 124 ку-рааннан, кажы ла койдон 4244 граммнан түк кайчылап алган. Ол область ичинде эн ле бийик једим болгон. Ол өйдө Марчина Тана СССР-дин Верховный Совединин депутадина көстөлтгөн.

(Я к ш ы м а е в.)

Кандый сөстөрдүн чын бичилерине ајару салар керек? Ненин учун? Ол сөс-төрлө сөсколбулар тургузып алаар.

Камаанду сөзи керектү кубулткыштын кожултазын алынган колбуны башкарган колбу деп айдар. Темдектезе,

неге?	кайдаар?	кемле?
↓	↓	↓
кыш ка белетенип алдыс	ай ы лына јанды	нөкө ри ле эрмектешти

27. Берилген сөскөлбулар кандый темага берилди? Баштапкы сөстөри жөпсинген, ошон башкарган колбула колболышкан сөскөлбуларды эки башка бичип алаар. Төс сөстөн камаанду сөскө чийү тартып, сурагын бичип салаар.

К ө р г ү з ү : $\begin{array}{cc} \text{кайдан?} & \text{нени эттин?} \\ \downarrow & \downarrow \\ \text{тайгадан түшти} & \text{сен кычырдын} \end{array}$

Гостиницада токтодылар; койон мантады; туулардан түжүп, кыштуга көчтилер, амыр-энчү учун тартыжу, фронтко барды, музейден келип, балдарла эрмектешти, вестибюльде ару, суу агат, бис кычырдыс, түштөн ала оорыды, агаштын үстине чыкты, көзнөк алдында отуру, жайдаг бери иштенди, сүттөн ичип ал.

Кандый сөскөлбуларда сөстөр улантынын болужыла колболышты?

28. Сөстөрдү кендип салаар. Сөстөр кандый бүдүмдү колбу ажыра колболыжат?

К ө р г ү з ү : $\begin{array}{cc} \text{ч. куб. неден? башк.} \\ \downarrow & | \\ \text{газеттеч} & \text{кычырды} \end{array}$

Сүүнген, кайкаган, туштаар, чыгар, качкан, санаазына кирди, тийбеди, алды.

Эрмекте сөстөр кандый учуралда кубулткыштын кожултазын алынбайт? Бичик кычырды — Бу бичикти кычырып салды — Бичикти түргөн кычырды.

29. Скобкада берилген сөстөрдү керектү кубулткыштарга тургузып, бичип алаар. Сөстөрдү кандый колбула колбоштырдыгар?

(Штанга) көдүрүп ийди, (энем) бичидим, (ар-бүткен) сүүр керек, (сочинение) белетенер, (искусство) темиктирер, (нөкөри) барар, (койон) коркыды, (суу) экелди.

Кандый сөстөрдүн чын бичиhrин сананып алар керек?

Сөстөрдүн турган jерине ажару салып, шүүлте эдеер.

30. Сөскөлбулар кандый темага берилди? Улантылу ла улантызы jок сөскөлбуларды jартагар. Сөскөлбудагы сөстөр ненин болужыла колболышты?

Лашөскүрим керегинде айтты; балдарга кычыру эткен, сьездке келген, трибуна jaар барды, Алтайдан келген, комсомолецтерле кожо турушкан, залдын ичинде жарык, делегаттарга сыйлады, вестибюльде тушташты, столдын jанына базып келди, резолюцияны jөптөди.

Кандый сөстөрдүн чын бичилерин сананып алар керек? Алтай тилге бу сөстөр кандый тил ажыра кирди?

Башкарган колбу деп нени айдар?

Берилген адалгыштарды колбоштырып ийеле, шўўлте эдеер: олор бойы ортодокандый эп-арга ажыра колболыжат?

Бала, сумка; агаш, будак; эјем, тон; колхоз, мал; суу, толку.

К ө р г ү з ү: *тетрадь, кадар — тетрадьтын кадары.*

Төс лө камаанду сөс бой-бойынаң грамматически колбулу болор аргалу.

Камаанду сөзи энчилеечи кубулткыштын кожултазын, төс сөзи дезе жүзүнниң кожултазын алынган колбуны б а ш к а р ы ш к а н к о л б у деп айдар, эмезе изафет (эки адалгыштын колболышкан эп-арганы изафетный колбу деп айдар).

31. Берилген сөсколбулардан јаныс ла башкарышкан колбуның болужыла бүткен сөсколбуларды чыгара бичип алаар. Төс лө камаанду сөстөрдү колбоштыратан кожулталарын темдектеп салаар.

 нениң?
 ↓
К ө р г ү з ү: *көзнөктинг рамазында*
 ↑
 незинде?

Најымла куучындаштым, кижиге иженер керек, тракторго отурды, совхозтын јөөжөзи, койдын түги, улустын куучынында, Эркештин галстугы, онын куучыны, иштегендердинг молјузы, кыштын соогы, тайганын јойгоны, шкафтын эжиги, этажеркада јадыры, менин этажеркам, кызычакка кычырганы, кызычактын кычырганы, онын кызычагы, кайынды эскүргени, кайыннын өскөни, кайыннын јаражы, менин кайынтым, суудан экелген, суунын тожы, бистин сууда, карандаштын учы.

Башкарышкан колбула куучын-эрмектинг кандый бөлүктери колболыжат? Камаанду сөс төс сөсти не јанынаң јартап јат?

32. «Сүүген бичигим» деген темага учурлаган башкарышкан колбуның болужыла бүткен сөсколбулар бичип алаар. Башкарышкан колбуның грамматический аңылу темдеги кандый? Кожулталарын көргүзип береер.

К ө р г ү з ү: *јаанамнын бичигин.*

33. Башкарган ла башкарышкан колбулу сөсколбуларды эки башка столбиктерге бичип алала, шўўлте эдеер: бу эки колбуның башказы незинде? Кандый куучын-эрмектинг бөлүгинен турат? Кожулталары кандый?

Менин төрөлим, Алтайдын јерине, Алтын-Көлгө келгилейт, туристтердин палаткалары, јаланда агарат, кўннин чыкканы, пароходло јоруктап, аржааннын суузынан, суузынан ичкилейт, јашөскүримнин каткы-јыргалы, көлдө мызылдайт.

Сөскөлбуларды кычырып, төс лө камаанду сөстөрдү айдып беригер. Камаанду сөс кандый бир сөс кубултар кожулта алынды ба? Төс сөскө кандый эп-арга колболышты, шүүлте эдеер.

кызыл флаг	төрт бала	келген кижы	орой барды
күски агаш	үч этаж	кожондогон бала	бери келген
атту кижы	онынчы тетрадь	аккан суу	түрген базат

Адалгышты, глаголды кандый куучын-эрмектин бөлүктери жартайт? Олор кубулткыш, жүзүн кожулта алынды ба? Ненин учун?

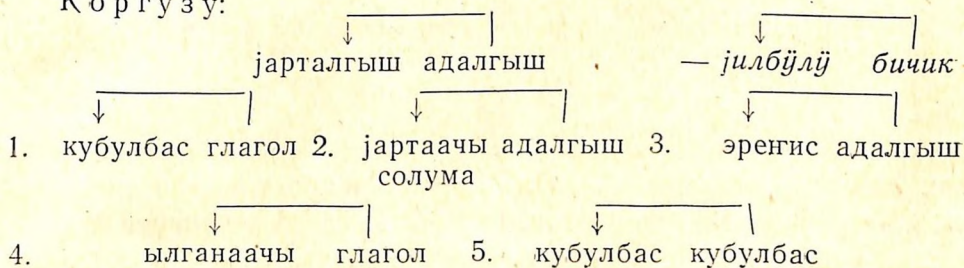
Камаанду сөзи төс сөслө жүк ле учуры жанынан колболышкан колбуны ко жу л г а н ко л бу деп айдар.

34. Сөскөлбулардын сөстөри кандый куучын-эрмектердин бөлүктөрилө айдылган? Камаанду сөс төс сөсти не жанынан чокумдап жартайт? (ойн, жери, амадузы, шылтагы, кеми). Бу сөскөлбулар кандый колбунын болужыла бүтти?

Үренерге келген, жакшы куучын, жойу баскан, туура барган, манзаарып куучындаган, ксп журады, бачымдабай барар, баштап ла көргөн, көк-жакыл өлөң, саргарган бүр, үчинчи истребитель, ойноорго барды, оорыган учун келбеди, бу агашты, жеерен уйды.

35. Берилген схемала тузаланып, кожулган колбунын болужыла сөскөлбулар тургузып, бичип алаар.

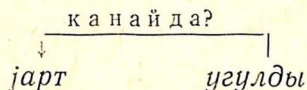
К ө р г ү з ү:

Кожулган колбуда куучын-эрмектин кандый бөлүктөри колболышкан, айдып береер.

36. Кожулган колбунын сөскөлбуларын чыгара бичип алаар.

К ө р г ү з ү:

1. Кече мен тайгадан түштим,
Тайганын соок тыныжын экелдим.
Анда дезе койчылар арткан,
Чыдамкай улусты кайкадым.

(Б. Суркашев.)

2. Кар јаайт үчинчи, төртинчи күн.
Ак көөрчөклө агашты үрүстөп,
Ак сүтле јеримди үрүстөп,
Кар јаайт, үчинчи, төртинчи күн.

(Б. С а м ы к о в.)

Айдып береер: камаанду сөс төс сөсти не јанынан јартайт?

37. Берилген сөстөрдөн сөскөлбулар бүдүреер. Сөстөр кандый колбу ажыра колболышканын скобкада көргүзеер.

К ө р г ү з ү: (элик) балазы — эликтин балазы (башкарышкан); (јажарган) кайын — јажарган кайыч (кожулган); күйк (кожочдо) — күйк кожондогон (јөпсинген), (агаш) отуры — агашта отуры (башкарган).

(Најым) куучындажарым; (бийик) калыган; (јайым) тартыжар; (кырлар) кайыган; (таңма) тийген; (коркынчак) јаман көрөр керек; (ада-эне) сүүр керек; (тоорчык) үни; (туура) баскан; (кычыру) бичиген.

Айдып береер: бу колбулардын башказы незинде?

38. Берилген эрмектерден башка-башка эп-арга ажыра колболышкан 5 сөс колбу чыгара бичип алаар. Колбуны мынайда темдектегер: — башкарган; ← башкарышкан; ----- кожулган; = јөпсинген.

Алтай албатынын тилинде бичик деген сөс јебрен өйлөрдөн арткан. VI—VIII чактарда Алтайда ла оны эбиреде јаткан тюрк эл-јондордо бичик чын бар болгон. 1889 јылда Н. М. Ядринцев Монголияда Орхон суунын јарадында Кошо-Цайдам деп јерде эки јаан таш бичик тапкан. Орус академик В. В. Радлов ло датский профессор В. Томсен бу сан башка букваларлу бичиктерди кычырып шиндеерде, олор јебрен тюрк эл-јондордын, ол тоодо алтай да албатынын, баштапкы јебрен литературный памятниктери болуп јат деп јарталды. (С. Су р а з а к о в.)

Бу үзүкте не керегинде айдылганын јартап береер. Кандый тюркологтордын ады-јолы берилген? Слер олор керегинде нени билип јадаар?

39. Эрмекте сөстөрдүн колбузынын схемазын көргүзү аайынча тургузаар.

К ө р г ү з ү: Инженер Тогул, самолеттон түжеле, геологический автомадын јүктенип алды. (Н. М е н д е ш).

нени этти?

Тогул ————— жүктенип алды

инженер кандый? качан? түйселе автоматын нени?
неден? самолёттон геологический

Курсанттар түни-түжиле аэродромнон баргылабай турган. Жаскары жаңы самолёттор келген. Каран СУ-2 танмалу бомбардировщикле учарга үренип турды.

(Л. Кокышев.)

40. Берилген сөстөрдөн эрмектер тургузаар. Сөстөр кандый колбу ажыра колболышканын жартаар.

1. Кар, күн, чедиргенделет. 2. Ак, толкулар, мендейт, кайдаар, да, омордын, чайкалар, үстинде, учкулайт. 3. Бис, партия, керегинде, кожон, омок, кожондойдыс, 4. Краснодонестер, Төрөлине, сүүген, жүрүмин, берген, кысканбай. 5. Орооннын, геройлордын, ла, иштенкейлердин, женип, болбос, кем, де, ак-жарыкта.

Кандый сөстөрдүн чын бичилерине ажару салар?

41. Божодылган букваларды, керектү темдектерди тургузып, бичип алаар. Калганчы эки эрмектин сөстөрүнүн колбузын схемала көргүзеер.

1922 жылда 16—19 майда Москва... комсомолдын Бастырасо-
сийский конференция... өткөн. Ол конференцияда партиянын Төс
Комитедин...н жакарузыла пионерский движение керегинде сурак-
ты шүүшкендер. Онын кийининде ол күн, 1922
жылдын 19 майы, пионерский организациянын
төзөлгөн күни деп адалган.

1924 жылда пионерский организаци...ларга
Владимир Ильич Лениннин ады адалган. Туу-
лу Алтайда баштапкы пионерский отря...тар
1923—24 жылдарда төзөлгөн. В. И. Лениннин
адыла адалган Бастырасоюзный пионерский организация 50 жылга
жаан ла мактулу жол өткөн.

Божодылган букваларлу сөстөр кандый ээжилерге берилген?

6. Тегин ле колболу сөсколбулар.

Берилген сөсколбулардан тегин сөсколбуны таап айдып береер.

Национальная
библиотека
Республики Алтай

им. М. А. Мухоморова

2 Заказ № 1101

17

Областной институт
УСОВЕЩАНИЯ НАЧАЛЬНИКОВ
г. Горно-Алтайск.

кайдаар?
↓
1) школго барар

кандый? кайдаар?
↓ ↓
2) јангы школго барар

↓ ↓ ↓
3) Эртең јангы школго барар

Баштапкы сөскөлбү тегин, экинчизи ле үчинчизи колболу.

Бүдүмиле сөскөлбулар тегин ле колболу болор. Тегин сөс-колбу бойы алдынан учурлу эки сөстөн турат. Колболу сөскөлбу бойы алдынан учурлу бир канча сөстөрдөн турат. Колболу сөс-колбу тегин сөскөлбуны кениткенинен бүдет.

42. Сөскөлбуларды кенгидип, бичип алаар.

Јалтанбас кайучылар, агаш аразына кирдилер, көрүнбей өтти-лер, барбак карагай, штабына кирдилер, эртезинде јангылап келди.

Кандый сөскөлбулар берилди, тегин бе, колболу ба? Кандый сөскөлбулар бүдүрдигер? Кандый сөскөлбуны колболу деп айдар?

43. Берилген сөскөлбуларды бир колболу сөскөлбуга бириктирип бичип алаар.

К ө р г ү з ү: кардын кайылганына, кайылганына сүйүндис. Кар-дын кайылганына сүйүндис.

- 1) алтай писательдерге, творчески эзөргө, јаан жөмөлтө;
- 2) алтай литературанын, тузалу салтары;
- 3) јакшы үлгер, үлгер бичиирге, балдарга бичиирге.

Колболу ла тегин сөскөлбунын башказы незинде?

44. Үлгерди чокум кычырып береер. Үлгерден колболу үч сөскөлбу чыгара бичип, оны тегин сөскөлбуларга бөлип ийеер.

Алтай тил керегинде.

Эрдине сенин алтай тилин
Эненин сүдиле кожо сүртүлген.
Эди-каныга онын јулугу
Эненин сүдиндий јажына таркаган.

Аран-чоронду туулар ортодо,
Алтай јурттарда — тилдин судазы.
Ондо байлык, јөөжө ондо,
Ондо тилистин јеезелү уйазы.

Собырып ылгазан, ол сөстөрдөн
Солонгыдый жараш жолдорды да чөйөринг!
Сонуркап жүрүп, олорды тыңдазан,
Согушка баргадый жыданы да эдеринг!

(Ш. Ш а т и н о в.)

Сөскөлбулардын сөстөри кандый эп-арганын болушыла колболышканын айдып береер.

Автор алтай тилин кандый сөстөрлө чүмдейт?

Кезик тегин сөскөлбулар бүдүмиле колболу сөскөлбуларга кеберлеш, темдек-тезе: *школ жаар ууланган, бичикке кол салды, Баштапкы майдын байрамы, он жашту бала.*

Школ жаар ууланган деген сөскөлбу тегин сөскөлбу болор, ненин учун дезе, *жаар* деген сөс — болушчы сөс. *Бичикке кол салды* деген сөскөлбуда *кол салды* фразеологический биригү* болуп, бир ле сөстин учурын темдектейт — *бичиди. Баштапкы майдын байрамы — Баштапкы май* — байрамнын ады болуп, бир ле сөстин учурын темдектейт. *Он жашту бала — жашту бала* деп айдып болбос.

45. Берилген сөскөлбуларды ненин учун тегин сөскөлбулар деп айдар?

Столдын алдына отургусты, чеден ажыра чачты, жолдын жанында ойноды; темир жолло келди, фотографияда карточкага соктырды, Улу Октябрьский социалистический революциянын байрамы, Социалистический Иштин Геройлорыла таныштым. Балдарды корулаар күнле уткыды; жабыс сынду кижжи; көс албай кёрди; көскө лө тийген немени.

Төртөн жашту өрөкөн лө төртөн жашту өрөкөнгө туштадым деген сөскөлбулардын башказы незинде?

46. Берилген фразеологический биригүлөрдү кендип, сөскөлбулар бичип алаар. Кандый бүдүмдү сөскөлбу бүткенин жартап береер.

Уйа базар, сөс берди, блааш жогынан, санаага түшти, жүк арайдан, Төрөл учун Улу жуу, «Алтайдын Чолмоны», он сегис жашту.

47. Берилген үлгөрдү чокум кычыраар. 4—5 тегин, 4—5 колболу сөскөлбуларды чыгара бичип алаар.

Эртен тура жолдо.

Каталышкан кырлар ары жанынан
Күннинг тандагы жаркындалат.
Эртен турагы кышкы жолдо
Эжер аттар чанақта учат.

*Фразеологический биригү — синтаксически бөлінбес сөстөр. Учурыла бир ле сөскө түнгөй болотон.

Темир эреске алдынан бурлап,
 Кар тозындалып араай жылыйат.
 Жылу жакыдаң жүзи көрүнип,
 Кем де чанакта көкип кожондойт.

Тожон кайаларды өткүн кожон
 Торгулта ойгозып, жалаңдарга учат.
 Эмезе кайыр арттардан ажып,
 Кобылар үстинче коолоп барадат.

Туулу Алтайдын сынын кериген
 Төрөл кожоннын үни жаражын!
 Ай такалары жалтылдаган
 Аргымак аттардын мантажын!

7. Сөскөлбуны ылгаары.

1. Сөскөлбулар бүдүмиле тегин бе, колболу ба? Колболу болзо, кандый тегин сөскөлбулардан турат? Кажы ла тегин сөскөлбуны башка-башка ылгаар.

Тегин сөскөлбуны ылгаарда:

2. Төс лө камаанду сөзин айдып береер.

3. Төс лө камаанду сөс кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылды?

4. Төс сөстөн камаанду сөскө сурак тургузаар.

5. Колболышкан эп-аргазын жартаар.

К ө р г ү з ү: *бичибей ылгаарда:*

бичип ылгаарда:

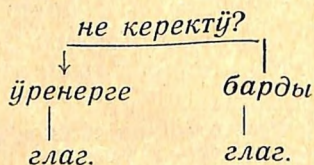
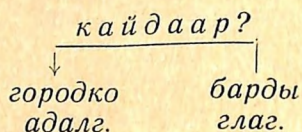
Городко үренерге барды.

Городко үренерге барды — колболу сөскөлбу, 2 тегин сөскөлбудан турат — *городко барды, үренерге барды.*

Городко барды — тегин сөскөлбу. Төс сөзи — *барды. Кайдаар барды?* *городко* — камаанду сөзи. Төс сөзи глаголло, камаанду сөзи адалгышла айдылган. Башкарган колбунын болужыла колболышкан.

Уренерге барды — тегин сөскөлбу. Төс сөзи — *барды, не керектү барды?* *Уренерге* — камаанду сөзи. Төс лө камаанду сөстөр глаголло айдылган. Кожулган колбула колболышкан.

Городко үренерге барды — колболу, *городко барды, үренерге барды* деген сөскөлбулардан турат.

48. Берилген эрмектерден сөсколбуларды чыгара бичип алаала, 3—4 сөсколбуны бичип, артканын бичибей ылгап алаар.

1. Туулардын эдегинде јайылган чөлдөрдө бу өйлөрдө аш учун сүрекей изү иштер өдүп јат. (Л. Кок.) 2. Устимдеги јылдыстар үзүлип, бирден јоголды. Айлаткыштын түбинен ак чырайлу таң келди. (Б. Укач.)

49. Диктант. Колболу сөсколбулардын алдыла чийү тартаар.

Тротуарла базып жүрү, элбек оромдо, көзнөктөрдөгү оттор, эки экскаватор садып алды, јангы иштердин једими, Верховный Советтин сессиязы, түжиле јоруктаган кижиге, бош отурбай иштенгилейт, там ла јуттай берди, кажы ла кижиге, өштүлерден коруланарга белен, кыштын узун түндери, баланын температурасы јабызады, январский каникулда, онын профессиизы.

Өткөнин катап көрөри.

1. Јөпсингени, кожулганы, башкарганы ла башкарышканы дегени не?

2. Эрмектин кандый члендери јөпсинет?

3. Кожулган колбуда кандый куучын-эрмектин бөлүктери колболыжат?

4. Кандый куучын-эрмектин бөлүктери башкарынат? Кандыйлары башкарыжат? Сөсколбунын ла сөстин башказы незинде?

5. Башкарган колбу башкарышканынан неле башкаланат?

6. Кандый учуралда көп сөстөрдөн турган сөсколбулар тегин болот?

7. Тегин ле колболу сөсколбунын башказы незинде?

8. Фразеологический биригү дегени не?

50. Берилген үлгерден 3 адылу. 3 глагол сөсколбуларын чыгара бичип алаар. Јартап береер: бүдүмиле кандый сөсколбулар, ол сөстөр бойлары ортодо кандый эп-аргала колболышкан?

Көгөргөн Туулу Алтайыста

Малыбыс кайдан кыймыражат?

Јажарган јараш јаландарыста

Јаш малыбыс кайдан мантажат?..

Јажарган јаланда тайларысты

Јараш уулдарыс өскүрген.

Көгөргөн меесте койларысты

Көөркий кыстар өскүрген.

Јайым иштү бу јаштарды

Јараштыра кожондойдым.

Јаан иштү геройлорды

Энелердий барып, кучактайдым.

(А. Саруева.)

Қарарта базылган сөстөргө синоним табаар.

Эрмек.

8. Эрмектин аңылу темдектери.

Улус бой-бойыла тил ажыра билижет. Тил ажыра билижетен арганын төс бөлүгү эрмек болуп жат. Сөс лө сөсколбу жүк ле предметти, эдилгени, аңылу темдекти адап жат. Эрмектин болужыла бис кандый бир санаа-шүүлтени, сезимјини, күүн-тапты, жакаруны чыгара айдып жадыс.

Эрмек болзын деп, бис керектү сөстөрдү бир аай тургузып, грамматиканын ээжилери аайынча колбоп жадыс. Айдарда, грамматиканын ээжилери аайынча колболышкан сөстөрдүн бириккенин эрмек болор деп айдарга келижет. Кажы ла эрмек божогон үнле (интонацияла) чыгара айдылат. Темдектезе, *түн* деп сөсти божогон интонацияла айтса, эрмек боло берер. *Түн. Течериде жылдыстар мызылдайт.* Айдарда, мындый түп шүүлте эдерге жаар: эрмек — улус бой-бойлоры ортодо санаа-шүүлтелерин угушып билижетен төс арга.

Аңылу санаа-шүүлтени, сезимјини, күүн-тапты чыгара айдарга грамматиканын ээжилери аайынча биригип, божогон үнле айдылган бир канча сөстөр эмезе бир сөс эрмек бүдүрөт.

Сөс, сөсколбу божогон үнле (интонацияла) айдылып, кандый бир жетирү эткенде, эрмек боло берет. Жетирү дегени не ол андый? Кандый бир неме керегинде айтканын жетирү деп айдар. Темдектезе, *кыш* деп сөсти эрмек эдип айдарыста, тургуза *өйдө кыш* болгоны керегинде жетирү эдип жадыс. *Кыш соок* деген эрмекте *кыш* деген предметте *соок* деген аңылу темдек бар деп жетирү эдедис.

Кар жаайт деген эрмекте *кар* деген предметте *жаайт* деген эдилге бар деп жетирү эдип жадыс.

Анайдарда, эрмектерле предметтерде кандый бир аңылу темдек, эдилге бар деп, жетирү эдип жадыс.

Айдарда, эрмектин аңылу темдектери мындый: божогон үнле айдары ла кандый-бир жетирү эдери.

51. Эрмектин аңылу темдектери керегинде өрө айдылганын кычырала, план тургузаар. План аайынча куучындап береер.

52. Берилген сөстөрдөн эрмектер тургузып, бичип алаар. Предметтин кандый аңылу темдеги керегинде жетирү эдип тураар, тартап береер.

1. Соок, күски, салкын.

2. Энгирде, јорукчылар, јаан, от, јанында, куучындажып, отур.

53. Қандый бир сөсти эрмек эдип бичийле, оны ўн жанынан сөслө тўндек көрөбөр.

54. *Бийик кырлар* деген сөсколбунун ла *Кырлар бийик* деген эрмектин башказы незинде?

55. Предметтин кандый ағылу темдектери керегинде жетирү эдип турус?

1. Чын сөс алтыннан баалу. 2. Ұредү кижинин жолын ачат. 3. Бичикчи кижі жарыкта жүрет. 4. Пионерлер жаңы сорт яблоня өскүрип алды. 5. Бистин сад жылдан жылга жаранат. 6. Қышкы күн жылу эмес.

Тегин эрмек.

Эки төс члендү эрмектер.

9. Эки төс члендү ле бир төс члендү эрмектер керегинде жетирү.

Эңирде Сынару кунугып отуры. Эңирде Сынаруга кунукчыл. Бу эки эрмектин шүүлтелери түңей. Эрмектердин төзөлгөлөрін (төс члендерин) таап, олардын башказын айдып береер. Баштапкы эрмекте канча төс член? экинчизинде канча төс член? — Эрмектердин баштапкызы эки төс члендү эрмек болор, экинчизи десе — бир төс члендү эрмек.

Төзөгөзи эки төс членнен (баштаачы ла айдылаачыдан) турган эрмекти эки төс члендү эрмек деп айдар. Төзөгөзи бир төс членнен турза, бир төс члендү эрмек деп адалар.

56. Берилген эрмектердин шүүлтезине түңей синоним-эрмектер сананып, бичип алаар. Кажы ла эрмек канча төс члендү?

К ө р г ү з ү: *Бала сүйүнет.* — *Балага сүйүнчилү.*

1. Эңиргери соок тыңыды. 2. Туранын ичи ару. 3. Кече түжилене жаңмыр жаады.

57. Точкалардын ордына керектү сөстөр тургузып, озо баштап бир төс члендү эрмектерди, онон эки төс члендүлерин бичип алаар.

1. ... ракета ... учат. 2. ... барар керек. 3. ... кайынаш ... өзөт. 4. Металлолом ... жадыры. 5. ... сүрекей жилбүлү.

Эки төс члендү эрмектердин баштаачызын ла айдылаачызын таап алаар.

58. Улгерди чокум кычыраар. Кажы ла эрмектин төс члендерин таап, эрмек кандый бүдүмдү болгонун жартап береер.

Төрөл комсомол бастыра иштерде
 Партиянын жөптөрүн бүдүрөт.
 Чанкыр Алтайда жүрүм жаранган.
 Жаш өскүрим ичкери ууланат.
 Сүүнчилү жүрүмдү комсомол,
 Элбек кырада байлык аш өскүрзөң,
 Укту малдын тоозын көптөтсөң,
 Кичеенип жакшы үрөңзөң, төрөл бистин
 комсомол.

(В. Качканакоев.)

59. Бичигер. Кажы ла эрмек канча төс члендү болгонун эрмектин кийининде скобкада цифрала бичип салаар.

Сентябрь ай. Бу өйдө тайгада кандый жакшы!

Анчы кижжи күрөң күстин келерин кандый мендештү сакыйтан эди! Кижинин сагыжы бийик тууларда, анду-кушту тайгаларда болотон.

Сентябрь ай. Кандый жакшы! Бу өйдө тайгада болдың ба? Сыгынын үнин угарга келишти бе? Жок болзо, барып кел! Анда арканын ару кейиле тынарын, сыгынын жараш үнин угарын.

Айдар амадузы жанынан эрмектерди жартап береер. Кыйгылу эрмектерди чокум кычыраар.

10. Баштаачы ла айдылаачы.

60. Мындый сурактарга каруу беригер:

1. Баштаачы ла айдылаачынын эрмек ичинде учуры кандый?
2. Баштаачы кандый сурактарга каруу берет?
3. Айдылаачы кандый сурактарга каруу берет?
4. Баштаачы ла айдылаачы куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылат?

Эки төс члендү 3 эрмек бичип алала, баштаачыны ла айдылаачыны темдектеп салаар. Көрөөр: баштаачы өскө члендерден камаанду ба, жок по? Айдылаачы кандый членнен камаанду?

Баштаачы ла айдылаачы эки төс члендү эрмектин төзөгөзи болуп жат.

Баштаачы эрмектин өскө члендеринен грамматически камаанду болбой жат, айдылаачы десе жаңыс ла баштаачыдан камаанду болот. Темдектезе: *Мен кычырдым; Сен кычырдың; Олор кычырдылар* деген эрмектерде айдылаачылар жүзүннүн ле тоонун кожулталарын баштаачыга көрө алынат. *Черемнеле трактор күркүрөп өттү* деген эрмектин *трактор* деп баштаачызын 3-чи жүзүңгө бодоп, айдылаачы 3-чи жүзүннүн кожултазын алынып, оныла кеберлежет.

Эрмектин өскө члендеринен грамматически камаанду болбой, кем? не? деп сурактарга каруу берип турган эки төс члендү эрмектин төс членин баштаачы деп айдар.

Баштаачыдан грамматически камаанду болуп, предмет не ни эдет? предметле не болды? ол кандый? кем ол андый? деген сурактарга каруу берип турган эки төс члендү эрмектин төс членин айдылаачы деп айдар.

61. Айдылаачыны керектү кеберде тургузып, эрмектерди бичип алаар. Жакылтаны бүдүрерде, эрмектин кандый членине аяру салдаар? Ненин учун?

Аймактын төс јеринде активтердин јууны ачыл. . . . Туулар сайын кысталып калган колхозтордон ло совхозтордон келген делегаттар гостиницада түш. . . . Кезик делегаттарды бис интернатка јатыргыс. . . . Олор биске бойынын кайкамчылу јүрүми ле ижи керегинде көп куучында. . . . Бис база јакшы үренер. . . .

Эрмектин төс члендери неле айдылган? Бойы ортодо кандый колбунун болу- жыла колболышкан?

62. Эки төс члендү эрмектердин төс члендерин кычырып, баштаачы кандый куучын-эрмектин бөлүктөрилө айдылганын јартап береер.

Јалангдар бойларынын јазалду агас тондорын база катап чечип ийдилер. Кырлар јүзүн чечектерле чүмденип, јарана бергиледи. Суунын коркураганы иле угулат. Кичемкей бойынын темир адыла Чуйдын трагыла өрө-төмөн Бийск ле Кош-Агаштын ортозында канча мун тонна кош тарткан! Ол айылынан письмолорды көп алып јүргөн, је бойы ас бичип турды.

63. Эрмектердин төс члендерин чыгара бичип алаар. Баштаачы кандый куучын-эрмектин бөлүгилө айдылганын јартагар.

- I. Эненин јүреги сүрө ле ширтилдейт.
Көөркий бош ло калажырап калган.
Је јуу болбос, амыр дешкилейт.
Азийда да кем јууны сакыган?
Адазын актар адып салган...
Айдып кем јетиретен эди.
Өбөгөни јууга атанарда,
Өлөр деп көөркий бодогон беди?

(А. А д а р о в.)

II. 1. Он үч экиге артыгы јогынан үлөлбөс. 2. Ыраактан «ура!» угулды. 3. Бу ленталардан кызылы јарады. 4. Фестивальга јүргөндөри јанып келдилер.

64. Озо баштап сөскөлбула айдылган, онон фразеологический бирингүлө айдылган баштаачылу эрмектерди чыгара бичип алаар. Бойоср база андый баштаачыларлу 1—2 эрмектен кожуп бичип алаар.

1. Қәп жылдарға тартыжу өткүрген «Аврора» күкүрти ороонго торгулды. Ол күкүрттен ырыска јединген алтын тандак Алтайға јайылды. Бис бүгүн јенүге ууланган јаш тужысты — јасты мактайдыс. Талтүштеги бийик турган күндий Ильичтин өйин мактайдыс. (Б. Ук.). 2. Кара талай толкуланып ла јат, толкуланып ла јат. 3. Коммунистический иштин ударниктери берген сөзин бүдүрип салат. 4. Алтын Казык көрүнип келген. 5. Бис Катяла кожо оны бозогого јетире үйдештис. (Л. Т.) 6. «Алтайдың Чолмоны» — јилбүлү газет. 7. Баш алдына јастанганы — тыт ағаштын чобразы. (П. Куч.). 8. Областной национальный школ — алтай специалисттер белетейтен школ. Мынан эн артык үренчиктер институттарға барып, бийик үредүлү специалисттер болуп, төрөл Алтайына јангылап јат. 9. Кажы ла турлуда малчылардың библиотеказы бар.

Кандый сөстөрдин чын бичилерин сананып алар керек?

Фразеологический бирипүнинг ле сөсколбунун башказы незинде?

65. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Төс члендердин алдыла чийү тартып көргүзеер. Баштаачы кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын јартагар.

Кижиле нөкөр.

В. И. Ленин кандый кижиле болгоны керегинде тоолу ла сөстөр айдайын. Ол бастыра ла керекти ажындыра билер кижиле болгон. Ол бистин кажыбысла ла ачык-јарык к...чындажып билетен. Онын јалакайын ла керсүзин, ойгор шүүлтезин билбеген партиянын члени, байла, јок болор!

Ол нөкөрлөринин ортозында жүргенде, бастыразынын ла сана...шүүлтезин өткүре билип жүретен, је онызын билдиртпейтен. Ол ј...нтайын јалакай к...н-сан...лу, к...чынчы, к...ндүзек кижиле болгон. Владимир Ильич ишмекчилерле, крестьяндарла оок-тобыр керектер, иш-тош керегинде узак куучындажатан. Ильичти керек дезе бистин өштүлерибис те кайкагылайтан.

Кижиликтин жүрүмин Ленин кирези јакшы кем де билбеген. Онын революционный јалтанбазын јангыс ла оныла јарта...р арга бар.

Кандый эрмектердин чын бичилерине ајару салдаар?

11. Айдылаачылардын бүдүмдери.

Куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылары аайынча глагол айдылаачылар ла адылу айдылаачылар болот.

Глаголло айдылган айдылаачыны глагол айдылаачы деп айдар. Ол тегин ле колболу болуп јат.

Тегин глаголло айдылган айдылаачыны тегин глагол айдылаачы деп айдар.

66. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Төс члендердин алдыла чийү тартаар. Айдылаачы глаголдың кандый кебериле (бйлү, жопсинер, жакылта) айдылганын скобкада коштой бичип салаар.

1. Јердин үстин үргүлјиге кеен сүйүнчилү таң жарыт...ан. (Э. Палк.)
2. Јебрен Азиянын түнгүрдий түндери түнкүлдейт үстим...е. (Сам.)
3. Эзен болзын, кару нөкөрим! Эзенде биске амыраарга база кел.
4. Ол кызыл тагдак...ан күн чалыган. Күн десе Ленинning күйниле жарыган. (А. Ад.)
5. Агаш јымжатын курт базар, айдынып болбосты сөс базар. (Кеп сөс.)
6. Бистин ырысту жүрүмис оноң јакшы јаранат.
7. Бойыстың јеристи кемге де тепседерге бербе...ис. (В. Лугов.)
8. Мактал, бистин пионерский мааныбыс! (В. Виктор.)
9. Амыр-энчүнинг Кычырузы алдына мен күйүнзеп кол салдым. (В. Качк.)
10. Бистин најылыгыс чактаң чакка тынзын. (Л. Ош.)

Колболу глаголло айдылган айдылаачыны колболу глагол айдылаачы деп айдар.

Айдылаачынын төс учуры ылганаачыла, амаду кеберлү глаголло айдылат. Болушчы бөлүги жүзүн-јүүр болушчы глаголдорло, база керек, керектү, учурлу деп сөстөрлө айдылат. Олор учурыла эдилгенин башталганын, божогонын, эдилип браатканын, эдилгеге күйүнзегенин, эдилгенин керектүзин, учурлузын, оноң до өскөзин көргүзип јат. Темдектезе: *Јайдың талортозы једип келген. Пайскан үренерге јүре берди* (эдилгенин божогонын). *Карабаш бир эмештең эригин баштады* (эдилгенин башталганын). *Телеграмма келбесе, Карабаш бойынын ла јеринде иштеерге турган* (күйүнзегенин). *Ол үредүчи де болуп иштеер аргалу* (аргалузын). *Арга бар тушта, үренип алар керек* (керектүзин). (Л. Кок.) *Васяга көп кычырарга керек. Јорукчыга јангыскан атанарга келишти.*

67. Колболу айдылаачынын болушчы бөлүги учурыла нени көргүскенин айдып береер. Ајару салаар: амаду кеберлү глаголдың, ылганаачынын болушчы бөлүги болуп кандый сөстөр айдылат?

I. 1. Үренчик текстти кычырып баштаган. 2. Бис айуны анан ары истеп барадырыс. 3. Александр Блок «Он эки» деп атту-чуулу поэмазын бир күнге бичип божоткон. 4. Јорукчылар айдың түнде јолды ылгаштырып ийер. 5. Мен Войничтин «Овод» деп романын кычырып јадым. 6. А. С. Пушкинning «Евгений Онегин» деп романын кычырарга турум.

II. 1. Малчыларга кырдаң түжерге келишти. 2. Арана ого болужар учурлу. 3. Геологторго бу өзөкти өрө барарга керек. 4. Кажы ла үренчик школдың јөсжөзин чеберлеер керек. 5. Санаш «5»-ке үренип јат.

68. Эрмектин төс члендерин чыгара бичип алаар. Колболу глагол айдылаачылардың төс глаголы кандый глаголло айдылатанын јартаар.

I. 1. Көзийке «а» букваны көрөлө, бичип баштаган. 2. Биске жазап иштеер керек. 3. Мен бастыра телекейди сүүрге белең. 4. Баштапкы жер аларга чаначы бастыра күчиле жүгүрүп баштады. 5. Николлай айдып токтоды, шил көзүн арчып баштады. 6. Аланчыкка ай келди, анда түнөй берди. (Б. Сурк.) 6. Таң адардан ла бери жааш уруп баштады.

II. 1. Совхоз кажы ла ферманын ижин механизировать эткен. 2. Кажы ла ферманы, кажы ла журтты бис электрифицировать эттибис. 3. Кенетийин көзнөктин жанында мылтык жырс этти. Көзнөктин шилизи шыңырт этти.

Механизировать, электрифицировать деген сөстөрдүн чын бичилерин ундыбас эдип үренип алаар.

69. Колболу глагол айдылаачыларды тегин глагол айдылаачыларла солып бичигер. Анайда солыганынан эрмектин шүүлтези кубулды ба, жок по, айдып береер.

1. Ол институтка киретен экзамендерди табыштырып салды. 2. Сегизинчи класстын үренчиктери сүүген произведениелердин авторлорыла туштажарга јат. 3. Оштүлөр бистин табаруны тудуп болбогон. 4. Кобыда, аркада обоолор кунутып тургулайт. (Б. Ук.) 5. Эки чананын изи сан ла төмөн сун калган. (Б. Ук.) 6. Студент институтты божодорго јат. 7. Кенетийин үстибисте јалкын јалт этти, күкүрт жырс этти.

70. Кычырала, кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын көргүзөр. Айдылаачылар канча сөстөн турат?

1. Күн ак-мөңкү карлу кырдын бажына өксөп келген турды. Меес јерлер эдегине түжүрө карантылап калган эмтир. Јолдон ыраак јок агаштардын ортозында сары јижигейлер јылды уткып кожондоп турдылар. (П. Куч.). 2. Уренчик билеттердин сурактарына каруу берди. 3. Бистин команда мөрөйлөжөргө белең болгон эди.

71. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Айдылаачылардын бүдүмин јартап береер.

Јаңы турган Совет јан албатыны албан күчтен айрып аларга албаданды. Көс-баш јоктон тартыжып, качкын бандит...ерди кыратан комотрядтар төзөлдү. Каанды чачкан орус албаты карындаш алтайларга кол...н сунды. Кыйыннан Алтайды айрыырга Кызыл Черүнийн часть...ары келди. Партизандарга кож...лып, бандит...ерди јууладылар. Јайым Совет јан уч...н јана баспай тартыштылар. Третьяк, Долгих, Воронков, Манакондо онондо өскө ат...у-чуулу командирлер, алгыр партизандарын баштап, акту тындарын кыскаң...ай, Алтайды јайымдаарга кичеендилер.

(Чагатай-Строев.)

Божодылган буквалар кандый ээжилерге берилди?

Уч глагольный сөсколбу чыгара бичип алала, схемала јартап береер.

12. Адылу колболу айдылаачы.

Кычырала, айдып береер: айдылаачылар учурыла нени көргүзет. олоор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган?

Кучияк — поэт. Бу бичик менин. Газет жибүлү. Бистин класс экинчи. Акам келгелек. Сууалгыш ыраак. Кандый ла иште комсомол озочыл болот. Адам танкист болгон. Жакшы спортсмен бол.

Өрөги эрмектерде айдылаачынын төс учурын адалгыш, жарталгыш, тооломо, солума, эренис, кубулбас көргүзет. Глаголдын кеберин, ойин, жүзүнин *бол* деген колбууш глагол көргүзет.

Адалгышла, жарталгышла, тооломоло, солумала, эренисле, кубулбасла база *бол* деп колбуушла айдылган айдылаачыны адылу колболу айдылаачы деп айдар.

Адылу айдылаачынын болужыла бис предмет ол не, эмезе ол кандый болгонын көргүзип жадыс.

Адылу айдылаачынын эдилгези тургуза ойди көргүссө, *бол* деп колбууш глагол айдылбай, божодылып жат, темдектезе: *Ол шофер.*

А ж а р у. I. *Бол* деп колбууштын ордына кезикте *көрүнгөн, тоологон, чотолгон* деп сөстөр айдылар, темдектезе: 1. *Өргө кунукчыл ортолыкты көрүнгөн.* 2. *Олоор озочылдар деп тоололгон.*

II. Адылу колболу айдылаачынын болушчы бөлүгү болуп *кел, болуп жат, тур* деп сөстөр айдылар: 1. *Адам кинодон сүйүнчилү келди.* 2. *Спортсмен экинчи келген.* 3. *Агам черүден старший сержант болуп келген.* 4. *Ол кунукчылду турган.* 5. *Сен шофер болуп жадын.*

72. Кычырала, адылу айдылаачыларды таап, олоордын төс бөлүгү кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартаар.

1. Онын узун чачтары торт ло ак болгон. 2. Өскөн жеримнин үни де жакшы болор. 3. Бештен бирди айрыза, төрт болор. 4. Керип институтты божотсо, агроном болор. 5. Жакшы жылда күүк кожончы болот. 6. Карган адам сүрекей анчы. 7. Жас жылдын тангы болуп жат. 8. Иш — кижинин ырызы. 9. Сууда жүзүп жүргөн куулар сүрекей сезинкей. 10. Фронтвик Мерген алдында снайпер болгон.

73. Бичийле, адылу айдылаачынын алдыла чийү тартыгар. Ол айдылаачылардын болушчы бөлүгү болуп кандый сөстөр айдылган?

1. Калганчы эки жылдарда кайкал болуп, Сашенька жараш ла эрке боло берди. (Н.) 2. Сүйүнчилү жүрүмдү комсомол, кандый ла иште сен озочыл бол. Лаш үйе бисте жаан ийде болот. (В. Кач.) 3. Собакевич ого орто айудый көрүнгөн. (Г.) 4. Кичүден ала жорукташ менин амадуум боло берди. (Т.) 5. Алтай чадырлар, кырлар ошкош, содон болор. 6. Бис оныла нажылар болгоныс. (П.) 7. Жер там ла ээн боло берди.

74. Адылу айдылаачылу эрмектерди чыгара бичип алаар. Адылу бөлүгү кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартаар?

1. Ыраакта поездтин ыжы чөйилет. 2. Поезд меге, ар-бүткеннин ээзине, жараш көрүнгөн. 3. Күндөр там ла кыскараар болды. 4. Пионерлер мааныны айландыра тургулай берди. 5. Ол табыш жоктон келди. 6. Онын келгени меге ырыс болды. 7. Ийним жакшы спортсмен болды. 8. Шыралу жүрүмнөн ол ачынчак, же киленкей. 9. Жаңы двигатель эскизинен чик жок артык болгон.

Кандый сөстөрдүн чын бичилерин сананып алар керек?

75. Берилген сөскөлбуларда сөстөрдүн жерин солып, бичип алаар. Шүүлтези кубулды ба?

Жажарган жалаң; аяскан тенгери; айткан сөс; жаңырган жүрүм; куру корзина.

Олор неден улам эрмек боло берди? Эрмектин аңылу темдектери кандый?

76. Берилген сөстөрлө тузаланып, озо баштап сөскөлбулар оноң адылу айдылаачылу эрмектер тургузаар.

К ө р г ү з ү : *Уур. — Уур болгон. — Жуу тужында улустын жүрүми уур болгон.*

1) Ырыс; жүрүм;

2) Ыраак; узун; чичке;

3) Жирме беш; жети;

4) Жалбак жарынду; узун тилдү; эң бийик туунун бирүзи; кара костюмду.

Эрмектин ле сөскөлбунун башказы незинде?

77. Эрмектерден төс члендерди чыгара бичип алаар. Баштаачыла айдылаачы кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартаар. Калганчы эрмекти куучын-эрмектин бөлүгиле ылгаар.

Володя Ульянов Волга суунун жарадында турган Симбирск деп городто чыккан. Эмди ол город Ульяновск деп адалат.

Ульяновтордын билези жылдын ла жайгыда Кокушкино деп дөремнеге келетен.

Володя батпак сынду, бийик мандайлу, эмеш быжырайып турган сүреен жымжак сары чачту уулчак; сыкыйта көрүп турар күрен-сары көстү; бойы жалтанбас, киленкей, сүрекей шулмус, же ол ары-бери буландабайтан, онын шулмузы кезик аразында ойинен өткүрө. Же андый да болзо, онын кылыгы кату ла шокчыл болбогон. Ол парусин бөстөң көктөгөн костюмду, гимназический пальтозын ийинине жабынып алган жүрөтөн.

Ол куучынчы, же кереги жок неме керегинде эрмектенбейтен, кандый ла немени шиндеп көрөргө билетен, качан да кандый да айалгада туктурулбай, сүрекей чечен айдатан. (Н. В е р е т е н н и к о в.)

Каргарта базылган сөстөрдүн чын бичилерине ажару салаар.

78. Берилген эрмектерден тегин глагол, колболу глагол, адылу колболу айдылаачыларды столбикле чыгара бичип алаар.

1. Јаш өлөңди жайа баспай, жараш жорго жүрүп ийди. (Чөрч.) 2. Камык улус уйуктап калды, жангыс энем отур калды. 3. Талайлар ары жанынаң куштар ойто келдилер. Кобы-жикте, жаланда ко-жонгын чөйип ийдилер. (Л. Кок.) 4. Сүүш учун, жүрүм учун өштүңи оодо согуп сал! 5. Тенери аяс, чанкыр, бийик. Ак шаңындык күн өксөйт. Тосток чалындарга толгон чокторыла Алтайымды үрүс-тейт. (Б. Сурк.) 6. Мен кырларда өскөн мөштин бүри. Жазырап түшкен ак жалкындар мениң үстиме ойногон. (Б. Ук.) 7. Владимир Вла-димирович Маяковский — орус албатынын улу поэди. 8. Алдында, кичинекте, көрөримде, кунукчылду жобош болгон. (П. К.) 9. Ороо-ныста бүгүңги күн ончо күндөрдөң аяс болзын!

13. Баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире.

Эрмектерди кычырып, баштаачы ла айдылаачы кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартап береер. Төс члендердин ортозында кандый учуралда тире тургузылат? кандый учуралда тургузылбайт?

1. Адам мениң — Күн. Энем мениң — Јер. (Сам.) 2. Бир катап бир — бир. 3. Коммунизм — ол партиянын маанызы. (А. Ад.) 4. Олордын амадузы — су-кадык жүрери. 5. Бистин Төрөлис элбек. 6. Ол хирург. 7. Мен Алтайда өскөн мөңүн мөштин жаш бүри! (Б. Ук.)

Айдылаачы төзөөчи кубулкышта турган адалгышла, тооломо-ло, адалгыш учурын алынган эренисле айдылала, колбууш гла-голы жок болзо, баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире тургузылар.

Айдылаачы жарталгышла айдылза, баштаачы ла айдылаачы-нын ортозына тире тургузылбас.

Баштаачы жүзүннин солумазыла айдылза, логический согул-та баштаачыга түшпезе, баштаачы ла айдылаачынын ортозына тире тургузылбас, темдектезе: 1. Ол студент. 2. Бис жангы жүрүм-дү улус.

А јару. 1) Айдылаачынын алдына ол деп көргүзер солума турза, баштаачы ла айдылаачынын ортозына тире тургузылар, темдектезе: Байаннор — ол чанкыр көлдөр. (А. Ад.) 2) Баштаачы жүзүннин солумазыла айдылала, ого логический согулта түшсе, баштаачы ла айдылаачынын ортозына тире тур-гузылар, темдектезе: 1. Кычырыгар, күйүнигер, мен — Советский Союзтын кижизи! (В. М.) 2. Бис — алтай јниттер, салымыс колыста! (П. Самык.)

79. Кычырала, баштаачыны ла айдылаачыны таап, токтой түжер темдекте-рин јартаар.

1. Волга — Европаның эн ле јаан суузы. (С. Мих.) 2. Јүрүм жараш ла кайкамчылу. (В. М.) 3. Баку — жараш кожоннын, кара алтыннын городаы. 4. Агаш — ол јаан түжүм алар тартыжуда бис-

тин чындык болушчыбыс. (Пауст.) 5. Жаскыда күн чокту. (М. Г.) 6. Киев — эн жараш ла культурный город. 7. Кижы тыны — аш. (Кеп сөс.) 8. Айткан сөс — аткан ок. (Кеп сөс.) 9. Онын амадузы — романнын геройы болоры. (Л.) 10. Албатым күндүзи — жакшы жагыс. Адалар биске оны берген. (А. Ад.)

80. Керектү жерде тирени тургузып, эрмектерди бичип алар. Айдылаачы кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылган?

1. Сөс бастыра керектин, бастыра шүүлтенин кийими. (М. Г.) 2. Менин эткен ижим этнография ла орус улустын жүрүмин шиндеп көрөри. (Пржев.) 3. Литературанын тили писательдин эн ле тыгыда иштейтен эби. (Н. Остр.) 4. Искусствонун баштапкы амадузы чынды көргүзери. (Черныш.) 5. Критика литературанын, искусствонун жаражын ла једикпезин ачатан наука. (П.) 6. Сен хакас, мен алтай, жакшы ба, нөкөр! (Б. Сурк.) 7. Менин төрөлим Себининг эн караңуй белтири. (Б. Ук.) 8. Ленин ле революция ол ырыска некелте. (П. Самык.)

81. Кычырала, тире ненин учун тургузылганын јартагар. Тире тургузылбас эдип, эрмектерди кубултаар.

Көргүзү. Бис ар-бүткеннен болушты сакып болбозыс: оны колго тудары — бистин задачабыс. — Бис ар-бүткеннен болушты сакып болбозыбыс; оны колго тудары бистин задачабыс болор. (В. Мичурин.)

1. Жүрүмди калас жүрбези, кижиликти, кичинек те болзо, ичкери апарары — менин жүрүмимнин учуры. (Циолковский.) 2 Советский Союзтын бастыра эткен керегинин амадузы — кижы, онын јайымы, онын ырызы. (А. Т.) 3. Айткан сөзим — аткан ок, адарудый мен омок. (Б. Сурк.) 4. Бистин мааныбыс — ол амыр-энчү. (Н. Остр.) 5. Творческий иш — ол өткүре уур ла сан-башка сүүнчилү иш. (Н. Остр.) 6. Бис, јииттер — албаты корбозы. Изү жүрегис — албаты ийдези. (П. Самык.) 7. Беш ле беш — он.

82. Айдылаачылардын болушчы глаголын таштап, текстти бичиир. Керектү тирени тургузаар.

1. Арга менин баштапкы нөкөрим болгон. 2. Онын айтканы кезикте керектү болтыр. 3. Кем иштенкей, ол жүрүмдү болор. 4. Күйүк уча бергени күстин керечизи болор. 5. Чеденде турган койлордын тоозы јирме беш болды. 6. Павлов баштапкы орус физиолог болгон. 7. Урокты жазап угары жакшы үредүнин айалгазы болор.

83. Эрмекти јетире бичийле, токтой түжер темдегин тургузып, јартап берсер.

1. Ч. И. Гуркин атту-чуулу алтай 2. С. А. Есенин јымжак поэзиялу 3. Коммунизм бастыра кижиликтин јарык 4. Советский Союз нургулай геройлордын (В. В. Полторац-

кий.) 5. Төрөлин жарандыратан иш кажы ла кижининг чындык
6. Албаты жайым учун тартыжарга улу

84. Берилген сурактарга толо каруу береер.

Көргүзү. Спидометр дегени не? — *Спидометр — скорость по
эткөн жолды көргүзөтөн прибор.*

1. Биология дегени не? 2. Грамматика дегени не? 3. Синтаксис
дегени не? 4. Оос творчество дегени не?

85. Эрмектерди бичийле, керектү темдектерди тургузып салар.

1. 1. Орхоно-Енисейский таш бичиктер VI—VIII чактарда Алтай-
да журтаган эл-жондордын, ол тоодо алтай да албатынын, баштап-
кы жебрен литературный ла исторический памятниктери. 2. «Кара-
Корум» алтай поэзияда жаңы кеберлү туују. 3. Туујунын эн артык
жери Кызыл Черүнинг частытары ла партизандар есаул Кайгородов-
тың бандазын оодо сокконы керегинде бичиген жер. 4. «Кара-Ко-
рум» жүрүмде чып-чын болгон неме керегинде бичилген реалисти-
ческий произведение. (С. Суразаков.)

II. 1. Алтайымнын кыстары ак чакпынду суулар. Алтайымнын
уулдары унчукпайтан туулар. 2. Орө көрзөң көк тенгери көк торко-
дый. Эбире көрзөң эптү актар кеен кебистий. 3. Ырызым менин
ыраак көстөр. 4. Козын-Эркеш Азиянын уулы, баатыр. 5. Жүрүм
тартыш, жүрек жалбыш. (П. Самык.)

86. Бу темалардын бирүзине куучын бичиир: 1. «*Яс*». 2. «*Горно-Алтайск*».
3. «*Кадын*». 4. «*Төрөл тилим, төрөл Алтайым*». Куучындагы айдылаачылар-
ды жартагар.

87. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. 4-чи эрмек-
ти сөсколбуларга бөлип, сөстөрдүн колболыжар эп-аргазын жартаар. Ка-
рарта базылган сөстөрдү бүдүмиле ылгаар.

1. Карган мүркүт каскакта кару...лчык болуп отурат. 2. Мөңкү-
лүктин тандары эжик ач...п, каткырат. 3. Чын кожоннын жолы күч.
4. Ойлорди жетген кожонгыс өчүп жүректе унд...лбас. 5. Жоным эзен
жүргежин, ту...ларым тымыш карыкпас. 6. Адриат талайдын ыраак
жарадында «Алтай» деген сөсти база ук...ам. (А. Ад.)

Контрольный сурактар.

1. Баштаачы деп нени айдар? Ол неле айдылат?
2. Айдылаачы деп нени айдар? Ол куучын-эрмектин кандый
бөлүктөриле айдылат?
3. Айдылаачылардын бүдүмдерин тоолоп айдып береер.
4. Тегин ле колболу глагол айдылаачылардын башказы неде?
5. Болушчы глаголдын учуры кандый? Ол нени көргүзөт?

6. Фразеологический оборотло айдылган айдылаачыларды кандый бүүдүмдү айдылаачы деп көрөр?

7. Адылу колболу айдылаачы деп нени айдар? Онын төс бөлүгү неле айдылат? Болушчы сөзи не керектү?

8. Баштаачынын ла айдылаачынын ортозында качан тире тургузылат? Качан тургузылбайт?

9. Эки төс члендү эрмектер деп кандый эрмекти айдар?

Эрмектин эчени члендери.

14. Толтыраачы.

Эрмектерди кычырып, карарта базылган сөстөргө сурактар тургузаар. Ол сөстөр эрмектин кандый члендери, куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүлө айдылган, айдып береер.

1. Жууда Төрөлинге жүрүминди де кысканбай берерин. 2. Алтын балык ого жүзүп келди. (П.) 3. Карган Күжей өткөнүн сананат. 4. Бешти бешке үлө. 5. Мен ундын кайымды кайкайдым. 6. Эртең бүгүнгө түнгөй эмес болор. 7. Томуртка бойынын токулдажын жагыртты.

Эңчилеечи кубулткыштан башка, косвенный кубулткыштардын сурагына каруу берип турган эрмектин эчени членин толтыраачы деп айдар.

Толтыраачы адалгышла, солумала, тооломолу, адалгыштын учурын алынган эренисле, кыйгылуларла, кубулбасла, жарталгышла айдылар. Кезикте сөсколбула да, фразеологический биригүлө де айдылар.

Учурыла толтыраачылар чике ле косвенный болор.

Көстөбчи кубулткышта уланты жокко турган толтыраачыны чике толтыраачы деп айдар. Арткан толтыраачылар косвенный болор.

88. Кеп сөстөрдү кычырала, толтыраачыларды таап, олар куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартаганын айдып береер.

1. Бойынды бойун мактаба. 2. Төгүн каткы ыйдан жаман. 3. Тыгынбасты билебе, тындабасты айтпа. 4. Жозокту кижини бойун бурулайт, жожон кижини нёкөрүн бурулайт. 5. Сайгакчы кижини сайгагына сайылар.

Кеп сөстөр кандый темага берилди?

89. Улгерди чокум кычырала, чике толтыраачыларды башкарган сөстөрлө кычырып береер. Чике толтыраачылар куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартап жат, айдып береер.

Күски журук.

Күстин алыс күзүн тындап,
Кырлар, сзөктөр јаткылайт.
Ак ат дезе токтой түжүп,
Кулагын салып, јер тындалайт.
Ак ат нени де сезип ийгендий,
Шыркырада-шыркырада киштеп ийет.
Таманы јерге тийип-тийбей,
Казыкты эбуре катап ла јелет.
Ышталган алтай јурттардын үстиле
Турналар айланып, јеристен барат.
Армакчы бажында ак ат дезе
Олорды үйдежип, киштеп турат.

(Б. Укачин.)

90. Берилген эрмектерден чике ле косвенный толтыраачыларды башкаран сөзиле эки столбикке чыгара бичип алаар.

1. Јоргоны талдазан, јойу базарын. 2. Чолтук куйрукту малдан томонок то јалтанбас. 3. Салкынду тууда кар да јок, санаалу кижиде энчү јок. 4. Мәнүн татка јидирбейтен. 5. Татунун түгенери түрген. 6. Эскини көрүп, эрикпе. 7. Энези көрбөгөннн кызы көрөр. 8. Айакка урган аш качан да јаман болбойтон. 9. Куру калбак ооско јарабас, көп эрмек куучынга јарабас.

(Алтай кеп сөстөр.)

Чике ле косвенный толтыраачылардын башказы неде?
Јайылган эренисле айдылган толтыраачыны јартап береер. Ол канайда бүтти?

91. Бичийле, төс члендердин ле толтыраачынын алдыла чийү тартыгар. Толтыраачы куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылганын јартаар.

1. Лениннин жүрүми келер күндердин магына, телекейлик ырыска улу гимндий угулат. 2. Төрөлис! Бу ырысту, сүүнчилү тсрөл сөслө бис школдын эжигин ачадыс, ол качан да јүрегисте тирү. 3. Бистин сүүген партиябысла бис качан да бирлик. 4. Бистин албаты балдар учун, јайым учун, иш учун акту күчин чыгарган. 5. Бала јаштаң мал кичееген, балтыр-эди ишке каткан, баатыр тынду болуп бүткен бистин чыдым јииттерис. 6. Кызыл мааныла советский албаты јууга баргылаган. 7. Кызыл мааны керегинде көп кожон чүмделген. 8. Школдын библиотеказына јангы бичиктер экелди. 9. Газеттен көп солундар билдим.

Кубулткыштын кожулталарын алынбаган толтыраачыларды кычырып береле, јартаар: кандый учуралда эрмектин члендери кожолта алынбайт?

92. Сөстөрдн керектү кубулткышка тургузып, бичип алаар. Олор эрмектин кандый члени боло бергенин јартаар.

Балдарга бичиген письмо.

Күндүлү балдар, Лениннинг керегин ксндүктиригер, бастыра улус... жүрүм... там ла ырысту болоры учун кандый ла керек... ончо-зын бүдүригер. Бичик... көп кычырыгар, жакшы үренигер, — слер... көпти билерге керек. Иш... үредү... нөкөрлөригер... болужып, нак жүрерге үренигер. Слердин ортогордо, башка-башка укту балдар дын ортозында, уулчактар... ла кызычактар... ортозында, жаан ла кичинек балдар... ортозында чындык најылык болзын.

Күчтү, билгир балдар күчи жок балдар... сондоп турган балдар... болужар учурлу. (Н. Крупская.)

93. Берилген сөстөрдү толтыраачы эдип, эрмектер тургузаар.

Ойногондор, бөкөлөр, омор, кем де, үч жүс трактор.

Кандый толтыраачылар болгонын жартып береер.

94. Берилген схемаларла эрмек тургузаар.

1. — — — — — 2. — — — — — 3. — — — — —, — — — — —, — — — — —.
4. — — — — —, — — — — —, — — — — —.

Айдып береер: эрмектер канча төс члендү? Кандый эчегин члендү?

95. Скобкада берилген адалгыштарга керектү кубулткыштардын кожултасын кожуп, бичип алаар. Эрмектин кандый члени боло бергенин жартып.

(Иженер) иштедер; (төгүн) жоголтор; (ар-бүткен) жылбиркеген; (орден) берер; (жакылта) бүдүрер; (ором) жарыдар; (поезд) көрүп калган; (бодолго) бодоор; (техника) сонуркаган; (жаандар) тоор.

Камаанду сөс төс сөскө кандый колбунын болужыла бириккен?

15. Жартаачы.

96. Жартаачыларды таап, куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартып береер.

1. Большевиктердин ийделү колдоры бектеп тутты сени, Чамал!
2. Баштапкы космический учушты СССР баштаган. 3. Шынгырап барган ол жылдарда энемнин жүзине көп чырыштар жуулган, жалтыркай кара чачы буурайган. 5. Кара сумкалу үренчик школдын тыштында узак турды. 6. «Литературный газетте» жинт поэттердин үлгерлери кепке базылды. 7. Көк торкодый өлсн жастын келериле жердин үстин бүркеп ийди.

Жартаачы куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартайт, айдып береер.

Предметтин аңылу темдегин көргүзүп, кандый? кем-нин? ненин? канчанчы? деп сурактарга каруу берип турган эрмектин эчени членин **јартаачы** деп айдар.

Јартаачылар адалгышла айдылган эрмектин члендерин **јартайт**.

Јартаачылар **јарталгышла**, солумала, тооломоло, **јайылган** ла **јайылбаган** эренгисле, **сөскөлбула**, энчилеечи кубулткышта турган адалгышла айдылат.

97. Берилген тексттен **јартаачылу** сөскөлбуларды бичип алаар. Јартаачылу сөскөлбулар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын **јартап** береер.

Сабу **төрөл** журтынын сок **јангыс тыйрык-мыйрык** оромыла **тентириле-тентириле** браадат. Кажы ла онкок, болчок, кажы ла бурулчык, керек десе шерје чедендердин кажы ла казык башту **төңөжи** ого таныш. Бу **өтөк**тин, **баргаанын** **јыды**, бу **изү** эмес, **соок** эмес **күн**нинг чогы **Сабуга** база таныш.

— Бата-а, бу кижиде **уяа-кин** болгон **јер-јур** бары кандый **јакшы!** **Јаштан** ала **кожо чыдаган** уулы бары кандый **јакшы!** Ол **ыраактагы** таш **городтон**, **баштын** меези **тыгыскып** турар **чаптык** иштен, **күзүрттү**, **бензин** **јытту**, **бастыгышкан** **албатылу** оромдордон, **туйук** **јыду** турадан, **јылдар** да **бажында** болзо, **бого** айланып келип, **амырап** аларга **кандый јакшы!..** (Ј. К а и н ч и н.)

98. Берилген сөстөрдн **баштаачы** ла **јартаачы** эдип, эрмектер тургузаар. **Јартаачылар** учурыла **нени** көргүзет?

Азия, санаа, сүүнчи.

99. Берилген сөстөргө **јарагадый** адалгыштар **кожуп**, эрмектер тургузаар. **Јартаачы** ла **баштаачы** кандый **колбу** ажыра бириккенин **јартаар**.

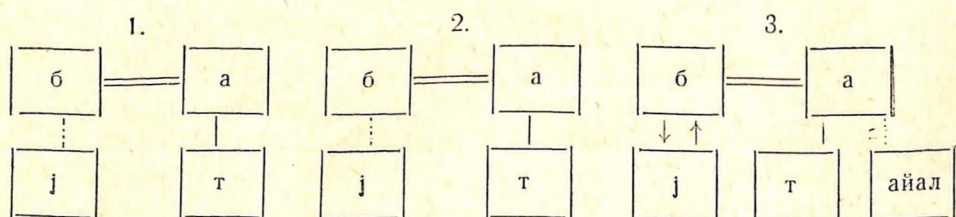
Реактивный, шыранкай, **көчүп**, **јаткан**, **јинјилү**.

100. Берилген адалгыштарга **јарагадый** укташ **јартаачылар** **кожуп**, эрмектер тургузаар. Укташ **јартаачылардын** ортозына **ла, ле, ло, лө** деп бириктиретен **колбоочыларды** тургузарга **јараар** ба, **јарабас** па? Кычырарда, бичиирде, укташ **јартаачылар** **бой-бойынан** **неле** бөлінет? **Каруузын** айдып береер.

Чечек, будуктар, кумактар.

К ө р г ү з ү: *Айу. — Зоопаркта кўрен, буурыл айулар бар.*

101. Берилген схемала эрмек тургузаар. Сөстөрдн **колбузын** **јартап** береер.

Адалгышла айдылган жартаачыны жөмөлтө деп айдар.

Жөмөлтөлөр национальнoзын, профессияны (иштеген ижин),

предметтердин өс адын көргүзөт. 1. *Койчы* Мергенчи тайга жаар
атанды. 2. *Кадын* деп суу жаскыда жаанайт. 3. *Шофер-украинец*
аш тартты.

Жөмөлтө лө жарталып турган адалгыш текши адалгышла айдылза, чийүчек ажыра колболыжар, темдектезе: *поэт-революционер, коммунист-организатор, түлкү-кулугур*.

Газеттердин, журналдардын, литературный произведение-лердин, предприятиелердин ады жөмөлтө болот. *«Огонек»* деп журнал, *«Комсомольская правда»* деп газет, *«Советский Алтай»* колхоз, *«Уралмаш»* завод, *«Победа»* деп пароход.

102. Кычырала, жөмөлтөлөрдү көргүзүп, чийүчектерди тургусканын жартаар. Жөмөлтөлөр учурыла нени темдектеп жат?

1. Колхозтын председатели сад өскүрерине үренип алган, бу иште ол агроном-садоводтон артпас. (Б. Горбатов.) 2. Бу жуукта бистин журтта телефон-автомат тургузылган. 3. Летчик-космонавт бортовой кабинадан космоско чыккан. 4. Спортсмен-отличник Кавказ жаар атанган. 5. Түлкү-кулугур кобыны өрө чыгып келбей кайтты. 6. Ишмекчи-мергендүчи социалистический мөрсөйдө баштапкы жер алды. 7. Туристтер плащ-палаткаларда түнеген. 8. Профессор Молчанова грипп оору керегинде жилбүлү доклад кычырды.

103. Божодылган букваларды, чийүчектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Жөмөлтөлөрдүн алдыла тыйрык чийү, жартадып турган сөстөрдүн алдыла түс чийү тартыгар.

1. Эртезинде крепостьтон кызылчерүчи кыргыс жүгүр...п келди. (П.) 2. Полковник артил...ерист полторказына отурала, бойынын пушкаларына баратан жол...о атана берди. 3. Жуучылдар, плащ палаткаларын чечеле, озорло пушкаларды жа...п салдылар. 4. Эне Төрөл бистерди, советский жи...ттерди, ат-нереге оморко...от. 5. Ч. И. Гуркин баштапкы алтай художник пейзажист болгон. 6. Поэт Некрасов бойынын бала тужын Волга суунын жарадын...а өтк...рген. 7. Горно-Алтайск город Улалу суунын жарадында туд...лган. 8. Инженер техник машиналарды шиндеп турды. 9. Матрос большевик ишмекчилерге кычыру этти.

Баштаачы ла жөмөлтөнүн ортозында кандый учуралда чийүчек тургузылар, айдып береер.

104. Берилген сурактарга каруу берип бичигер. Жөмөлтөлөрдү табала, керектү темдектерди тургузаар.

1. Слердин биле кандый журнал бичидет?
2. Кандый газетти, журналды бичидерге турыгар?
3. Жуукта жакшы кандый книга кычырдын?
4. Кандый городко жоруктадын?
5. Кандый танмалу тракторлор, машиналар, самолеттор көрдүң?

105. Точкалардын ордына жөмөлтө тургузып бичигер. Керектү жерге *деп* деген колбоочы кожуп, жөмөлтөлөрдүн алдыла чийү тартыгар.

1. Бис ... романды кычырдыс. 2. ... газеттен балдардын жаны ойыныла таныштыс. 3. Радиодон ... балеттин музыкасын уктыбыс. 4. Адам жаңы жылга ... журнал бичитти. 5. Бис Э. Палкиннин ... бичигин кычырдыс. 6. М. Ю. Лермонтовтын ... үлгирин балдар эске үренип алды. 7. ... драмада Л. В. Кокышев Алтайдагы ла Сибирьдеги революция тужында тартыжуны, жүрүмди көргүскөн.

Кавычкаларды кандый учуралда тургузып жат, айдып береер.

106. Берилген сөстөрдү жөмөлтө эдип, эрмектер тургузып бичигер. Керектү темдектерди тургузыгар.

Кулугур, өрскөн, агроном, зоотехник, эне, Москва, Варшава, Дели, коммунист, комсомол.

107. Божодылган булжаларды, чийүчекти, кавычканы тургузып, бичип алаар.

Экзам...натор үредүчи, драматург Островский, к...мбайнер механик, нөкөр милиционер, нөкөрлөр үредүчилер, Правда деп газет, фабрика Бол...шевичка, ЗИС деп танмалу ма...ина, Кадын суу, эне Алтай.

108. Жартаачы ла жөмөлтөнүн башказы неде? Жартаачылу, жөмөлтөлү 2 эрмек тургузып, члендериле ылгаар.

Айалгалар.

Эрмектин эдилгенин жерин, ойин, шылтагын, амадузын, өдөтөн аайын, кемин көргүзип турган эчени члендерин айалгалар деп айдар.

17. Јерин көргүзөр айалгалар.

Бу карарта базылган айалгалар нени көргүзөт? Кандый сөстөрдү жартайт? Айалгаларга сурактар тургузып, учурын жартаар.

1. Буурыл **Нева** үстиле булуттар жабыс учат. (Л. Кок.) 2. Жаңы ай айас **тенериде** көрүнгөн. (П.) 3. Тандакта жуучылдар **ичкери** атанды. (П.) 4. **Ыраакта-ыраакта** күзүңи шыгырайт. (Ник.)

Јерин көргүзөр ай- алгалар
кайда?
кайдаар?
кайдан?

109. Берилген сөстөрдү тузаланып, јерин көргүзөр айалгаларлу 5—6 эрмек тургузаар. Айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылган, жартагар.

Он јанында, ичкери, ыраакта, бистинг үстибисте, кайда да анда, мында, агаштардын ары јанынан.

Берилген эрмектерден кожулган колбула колболышкан 2—3 сөскөлбү көргүзеер.

110. Сурактардын каруузына јерин көргүзөр айалгалу эрмектерле јандыраар.

1. Эңирлер сайын үкүлөр (кайда?) ... комудайт. 2. Суу (кайдаар?) ... ууланып аккан. 3. Јиит мичуринецтер (кайдан?) ... атанды. 4. (Кайда?) ... аргымактар киштешкен.

111. Аңдар, куштар, балыктар, тындулар кайда жүргени керегинде бичинг баштаган куучынды јетире бичигер. Јерин көргүзөр айалгалардын алдыла чийү тартып, куучын-эрмектин кандый бөлүклө айдылганын жартагар.

Кажыбыста ла јер бар.

Бастыра ла тындулар жүретен јерлү јерде бош јер јок. Јердин үстинде де, јердин алдында да, суунын үстинде де, суунын алдында да, агаштарда да, өлсөндө дө, кейде де тындулардын јурты бар...

Јетире бичилген эрмектерден башкарган колбунунг болужыла колболышкан 2—3 сөскөлбү кычырып беригер.

18. Өйин көргүзөр айалгалар.

112. Бичийле, өйин көргүзөр айалгалардын алдыла чийү тартаар. Устине сурактарын бичигер.

Өйин көргүзөр айалга
качан?
качанга јетире?
качаннан бери?
качаннан ала?
канча кире узак?

1. Тандакта жуучылдар ичкери атанды. (П.) 2. Јарым частын бажында мен бойымнын ылгым адыма миндим. (П.) 3. Грибоедовло мен 1817 јылда танышкам. (П.) 4. Узак өйдин туркунына мен кандый да јерлик тынду көрбөдим. (Л. Т.) 5. Түнде Метелица кайуга

барган. Партизанский отрядта оны эртен турадан ала энирге жети-
ре сакыгандар. (Фад.) 6. Пионерлер күнүн ле энирде фермада уй-
саачыларга болушкан.

Кубулбасла айдылган ойин көргүзөр айалгаларды кычырып береле, схемала
жартаар.

113. Литератураның эмезе историяның бичигинен 3—4 ойин көргүзөр.
айалгаларлу эрмектер бичип алыгар. Ол айалгалар куучын-эрмектин кандый
бөлүгиле айдылган, айдып береер.

114. Бойыгардын ойди өткүрүп турганаарды бичигер (бир күнди). Ойин
көргүзөр айалгалардын алдыла чийү тартыгар.

115. Берилген схемалар аайынча эрмектер тургузаар:

1. ~~~~~ ——— — . . . — — ==
2. — . . . — — — — — — — ==
3. — . . . — , — . . . — — — — — ==

116. Берилген эрмектерге графический диктант бичигер.

1. Ишке арыган улустын чырайында алтын таңдар ада-
тан. (А. Ад.)

2. Московский университеттин јангы туразы 1953 јылда Ленин-
ский кырларда тудулган.

19. Шылтагын көргүзөр айалга.

117. Эрмектерди кычырып, карарта базылган сөстөр кандый сурактарга ка-
руу берип турганын ла эрмектин кандый члендери болгонын жартагар.
Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылган?

Шылтагын көр-
гүзөр айалга

неден улам?
ненин учун?

1. Күчтү учун мен јенү алдым. 2. Оорыйла,
мен киного барып болбодым. 3. Кызычак эне-
зине килеп болушты. 4. Таныш учун нөкөри-
нинг үнин таныды. 5. Јакшы иштеген учун Ајыс
кайралдатты. 6. Арыганымнан оноң ары базып
болбодым. 7. Менин учун слер де оройтыдаар.

118. Божодылган шылтагын көргүзөр айалгаларды точкалардын ордына
тургузып бичиир. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүктериле айдылган, эр-
мектин кандый членин жартайт, айдып береер.

1. Саанчы... кычырып болбоды. 2. Аранай... кижиге килеңкей.
3. Походко жүрген балдар... араай бастылар. 4. Огородтын ажы...
орой отургузылды. 5. ... кижинин көзи үрелет. 6. Шаајын аяктар-
ды көп алган. 7. ... колхозчылар өлөңди буулдап салды. 8. Агаш-
тар ... кургап калган.

Тургузатан сөстөр: билбес учун; уур жүрүмди көргөн учун; ары-

ганынанч улам; соок учун; јадын кычырганынанч, жараш учун; жан-мырлап келген учун; өрттөн улам.

119. Берилген сөстөрдү шылтагын көргүзөр айалгалар болзын деп, эрмектер тургузаар, олор неле айдылганын жартаар.

Изү тарыйын, ачынганынанч, сүүнген учун, үндү учун, сынык-бертик учун, албатызын сүүгениненч, тилди билериненч, меге болуп, олор учун.

20. Амадузын көргүзөр айалгалар.

120. Карарта базылган амадузын көргүскөн айалгаларга айдылаачылардан сурак тургузаар. Жартап береер: амадузын көргүзөр айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрилө айдылды.

1. Таленко школды божодоло, төрөл журтына иштеерге келди. 2. Совхоз Мундусовты сельскохозяйственный институтка үренерге ийген. 3. Изү күнде балдар эжинерге келгө бардылар. 4. Кызычактар агаш аразына жиилектеп барды. 5. Ол айылдап өнөтийин келбеди. 6. Болужарга келдим. 7. В. И. Лениннин жадын-жүрүмин жакшы билип аларга бис Шушенскийге экскурсияга жүредис. 8. Кыра ижинде эрчимдү туружарга механизаторлор бойы ортодо мөрөйлөшти.

Амадузын көргүзөр айалгалар кандый бүдүмдү сөскөлбула айдылган, жартап береер.

121. Точкалардын ордына божодылган амадузын көргүзөр айалгаларды тургузып, бичип алаар; айалгалар кандый куучын-эрмектин бөлүгилө айдылганын жартаар.

1. Балдар библиотекага ... келдилер. 2. Адам ... атанды. 3. ... үренип жадым. 4. ... кажы ла урокко жакшы белетен! 5. ... бис токтоду эттибис.

Керектү сөстөр лө сөскөлбулар: *бичик кычырарга, аңдаарга, туза экелерге, ундыбаска, аттарды соодып аларга.*

122. Берилген сөстөр амадузын көргүзөр айалга болзын эдип, эрмектер бичип алаар.

Өнөтийин, чечектеп, жөндиртпеске, оорыбаска.

123. Бичигер. Шылтагын көргүзөр, амадузын көргүзөр айалгалардын алдыла чийү тартаар. Ол айалгалар неле айдылганын жартаар.

1. Көңий мени шахмат ойноорго кычырды. Мен билбезимнен жөпсинбедим. 2. Иштегениненч улам ол көпти билип алган. 3. Сүүнгениненч улам эрмек-куучын да өскөрдү. 4. Балдар кызылгаттап баргылады. 5. Тракторист бензин уруп аларга тракторын токтотты.

6. Бу трубочка колбадан газ чыгарарга эдилген. 7. Айланбаганынан јорукчы јолдон аза берди. 8. Көп уруктор божотконунан улам Күндүчи контрольный ишти коомой бүдүрди. 9. Көкүтенинен улам көөрөмкөй көлгө калыды. 10. Јакшы үренген учун задачаны түрген бододы.

21. Өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар.

124. Карарта базылган айалгаларга сурактар тургузаар. Олор нени көргүзөт?

Өдөтөн аайын көргүзөр айалга

к а н а й д а ?
к а н а й ы п ?

1. Күкүрт тыг угулды. 2. Спортсмен бастыра күчин салып жүгүрди. 3. Кожончы сүүнчилү кожондойт. 4. Тош, күскү чилеп, жалтырайт. 5. Ол вальсты јакшы ойногон. 6. Карганак аксандап баскан. 7. Узун, узун эшелон узада, чөйбө огурат.

Боро шинельдү улусты түрген апарат.

125. Өдөтөн аайын көргүзөр айалгаларды јартадып турган сөстөриле кожо чыгара бичип алаар.

Экспедиция Кадринди төмөн жүк ле арайдан түшти. Арка капшай карануйлайт. Улустар тыг арыган, аркага конорго шүүштилери. Арка араайынан тымыды. Јылдыстар бирдең-бирдең күйе берди. От сүүнчилү тырсылдап көңжүди. Ажанала, геологтор шымыраныжып куучындашкылайт. Арыгандарды уйку јыга сокты. Куучын астады, је удабай торт јоголды. Оттыг јаркынына јуулган кейдеги томоноктор араай үнденет, је олордын да үни удабай туйказынан јоголды.

Өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар төс сөстөриле кандый колбунын болужыла колболыжат? Ол айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган? Эрмектин кандый членин јартайт?

126. Берилген сөстөрлө өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар болзын деп, эрмектер тургузаар.

Карарта, түрген, кезе, алтайлап, бүткүлинче, алтын чылап.

Эдилгенин өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар эдилгени түндештирү ажыра көргүзөр аргалу. Бу учуралда түндештирү учурлу аайын көргүзөр айалга адалгыштыг ла чылап, чилеп, ошкош деген түндештирү бөлүгештердин колбузынан бүдет.

Өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар јайылган түндештирүле айдылза, запятойло аныланар, темдектезе: *Бу ла өйдө јанмыр, көзнөктөн урган суу чылап*, уруп ийди. (А. Ад.) *Көрүнип турган деремненин отторы, јаркынду јылдыстардый, мызылдажып туру.*

А ж а р у. Түндөштирүлө көргүзүлгөн эдилгенин аайын көргүзөр айалгаларды эрмектин өскө члендеринен ылгаштырар керек. Бу эрмектерди түндөшгигер: 1. Кыстардын кемизи де алтын ошкош чечектерди вазага отургузып салды. 2. Түнде онын кбзи айас теңеридеги кјн ошкош. (П. Куч.) 3. Тойчынын эки тизези, суудагы тал ошкош, тырлап турды. (П. Куч.)

127. Түндөштирүлөрдү таап, эрмектин кандый члендери болгонуна ла токойтүз жер темдектерин жартагар.

1. Кыстардын кемизи де жалтанбай, бийик кырга чыгып, алтын ошкош сары чечектерди экелген эмтир, озор, торт ло кызу кос чылап, жаан портретте жаркындалып турды. (Л. Воронк.) 2. Шонкор жаланнын үстине, самолет чылап, эки айланала, содон ташка отурып алды. 3. Аист кейде вертолет чылап тура калды. 4. Жаркынду оттор, жапылдап турган жылдыстар чылап, салкынга өчүп-күйүп турды. 5. Мөштин ийне ошкош бүрлеринде эртен турагы чалыннын суузы, шил топчылар ошкош, сурлажат. (П. Куч.) 6. Ол кыс, Керек-Жок чылап, кичүден ала база өскүске өскөн. (П. Куч.) 7. Анда жаркынду жылдыстар, көп одулар чылап, мызылдажып тургулады. (П. Куч.) 8. Бистин алдыста чоокыр кебистий жаландар жадыры. (А. П.)

Кандый учуралда түндөштирү запятойло аныланбады? Ненин учун?

128. Керектү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Айалгалардын алдыла чийү тартып, куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүлө айдылганын жартаар.

1. Жолды жакалай барган кайын агаштар ак стене чилеп агарып турды. (П. Куч.) 2. Кыстар кебис ошкош жегеске тоолонгылап, бойбойлорыла тытпактажып, чынгырыжып тургулайт. (Л. Кок.) 3. Меестеги жаш кар сүт ошкош кажайып жат. (П. Куч.) 4. Бөрү келген ле бойынча жети кат байзынды куйругыла чачып ийди. (Н. Ул.) 5. Сүүнердин көлөткөзи чын ла чөрчөк жердеги баатырдый алтан браатты. 6. Иштеген улус ак жаланда чымалы чылап кыймыражат. 7. Коштой турган бийик чибилер ле жойгондор суунын тамчыларынан жаңы жылга белетеп салган жазалду чибилер ошкош жалтырап турды. (Л. Кок.) 8. Бажымла күнге тийип-тийбей балтыр-канымда ийдемле ойноп ак-жарыктын баатыры болуп алыс телекейди тындап отурым. (Б. Ук.)

Түндөштирүлө куучын-эрмектин кандый бөлүгүлө айдылды?

Кандый учуралда түндөштирүлөрдү анылабадаар? Ненин учун?

22. Кемин көргүзөр айалгалар.

129. Карарта базылган кемин көргүзөр айалгаларга сурактар тургузаар. Олор нени көргүзөт, кандый члендерди жартайт?

Кемин көргүзөр айалга
к а н ч а к и р е ?

1. Танцор **сүрекей** жакшы бијеледи.
2. Футболисттер **коркушту** арыды.
3. Отличниктердин тоозы **беш катап** көптөди.
4. Мен **өткүрө** јилбүлү книга кычырдым.
5. Адам андаганы керегинде **сүрекей** солун куучындады.

130. Берилген сөстөрдү кемин көргүзөр айалгалар эдип, эрмектер тургузаар. Айалгалардын алдыла чийү тартып, куучын-эрмектин кандый бөлүктөрине айдылганын үстине бичип салаар.

Билгенче, бир катап, коркушту, ас, көп.

131. Керектү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Айалгалар учурыла кандый болор?

1. Бойы жылыжып турган текпиштер бир де табыш јок өрө көдүрилип төмөн түжет. 2. Јердин алдындагы городты электричестволо жарыдып јат. 3. Слон јаантайын токтој түжүп, јеткер боло бербезин деп тындаланат. 4. Күрешчи кижини экүлөп јыктыс. 5. Эңиргери кижинин сыны уурлай берер. 6. Уулчактар јаскыда өдүк јок жүгүредилер. 7. Той тужында алтай келиндер ле эр улустар јергелей туруп јайканыжып кожондойдылар.

23. Эки төс члендү эрмектерди ылгаары.

Эрмектин турган бүдүмин айдып береер: эки төс члендү бе эме-зе бир төс члендү бе? Эки төс члендү эрмек болзо, айдаар:

1. Айдар учурыла табылу, суракту эмезе јакару.
2. Эрмек кыйгылу ба?
3. Эчегни члендери аайынча эрмектин бүдүми (кениткен ле кенитпеген).
4. Эрмектин төс члендери (эрмектин төзөгөзи).
5. Айдылаачынын бүдүми.
6. Баштаачыны, айдылаачыны ла эрмектин өскө дө члендерин јартаган эчегни члендерди көргүзеер.

К ө р г ү з ү : *Күнбадышта кыскылтым булуттар көрјнет.* — Бу эки төс члендү, табылу, кениткен эрмек. Эрмектин төзөгөзи — *булуттар* (баштаачы), *көрјнет* (тегин глагол айдылаачы). *Булуттар* (к а н д ы й ?) *кыскылтым* — јартаачы. *Көрјнет* (к а й д а ?) *күнбадышта* — јерин көргүзөр айалга.

132. Берилген эрмектерди схема аайынча ылгап салаар.

1. Гаваньда оттор кемге де имдеп, өчөмик күйгүлөйт. 2. Ишмекчи колдоры жердин тискинин бек тудат. 3. Оодыктар ортодо арткан бойынга он беш республика адандый болор. (Л. Кок.)

133. Берилген сурактардын каруузын береер.

1. Сөскөлбу ла эрмектин башказы незинде?
2. Турган бүдүмиле кандый 2 бүдүмдү эрмектер бар? Олордын башказы незинде?
3. Баштаачы ла айдылаачынын түнгейи, башказы незинде?
4. Айдылаачылардын турган бүдүмин айдып, жартап береер.
5. Жартаачы, толтыраачы ла айалгалардын түнгейи незинде?
6. Толтыраачы, жартаачы, айалга керегинде куучындап береер.
7. Айалгалардын бүдүмдерин жартап береер.
8. Кандый учуралда төс члендердин ортозында тире тургузылат?
9. Түндештирү сөстөр эрмекте кандый член болот?
10. Эрмектин аңылу темдектери кандый?

24. Эрмекте сөстөрдин турар аайы.

Алтай тилде сөстөрдин эрмекте турар аайы мындый:

1. Айдылаачы качан да болзо эрмектин учында турар.
2. Жартаачы жарталып турган сөстөрдүн озо турар.
3. Толтыраачылар ла айалгалар айдылаачылардан озо турар.
4. Толтыраачылардын, айалгалардын туратан жери эрмектин амадузынан, шүүлтезинен камаанду.

Мындый ээжи аайынча турган сөстөрдү аайы чике турган сөстөр деп айдар.

Же үлгерде сөстөрдин туратан аайы бузула да берет, оны аайы тескери турган сөстөр деп айдар, темдектезе:

*Маанылар, маанылар, маанылар —
Төрөлис жаркын жалбыштый бүгүн.
Ырысту кожондор, жеңүлү алтамдар,
Лүрегис чечектейт, сүйүнчилү бүгүн. (Б. Укач.)*

134. Чокум кычыраар. Жартап береер: эрмектин кандый члендери солыштыра турат? Автор сөстөрдин турар аайын не керектү солыды? Шүүлте кубулды ба?

1. Мен билерим, слердин чемодан
Белен болгон бери жанарга.
Канчагар магазин керий баскан
Кыстарга белек садып аларга. (С. Ман.)

138. Жайылган эренгис качан баштаачы, толтыраачы болот, айдып береер.

1. Энези көрбөгөннүн кызы көрөр, адазы көрбөгөннүн уулы көрөр.
2. Бир күнге жастыкканы мун күнге барар. 3. Кулакка угулган неме кѳскѳ көрүнөр. (Кеп сѳс.) 4. Жаскыда ѳскѳн чечектий жаш жүрүмис чечектейт. (А. Ад.) 5. Жүс будакту бай теректин тѳзинде, жалбак таш-тын ѳстинде, алты кулакту айгырдын уйуктап жатканын көрүп алды. (Чѳрч.) 6. Кижини кайкагадый жерлер көрдүм. 7. Баш алдына жастанганы кызыл тыттын чобразы, энирде ичкен курсагы кычкыл чегеннин сарзузы. (П. Куч.)

Эренгистер бүдүретен кожолталарды тоолоп айдып береер.

139. А. Адаровтын «Энем» деген ѳлгѳринен эрмектин жайылган эренгиске айдылган членин чыгара бичийле, сѳсколбунун турган бүдүмүн ле сѳстѳрдин колболжарын схемала көргүзеер.

К ө р г ү з ү: *Тузан биске жеткен учун алкыш болзын, Алтын-Кѳл!* — тузан биске жеткен учун — колболу сѳсколбу.

Мен, кичинек тужымда чылап,
Чѳйгѳннин шуулаганын тындап отурым?
Энем аяк-казан калырадып,
Калаш кескенин сѳўнип угадым.

Шак мындый бозомтык энирде
Энем иштег орой жанатан...
Айылга толтыра кичинек бистерди
Азыраар неме таппай туратан.

Азыкка берген килограмм калашты
Алты кижиге тең ѳлейтен.
Андый калаштын татузы кандый!
Андый калашты канайып жибейтен!

Мен бүрүнкийде унчукпай отурым,
Кѳп немелер санаама кирет.
Энемнин буурайган саамайын аяктап,
Эмештен жүрегим чымылдай берет.

(А. А д а р о в.)

Тегин ле колболу сѳсколбулардын башказы незинде? Жайылган члендер кандый сѳсколбулар бүдүргедий.

140. Берилген сѳстѳрди кенгидип, сѳсколбулар бүдүреле, эрмектер бичигер. Ол сѳсколбулар эрмектин кандый члени болды, жартагар.

К ө р г ү з ү: *Кургаган — изү күнге чүрче ле кургаган — Изү күнге чүрче ле кургаган ѳлѳндү жууп салдыс.*

Баргадый, бүткелегин, тартатаны, ойнойтонына, иштеер.

Эрмектерди члендериле ылгап ийеер. Жайылган членнинг төс сөзін эрмектинг кандый члендери жартайт, айдып береер.

141. Жайылган ылганаачы эрмектинг кандый члени болгонуң жартап береер.

1. Малчы анайда сананала, ак өргөөни көстөп, онон ары базып ийди. (Чөрч.) 2. Коммунистический партия миллион тоолу советский албатыны башкарып, бистинг государствоны Лениннинг жолыла бүдүмжилү аппарат. 3. Жаш өлөңди жайа баспай, жараш жорго жүрүл ийди. (Чөрч.) 4. Ырызы бадышпай, Күнди уткып, Жер ыйлайт. (Б. Ук.) 5. Эржине жердин жаражын баштапкы ла катап сезеле, ончозын ундып, эбире узак айкапта турды. (Л. Кок.) 6. Ол бүгүн жаан улустын куучынын угуп, эмеш оройтып калган. (И. Коч.) 7. Чолушманның суузы түниле кожондоп, кайдаар да мендеп баратат. (Л. Кок.) 8. Каран жапаш жаар база катап көрөлө, араайын күлүмзиренип ийди. (Л. Кок.) 9. Каран айткан сөзиненг эп-жоксынып, унчукпай барды. (Л. Кок.)

Ылганаачылар бүдүретен кожулталарды тоолоп айдып, ылганаачының грамматический учурын жартап береер.

26. Ылганаачыларла айдылган айалгаларда токтой түжер темдектер.

Эрмектерди кычырала, шүүлте эдеер: кандый учуралда ылганаачылардын кийининде запятой тургузылат?

1. 1) Каран **рюкзагынан жылу свитерин чыгарып ийеле**, уйуктаарга уулдарла коштой жадып алды. 2) Катер **кажу жаратка тумчугыла араай сүзеле**, токтой берди. (Л. Кок.) 3) Уулчак **киреле**, эзендешти.

-ала, -еле кожулталу кениткен ле кенитпеген де ылганаачыла айдылган членнинг кийининенг запятой тургузылат.

142. Өрөги берилген ээжилер аайынча токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Эрмектинг кандый члени болгонуң жартап береер.

Карабаш чеденди ажып алала, Карабайга жедижерге сууны төмөн бар-жок күчиле жүгүрди. Будын ташка да согуп алала токтободы. Деремненин эн ле алтыгы учында турган койу агаштардын ортозыла барган чичкечек жолго жеделе Карабаш өткүн үниле кыйгырып ийди: «Караба-ай, Караба-ай!..»

Сууның сырангай ла үстинде энчейип алган таш кайалар Карабаштын үнине жангылана бердилер. Же Карабайдын үни угулбады. Карабаш будының жаан сабарынан сызылып турган канды арлап жолдың жырынан тамыр жалбыракты үзеле таш соккон шырказына жапшырып алды. (Л. Кок.)

II. 1) **Жаш өлөңди жайа бас-
пай**, жараш жорго жүрүп ийди.
2) **Волга оору кижидий уур он-
топ**, жараткан жаратка согулат.
(Б. Ук.)

-ып, -ип, -й кожулталу жайыл-
ган ылганаачылардын кийини-
нен запятой тургузылат.

143. Токтой түжер темдектерди тургузып, бичип алаар. Жайылган ылганаа-
чы эрмектин кандый члени болгонун үстине темдектегер.

1. Каран танцевать эдерге бир эмеш кемзинип веранданын ачык
көзнөктөрүнөң көлдин жанында карануй жышты айкап отурды
Жаан ай чыгып келген. Көлдү бектеген көлөткөлөр тургуза ла жого-
лып уйуктап калган сууда айдын жолу мызылдай берди. Эски плас-
тинканын музыкасы көлдин үстүлө араайын жайылып, уйуктап тур-
ган бийик туулардын көксине оролот... Көлгө туман түжө берди...
(Л. Кок.) 2. Жыламаш жинжири жылыжып, шикширгези шылырап,
оттый Кубанын омок кызы көстөрүлө жалкын чалып, каткызыла
шааын оодып, кубинканы бијелеген. (Ш. Шат.) 3. Соокко тоңоло
үнүн жылытты. 4. Мен сеге сүүнип жүредим. 5. Күскиде жалаңнын
ишчилери бойлорынын күчин кысканбай түни-түжиле иштеп жады-
лар. 6. Уренчик үренип алган.

III. а) Эртезинде ончозы
түймежип, катердин палуба-
зында турдылар. Катер **типил-
деп**, тууларды жакалай көлдин
бир учын **көстөди**. (Л. Кок.)

б) Жаңар жанып, уйуктай берди.
Уулчак оорып, ойноп болбоды.

в) Ол чоколдоп куучындайт.
Күн кулактанып ашты.
Ийт үрүп мантай берди.

Жайылбаган ылганаачыла ай-
дылган айалганын ла глагол
айдылаачынын ортозында өскө
члендер бар болзо, ылганаачы-
нын кийининен запятой тургу-
зар.

Жайылбаган ылганаачы ойин,
шылтагын көргүзөр айалга бо-
луп, глагол-айдылаачыла кош-
той турза, онын кийининен
запятой тургузар.

Жайылбаган ылганаачы эдилге-
нин аайын көргүзүп, глагол-
айдылаачыла коштой турза,
онын кийининен запятой тур-
гуспас: омор бойынын учурыла
кубулбастарга жуук.

144. Текстти кычырала, өрөгү ээжилерге тайанып, жартагар.

1. Балдар чокол Пайсканды ээчиде **калактажып-сыктажып**, ай-
ылдарына да кирбей, деремнени көндүрө өдөлө, боомды ажа берди-
лер. Жарым частын бажында **ыйлажып-сыктажып**, боомды ойто
ашкылап келеле, ончозы Момон эштин айылына кирдилер. 2. Кара-

баш тайкылып, жуукага жыгылды. 3. Акам менен сурады: «Айтпай не турун?». 4. Тидинип айттым: «Слер мени шылабагар». 5. Алтайдын чечектери мөлтүрежип жайканыжат. 6. Боромтык туман бозорып жоголды. 7. Ол ачынып, жүре берди.

Калганчы эрмектин ылганаачызын глаголло кожо тудуш үнле кычырып ий. Эрмектин шүүлтези кубулды ба, жок по?

145. Скобкаларды ачып, токтой түжетен темдектерди тургузып бичигер. Ненин учун запятой тургузылды, жартап береер.

Спортсмендер жарыш эдип жаратта типилдеп турган катер жар жүгүришти. Эски катер, тыркыраак оорудан оорып тургандый, бастыра бойы селендежип турды. Көөркий эски де болзо, же «Жоткон» деп омок атту. Ончолоры бой-бойын озоложып палубада жер блаашкылай бердилер. Онойып турганча кемизи (де) сууга келип түшти. Уулдар тургуза (ла) багор бедреп кыйгырыжа бердилер. Качан коркып калган Людмиланы уулдар багорло суудан чыгара тарткылап келерде, капитан табышты токтодып ончолорыңа жакып соок үни(ле) айтты: «Слерге мында Улалушка эмес, көп баштактанбаар... Терени эки жүс метр». Же каткы токтобой турды. Кыстар Людмиланы каютага апарала кийимин чечкилеп шакпыража берди.

Турбазага олор жүк(ле) энирде жеттилер.

(Л. Кокышев.)

Карарта базылган сөсти турган бүдүмиле ылгагар.

146. Берилген эрмектерди кычырала, карарта базылган сөстөр ылганаачылар ба, колбулу глаголдор бо, жартагар.

1. Кааннын калжу бөрүлерин, албаты-жоннын каршуларын жажына жоголтып салдылар. (С. Сур.) 2. Жееспектү тайгада жеереним жүрзе, көрүп жүр. (Алтай чүмдү сөстөр.) 3. Байбак мөшлө коштой ырыска чечектен, мен сего сүүнип, оморкоп жүредим. (И. Коч.) 4. Чалын түшкенче, Алтын-Көлдүн жарадын жакалай базып жүредим. (Л. Кок.) 5. Күннинг көзнөктөн күлүмзиренгенин көрөлө, уулчак узак уйуктап калганына кемзинип, төжөктөн түрген турды. 6. Кайда да, ыраакта, турналардын табыжы угулып турды. (И. Коч.) 7. Көк таштарды жалап жадын, көк кумакты экчеп турун. (П. Куч.) 8. Бурузы жок бүрлерди салкын өзөкти төмөн айдап отурат. (Л. Кок.) 9. Жаланнын ишчилери, эмди бойларынын күчин кысканбай, түни-түжиле иштеп жадылар. 10. Кол до жок, бут та жок, кырга чыгып жат. (Т а б ы ш к а к.) 11. Бүгүн ол жаан улустардын куучынын угуп, эмеш оройтып калган. (И. Коч.)

Колбслу глаголдын бүдерин айдып береер.

147. Ылганаачыларды глаголло кожо чыгара бичип алаар. Глаголдон ылганаачыга сурак тургузып, кандый айалга болгонын жартагар.

1. Жаан чакпынду суунунг јарадына келеле, адыбыс тидинип болбой турала, суу јаар кенетийин кирди. 2. Айылдың ээзи омок јакшылажып, чеген ажынанг уруп ийди. Бир эмештенг адын амырадып, туулардың ээзи ажуга чыкты. 3. Актар кызылдардан качып барала, Јаламан-Бажына токтогондор. 4. Түндер сайын менинг көксимде түмен шүүлтелер түймежип келгилейт. (Л. Кок.) 5. Оору кижидий уур онтоп, Волга јараттан јаратка согулат. 6. Олгөнчө тартыжып, јенү алганьс. 7. Уйеледе кожондоп, үн алыжат кушкаштар. (Б. Ук.) 8. Адам канзазын күйдүреле, анан ары иштене берди.

148. Айалгаларды алдынанг чийү тартып, запятойло ағылап, эрмектерди бичигер.

жанр
гигиена

1. Мени ийде салып јаанам эжик јаар жүгүрди. (М. Г.) 2. Чевалков бойы орустарданг көрүп аручек јадарына үренип өскөн кижини алтай улустын культуразы озодо јабыс болгонына кородогон. 3. Мундус-Эдоков ло Чагат-Строев 20-чи жылдардагы алтай литературада терен ис артызып онон ары өзүмине јаан салтарын јетиргендер. 4. Бу жанр јирме жылдарда башталып кийининдеги де өйлөрдө алтай литературада көндүккен. 5. Ол уйуктап јадала түш көргөн. (С. Суразаков).

149. Кычыраар. Ненинг учун кезик ылганаачылардың кийининде запятой јок, јартагар.

1. Орой түнде ончо кырларда, одуларда оттор эчпөй күйгүлейт. Ондо отурган ончо малчылар ойгор бичикти кычырып, шүүшкилейт. (А. Ад.) 2. Јурт билдирлү кубулып калтыр. Азийдазынанг элбеп, шифер бүркүлү туралар көптөп калган. Балдар мендегилеп браатты. (Ч. Айт.) 3. Аркада калын сары өлөнгининг ортозынанг кандыктардың кызыл баштары кызарып көрүнип келдилер. Олор јаан удабай, јалбырап чыгар. (А. Ад.) 3. Карындаштар унчугыштай отурдылар. (А. Ад.) 4. Куулгазы мөнкүлик чанкыр Алтайдың кутук суулары кургабай агат.

150. Токтой түжер темдектерди тургузып, бичигер. Ненинг учун кезик эрмектерде запятой тургузылбады?

1. Мен куучындагам ол дезе унчукпай баскан. (Шол.) 2. Јинт кижиденг ол көзин албай турды. 3. Агаштар коркушту шуулажып јайканыжып энгилип турдылар. 4. Эркей јолго чыгып сопокторын уштып јымжак тобракту кургак јолло жүгүрип ийди. (А. Ад.)

Айдылаачылардың бүдүмин јартагар.

151. Божодылган запятойлорды тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Рельстерди өдө базып жадала ол паровозтын кенетийин угулган сыгырыжына туна берди. (Куприн.) 2. Чеденде койлор бой-бойлорына шаай жадала көжүүн кепшенгилеп жатты. (П. Куч.) 3. Одунун жанында мен жаар күлүмзиреништү көрүп кичинек кызычак отурды. (Гончаров). 4. Тууларда чике жолдор ышталып каранга ла серүүн тынгылап жадат. (Б. Ук.) 5. Жаманды жакшыны жүктенип алып жангыс ла жер амыр айланат. (Б. Ук.)

152. Точкалардын ордына жайылган ылганаачыларды тургузып, эрмектерди бичигер. Токтой түжер темдектерди ненин учун тургускан, жартагар.

1. Чагкыр бийикте карлагаштар учат же кенетийин ... жер жаар шунгылайт. 2. Жуучыл ... анан ары ... барды. 3. Алтай уул эмгек тайгаларды ажат. 4. Мен ... тоозы жок катап кажайгам. 5. Хаджи-Мурат ... токой түшти ... он колыла оны чупча тартты.

Тургузатан ылганаачылар: канадын суй салып; уур тынала; тууларды көстөп; баатыр чылап, адыла куучындажып; кыш чылап; тискинин чачала, сол колыла мылтыктын кабын чечип.

153. Токтой түжер темдектерин ле керектү букваларын тургузып, эрмектерди бичигер.

Суп-сур кей желбис эзин жымжак элөнгө уйуктап алды. Ол араайын эрте ойгонып келеле, кебистий кеен жаланга учты. Күн сүрлүкин Алтай күмүштелип жа(т, тт) ы. Арта түшкен ар тайгалар ак булудын **жастанып**, нени де терең-терең тыгдап жаткылайт. Чечектер жажу **жайканыжып**, шулмус эзине(к,кк)е угулар-угулбас жараш куулгазынду кожон кожондоп бергилейт.

(А. Ередеев.)

Карарта базылган сөстөр эрмектин кандый члендери, айдып береер.

154. Баштапкы бөлүк эрмектердин ылганаачыларын эренгистерле солын, экинчи бөлүк эрмектердин эренгистерин ылганаачыларла солып бичигер.

I. Көргүзү: *Өлөң карыш кирелү өзөлө, жабыс төңөштөрдү бүйрөкөп салды. — Карыш кирелү өскөн өлөң жабыс төңөштөрдү бүйрөкөп салды.*

1. Эки ок атту улуска тийбей, сыылай берди. 2. Жайылып болбой, жаскы чечек сооктордон кунурап жалды. 3. Сагыжын ычкынбай, калып келген айуны анчы жыга атты.

II. Көргүзү: *Жылуга жайылган чечектер салкынга жайканыжат. — Чечектер жылуга жайылала, салкынга жайканыжат.*

1. Суунун жарадында амырап турган туристтер кийимин жунгылайт. 2. Жерге түшкен бомба терең көмүлди. 3. Жеткерди сеспеген ан агаштын айандарыла араай басты. 4. Чечеги жайылбаган яблонялар араайын шуулайт.

Контрольный сурактар.

1. Эрмектин жайылган члендери деп кандый члендерди айдар?
2. Эрмектин кандый члендери жайылып айдылар аргалу?
3. Жайылган члендер кандый сөсколбулар бүдүрөт?
4. Жайылган эренистерле эрмектин кандый члени айдылат?
5. Жайылган ылганаачыла эрмектин кандый члендери айдылат?
6. Ылганаачыла айдылган эрмектин члендери кандый учуралда запяттойло бөлинет, бөлинбейт?

Бир төс члендү тегин эрмектер.

27. Бир төс члендү эрмектердин төс члени.

Кажы колонкада эки төс члендү, кажызында бир төс члендү эрмектер берилди? Олордун төс члендерин адап береер.

Эгир кирди.
Соок салкын сокты.
Көзнөктөрдө оттор күйе берди.

Эгир. Эрте карачкылайт.
Тышкары соок.

Эки төс члендү эрмекте эки төс член — баштаачы ла айдылаачы. Олор бойы ортодо колбулу.

Бир төс члендү эрмекте бир ле төс член бар. Оны баштаачы эмезе айдылаачы деп айдарга жарабас. Оны бир төс члендү эрмектин төс лө члени деп айдарга жараар. Сол колонкадагы эрмектердин ылгаза, мынайда айдарга жараар: баштапкы эрмектин төс члени — *эгир*, экинчизинин — *карачкылайт*, үчинчизинин — *соок*.

155. Бир төс члендү эрмектердин төс членинин алдыла үч чийү тартаар.

Көр гүзү. Түн. Карануй. Оттор өчүйн калган.

1. Тым. Бир де табыш угулбайт. Ончозы уйуктагандый.
2. Эртең тура. Күн чыкты. Жылу боло берди.
3. Эртең андап барарым. Энем мени эрте ойгозор.

Берилген бир төс члендү эрмектердин башказы незинде?

Күс.
Жылу.
Кычыарым.

Күрөң күс.
Меге жылу.
Бичик кычыарым.

Бир төс члендү эрмектер кениткен ле кенитпеген болор. Кениткен эрмекте, төс членнен башка, эчени члендер бар.

156. Кениткен ле кенитпеген бир төс члендү эрмектерди эки башка билип алаар. Төс члендерин чийүчектерле темдектеер.

1. Тынчу жайгы энир. Каран кӱзнӱктинг алдында отуры. (Л. Кок.)
2. Кунукчыл. 3. Уч час. 4. Уйуктап болбой ары-бери анданат.
5. Горно-Алтайск. 6. Мантап брааткан аттар ла аттар. (Л. Кок.)
7. Барбак мӱштӱр. 8. Жолугышсан — сӱс угарын. (Кеп сӱс.)
9. Айдын тӱн. Тымк. Жангс ла тоорчыктардын кожонг угулат.

28. Адалганду эрмек.

Бир тӱс члендӱ эрмектердинг кажызында тӱс члени тӱзӱӱчи кубулткышта турган адалгышла айдылган, кажызында адалгыштын ла жарталгыштын, адалгыштын ла тооломонгн колбузыла айдылган, айдып береер.

Май. Он бир час. Жаан эмес журт. Жагы школ.

Тӱзӱӱчи кубулткышта турган адалгышла эмезе жартаачы сӱс-тӱрлӱ адалгышла айдылган бир тӱс члендӱ эрмекти адалганду эрмек деп айдар.

Адалганду эрмектер кандый бир предметтинг бары керегинде жетируӱ эдет.

157. Адалганду эрмектерди таап, тӱс членининг алдыла чийӱчек тартаар. Тӱс члени неле айдылган?

1. Ойто ло жас.
Карангуй тӱндер.
Кӱгӱсте токунабас
Кызу тӱймеем.

(П. Самык.)

2. Кӱӱк ай. Оок малдар одордо. 3. Жажарып барган жаландар. Жайылып барган жанарлар.

158. Берилген ӱлгерди чокум кычыраар. Адалганду эрмектердинг тӱс члени неле айдылган? Кениткен адалганду эрмекти таап, башка кычырып береер.

Кӱстинг сырымы.

Кӱс. Андар чылап
Сындар ӱндӱлди.
Соок салкындар
Куйундалып келди.
Кӱс. Айаска тизилген
Куштар ырап барды.
Олорды сананган
Кӱлдӱрдиг жымырты.
Кӱс. Жайрадылган жердин
Амырзынган сыны.
Алысталып угулган
Кемнинг де кожонгы.

(С. Тоюшев.)

159. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер; адалганду эрмектердин алдыла чийү тартыгар.

1. Жажарып барган јаландар. Јайылып барган јанарлар. 2. Кичинек јуртымнын үстинде эмди түн. Иш...еген улус бек уй...ктаган бүгүн. (П. С а м ы к.) 3. Јебрен-јебрен Алтай. Јер-јенесле кожо бүткен, јес-күлер чырайын јенес баскан јебее чололу Алтай. 4. 25 октябрь 1943 јыл. Орто Германия. Максфельд район. Таш көмүр казып турган шахталарлу, ондү металл кай...лтып турган печк...лерлү кичинек город Эйслебен. Анда кайда да Күнчы...ышта канду јуусог...штар эдүп јат. Је Эйслебенде эм тургуза ын-шын, тым. 5. Орой энгир. Үредү бо...оды. Табыш ла каткы. 6. Отто Бухнердин бригадасында таскамалду улус...ар. (П. С а м ы к.)

рейх

Толо эмес эки төс члендү эрмекти таап, кычырып береер. Оны адалганду эрмектег канайда ылгаштырар?

160. Эки төс члендү эрмектерди келишкедий болзо, адалганду эрмектерле солып бичигер.

Күкүрт күркүрейт. Јалкын јарык эде јалтырайт. Бүркүк тегериден ургун јаш јайт. Салкын агаштардын бүрлерин сындырат. Ончолоры күкүрттег јажынарга мендегилейт. Јаңыс ла балдар јаштын суузына маказырагылайт.

Адалганду эрмектердин төс члендери куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган, јартагар.

29. Јүзүни јарт бир төс члендү эрмектер.

Кычыраар. Эрмектердин төс члендери кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын јартап береер. Эдилгени кем эткенин недег билеп алдыгар?

1. Мөнкүлкти табарым!.. 2. Үргүлји эмес јүрүмнин учына канай чыгарын? (А. Ад.) 3. Амыр-энчүни чеберлеерис! 4. Је экүлеп кожон кожондоок. 5. Ишти јазап бүдүр. 6. Ак-јарыкка, улуска тузалу бол.

Төс члени баштапкы ла экинчи јүзүнде турган өйлү кеберлү глаголло эмезе јакылта кеберлү глаголло айдылган бир төс члендү эрмекти јүзүни јарт бир төс члендү эрмек деп айдар. Мынды эрмектерде эдилгени кем эдип турганын глаголдын кеберлери јарт көргүзет.

161. Јарт јүзүндү эрмектердин төс члени неле айдылганын скобкада бичип салаар.

1. Эртен талайга, талайга барарыс. 2. Неге сүүнедигер? 3. Бойгарды ишке, үредүге, тартышка белетегер. 4. Чай ичерин бе? (М. Г.) 5. Айдып болбосты айдынар. 6. Айылымнан эрте чыктым.

7. Жаңыны жазап кий. 8. Жада курсак таппазын. 9. Өскө кижиге оро-
каспа.

162. Керектү темдектерди тургузып бичигер. Жарт жүзүндү эрмектердин алдыла
чийү тартала, төс члендери неле айдылганын жартап береер.

I. 1. «Отур, чай ич Бөксө» — деп, Сүүнердин энези, коолу миске-
зин чыгарып, күп-күрөң койу чайын чөйбө-чөйбө собыра берди.
(*И. Каинч.*) 2. «Жок өрөкөн өөркөбөгөр. Жаңы ла чайлагам. Отуруп
танкылайын» — деп, Бөксө айтты. (*И. Каинч.*)

миске өркө Палестина

3. Сүүйдим сени Петрдын эдими сүүйдим сенин
соок, жараш кеберинди. (*А. П.*) 4. Сен кожондобо-
тоорчык менин көзнөгимнин алдына. (*К о л ь ц о в .*)

II. 1. Пионерлер балдарга жозок болыгар. 2. Жетинчи класстар
ару ла үредү учун тартыжыгар. 3. Күндүлү Жыргал сени 1-кы Майла
уткып турум. 4. Нөкөрлөр Биске өзөргө сй беригер.

Адалгышты толо жартап береер.

163. Глаголдорды көп тоодо турган жакылта кеберлү эдип бичигер. Кандый
эрмектер бүтти?

1. Шеренгага турар. 2. Жүгүрүшке белетенер. 3. Эки метр бөс
кезер. 4. Сууга **калыыр**. 5. Бүгүн эрте **амыраар**. 6. Амыр-энчүни
корулаар. 7. Гимнастический упражнениелердин комплекстери-
лелетаныжар.

Карарта базылган глаголдордун чын бичилерин жартагар.

164. Божодылган букваларды тургузып, бичири. Кажы ла сөскөлбула эрмек
тургузаар.

К...лмөк суу; тураны j...нар; салкын к...логон; кар ш...рган;
кул...н киштеген; j...т кижиге; кижини чоч...тпа; кижиден корк...ба.

165. Алтай литературадан 4 жарт жүзүндү эрмек бичип алаар. Кандый учура-
ла андый эрмекте бис тузаланадыс?

166. Берилген эрмектердин бүдүмин жартагар. Төс члендерин таап темдек-
тегер.

1. Кызыл гвардиянын ат-нерелү тартыжузы Улу Октябрьский
революциянын историясында жаркынду бичилген. 2. Алтайымнын
төжинде жадым. Албаты чөрчөгүн угуп жадым. 3. Телекейде эн улуга,
элдин-жоннын күүнине жединерим! 4. Телекейди тындап, күчтү ба-
задым. (*П. С а м ы к .*)

167. Физикадан эмесе ботаникадан кандый бир ченемелди канайда өткүргө-
нүн бичигер. Ол куучынаардагы жарт жүзүндү эрмектерде аяруны неге сал-
даар: ченемел эдип турган кижиге бе айса эдилгенин бойына ба?

168. Жарт жүзүндү эрмектерлү 3 кеп сөс таап, бичигер. Кеп сөстөрдүн учурын
жартап береер.

30. Жарты жок жүзүндү эрмектер.

Эрмектердин кажызы эки төс члендү, кажызы бир төс члендү, айдып береер. Кажы эрмекте эдилгени эткен предметтин ады адалган? Кажы эрмекте адалбаган?

Бир төс члендү эрмектин төс члени неле айдылды?

Юннаттар жаңы сорт помидор өскүрүп алды.

Улус отторын күйдүрүп ийди.

Жаңы ченемелди өскө школдорго таркаткан.

Отторды күйдүрүп ийдилер.

Төс члени 3-чи жүзүндө турган глаголло айдылган бир төс члендү эрмекти жарты жок жүзүндү эрмек деп айдар. Жарты жок жүзүндү эрмектерде эдилгени кем эткени жарты жок. Жарты жок жүзүндү эрмектерде энг ле учурлузы жүзүни эмес, а эдилге. Темдектезе: *Кемненг де сурагандар.* (Кем сураганы жарты жок.)

169. Берилген эрмектердин кажызында автор бойынын аярузын жаңыс ла эдилгеге салып, предметти адабай жат? Төс членнин алдыла чийү тартып, неле айдылганын жартып береер.

I. 1. Орой күстин күндерин тегин ле жамандагылайт. (П.) 2. Турадан түргөн чыккылай бердилер. 3. Озолосо, от алар. Сондозо, сон қалар. (Кеп сөс.) 4. Сагышту кижини кичүдөң ала тоойтон. 5. Кожонго малды азырабайтан.

II. 1. Боочыга чыгып келеле, ынаарлу туулардын баштарын узак аыктап турды. Бригада туку түшкөн кобынын эдегинде. Одунын ыжы мынан да кэрүнип туру. (Л. Кок.) 2. Күндердин өдө бергенин сеспей калды. Күнге изинип аларга, колдорунан тудуныжып алала, талай жаар жүтүргилейт. Сууны чачылтып, курлаазына жетире киреле, ыраак эжингилеп жүре бергилейт. Бу тушта омордын көс-төрине жаңыс ла көк тенери ле көгөргөн талай кэрүнөт. Күнге кара күйүп калган жүстеринде жаңыс ла кажайып турган тиштери агарыжат. Баштары сууга көмүлүп, ойто ло кэрүниш келет. (Л. Кок.)

Глаголды толо жартып беригер. Эки члендү эрмектерди кычырып береер.

170. Эрмектердин турган бүдүмин жртагар: эки төс члендү бе айса бир төс члендү бе? Бир төс члендү эрмектин бүдүмин скобкага коштой бичип салаар. Төс член неле айдылган?

1. Жобоп алганын мал болор. 2. Ийделенип иштезен, идиргенге ажын батпай барар. 3. Жортсон, жол аларын. (Кеп сөс.) 4. Оморды строительный бригадада кожо ийген. 5. Жалкуну канча ла кире азыра, от жаар кэрөр. (Кеп сөс.) 6. Айас күнде кырга чыгып, аыктап тындагам. 7. Жалбагынан жатпа. (Кеп сөс.) 8. Ийделенип иштедилер.

171. Кеп сөстөрдөң жарты жок жүзүндү беш эрмек алаар. Төс члени неле айдылганын жртагар.

31. Jүзүни жок бир төс члендү эрмектер.

*Тышкары тымык.
Бйгүн эрте турар керек.
Слерге кйч эмтир.
Карануйлайт.*

кубулбас
эренгис + керек
кубулбас + эмтир
ар-бүткеннинг, кижининг аай-
ын көргүзөр глаголдор.

Бу жүзүни жок эрмектер.

Төс члени кубулбасла, эренгистин ле *керек* деген сөстүн сөс-
колбузыла, ар-бүткеннинг ле кижининг аайын көргүскөн глаголло
айдылган бир төс члендү эрмекти жүзүни жок эрмек деп айдар.

Жүзүни жок эрмектердин эдилгези бойы алдынан (предмет
жогынан) эдилет.

Төмөн айдылганын кычырала, куучындап беригер.

Тан адар, уйкум келет, тјн кирет, онон до өскө жүзүни жок эр-
мектер турган бүдүмиле эки төс члендү эрмектерге түнгей. Ле эмдиги
алтай тилде ол эрмектердин баштаачылары учурын жылытып, ка-
маанду сөслө кожо фразеологический колбу бүдүрөт.

Калтырадат, карачкылайт, соойт ло онон до өскө глаголдор
ар-бүткенде ле кижининг физический эмезе психический јанынан
болгон кубулталар бойы алдынан өткөснин көргүзөт.

172. Жүзүни жок эрмектерди чыгара бичип алала, төс члени неле айдылганын
јартаар.

1. Салкын согот, кар күпүлдейт. Он эки кизи келип јат.
(А. Блок.) 2. Јоткон токтоды. Јарый берди. Ле эмштег эзиндейт.
(Короленко.) 3. Тенгериде эмеш јарыды. (Чехов.) 4. Карачкы-
лайт. Көзнөктөң көксимек јас ајыктайт. (Пришвин.) 5. Мени
катап ла калтыратты. 6. Күрттер көзнөктөң бийик көдүрилди.
(Л. Т.) 7. Менин көзимде карануйлай берди. (М. Л.)

173. Кычырала, жүзүни жок эрмектердин төс члени куучын-эрмектин кандый
бөлүктөриле айдылганын јартап береер.

1. Поездке оройтыбас керек. (Ч.) 2. Тышкары ээн ле тымык.
(С. Шин.) 3. Соок ло салкынду болгон. (М. Г.) 4. Түнде суула жүзер-
ге јакшы. (М. Г.) 5. Карануйга артарга коркымчылу болды. (Ч.)
6. Меге комендантка барар керек. (Л.) 7. Меге слерле куучында-
жар керек. (Ч.) 8. Меге оны сабарла да тийерге карам. (А. Остр.)
9. Оны сананарга бош жок.

174. Кычыраар. Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын көргүзип
береер. Жүзүндү эрмектерди жүзүни жок эдеер.

К ö р г ү з ү: *Жайгы жакшы эчирлерде анчылар одуга отурбай-тан. — Жайгы жакшы эчирлерде аччыларга одуга отураарга келишпейтен.*

1. Жорукчылар тан атту атанарга күүнзедилер. 2. Мен тўнде амырабагам. 3. Мен жакшы танцор болорым. 4. Мен жакшы иштеерим.

Айдып береер: жүзүндү эрмектердин баштаачызы жүзүни жок эрмекте не боло берген? Кандый кубулткышта турат? Жүзүни жок эрмекте тос члени неле айдылды?

175. Берилген глаголдорло тузаланып, эки жүзүндү ле эки жүзүни жок эрмектер тургузаар.

К ö р г ү з ү. *Жүрегим сайылат. — Жүрегимде сайылат.*

Тартат, шуулайт, карануйлайт, кадарлайт, шыгырайт.

176. Берилген сөстөрлө тузаланып, жүзүни жок эрмектер тургузаар.

К ö р г ү з ү. *Уренер керек. — Балдарга кичеенип үренер керек.*

1. Эдерге керек. 2. Оройтыбас керек. 3. Көрөргө керек. 4. Садып алар керек.

Бу эрмектердин тос члендери неле айдылды?

Берилген сурактарга каруу беригер.

1) Кандый бүдүмдү жүзүни жок эрмектерди эки тос члендү эрмектерле булгабас керек? Ненин учун?

2) Жүзүни жок эрмектердин тос члени болуп кандый глаголдор айдылар аргалу?

177. Берилген сөстөрлө тузаланып, эки тос члендү ле бир тос члендү жүзүни жок эрмектер тургузаар.

К ö р г ү з ү. *Соок — 1. Тышкары сүрекей соок. 2. Энези уулына соок көрди.*

1. Сүүнчилү. 2. Жылу. 3. Кургак. 4. Жаман. 5. Тымык.

Айдып береер: бу эрмектердин башказы неде?

178. Берилген эрмектерди мындай айла бичип алаар: 1) жарт жүзүндү; 2) жарты жок жүзүндү; 3) жүзүни жок; 4) эки тос члендү (жүзүндү).

1. Платтары онгон кыстарыла кожо плакаттан Стаханов каткырып отурат. (Л. Кок.) 2. Эрген аркага барарыс. 3. Жаскыда ырыстуларды да ыраакка кычырат. (Т.) 4. Көстинг жажыла ачу-коронго болужып болбозын. (Кеп сөс.) 5. Күнчыгышта кажайып келди. (Т.) 6. Уй жиилекле, мешкелерле кандый коркушту жытанат! (Т.)

7. Таң алдында жырааларла базып жүрерге кандый макалу. (Т.)
8. Слерге жакшы. Слерге кыймыктанарга да күч. (Т.) 9. Тумчукты баштаң бийик көдүрбө. (Кеп сөс.) 10. Эртең походко барактар! Нөкөрлөрдөң артпагар. Эки рядка турар керек.

Калганчы эрмек эки төс члендү эрмек деп жартап береер.

179. Кычырала, эрмектерди члендериле ылгагар. Эки тегин эрмекти колбулу эрмекке табышканду колбоочылар ажыра бириктиригер, керектү запяттой-лорды тургузып салаар.

Көргүзү. *Күн ажа берген. Бис иштеп ле турганыс. — Күн ажа берген, је бис иштеп турганыс.*

1. Соой берди. Бис жаан от камыстыс. 2. Карануйлайт. Бистин жанар күүнибис келбейт. 3. Эртең эртелеп кел. Балыктап барарыс. 4. Удабады. Сырга чыга конды.

180. Берилген темалардың бирүзине кыска сочинение бичигер, эки төс члендү эрмектердин алдыла чийү тартыгар.

1) «Кышкы жорук». 2) «Елка». 3) «Фермада». 4) «Жаксы картина».

181. Берилген сөстөрдүн божодылган букваларын тургузып, чын бичилерин жартагар.

Шофердын бол...шчызы, ц...стерна, к...лмөк суу, ш...жың аяк, жарт...чы сөс, ылган...чы, j...рен, ку...лы.

Бир төс члендү эрмектерди мынайда ылгаар:

1) турган бүдүмиле кандый эрмек (адалганду, жарт жүзүндү, жарты жок жүзүндү, жүзүни жок);

2) айдар учурыла (табылу, суракту, жакару);

3) үн жанынан (кыйгылу);

4) эчегин члендери бары-жогыла (кеңиткен ле кенитпеген);

5) төс члендерин таап, неле айдылганын жартаар;

6) эчегин члендерин таап, ылгаары;

7) кычыру сөс бар болзо, оны ылгаары.

Көргүзү: *Кышкы энир* — турган бүдүмиле адалганду эрмек; айдар учурыла табылу; кениткен; төс члени — *энир* — төзбөчү кубулткышта турган адалгышла айдылган; энир кандый? *кышкы* — жартыачы, жарталгышла айдылган.

182. Бир ле эки төс члендү эрмектерди схемала ылгагар.

1. Деремнеде сүрекей тымык. (Л. Кок.) 2. Суунын ол жанына жүк ле энирде кечтилер. (Л. Кок.) 3. Жайгы жылу энир. 4. Удабай арткандары жедип келер. Чай азып салар керек. 5. «Балдар, отуруп чайлагар!» 6. Ого не керектү туштаар? 7. Капчалда тынчу.

32. Толо эмес эрмек.

Бир де, эки де төс члендү тегин эрмектердин кандый бир члени айдылбай, божодылар аргалу. Эрмектин айдылбаган члени тексттин бойынан јарталат. Андый эрмектерди толо эмес эрмек деп айдар. *Јорукчылар орой јанып келгендер. Ажанбай да уйуктаарга јаттылар.* Экинчи эрмекте *јорукчылар* деп баштаачы баштапкы эрмектен јарталат. Айдарда, экинчи эрмекти бис эки төс члендү толо эмес эрмек деп айдарыс.

Эртен концертке барарым. Бүгүн дезе — киного. Экинчи эрмекте *барарым* деген төс член айдылбаган. Айдарда, бу эрмекти бир төс члендү толо эмес эрмек деп айдарыс.

183. Берилген диалогтон толо эмес эрмектерди кычырып береер. Олордо кандый члендер божодылган?

Қарчагадан Иванов сурады:

— Керектеринг кандый, Қарчага Иваныч?

— Эмди тура јакшы.

— Минеральный удобрениени сен алдың ба?

— Алгам. Ас.

— Көпти кайдаг аларын?

— Билерим.

184. Берилген эрмектерди алтай тилге көчүреер. Эрмектердин бүдүмин јартагар.

В комнате на стене висит портрет. Вася сказал отцу:

— Папа, Расскажи мне про него.

— А ты знаешь, кто это?

— Знаю. Это Ленин.

— Да, это Владимир Ильич Ленин. Наш любимый, родной вождь.

(Н. Крупская.)

185. Божодылган букваларды тургузып, бичигер. Беш сөслө эрмек тургузаар, олордын бүдүмин јартаар. Уурзынгагар, орфографический сөзликтен көригер.

Те...киш, өск...с, иште...кей, бөдн... , сүүн...и, сол...н, көрүм...илү, бүдүм...илү, ор...к, от...к, коб...к, торс...к, борт...к, колт...к, јор...к, кок...р, тым...к.

Өткөнин катап көрөр таскадулар.

186. 1) «Футбол ойноорго кычырганы», 2) «Киноны көргөн кийининде», 3) «Школдың библиотеказында» деп темалардын бирүзине, толо эмес эрмектерле тузаланып, диалог тургузар.

187. Кычырала, эрмектердин бүдүмин, токтой түжер темдектерин јартагар. Баштапкы эки эрмекти члендериле, куучын-эрмектин бөлүктөриле ылгагар.

Бичик кычырат.

Чап-чанкыр элбек тегериде ума жок кой булуттар. Жап-жакыл телкем жаланда апагаш койлор. Кой булуттарды кун кабырат, койлорды дезе — Мергеннинг энези.

Жылдыстардый көп кункайылардын ортозында бичик кычырагакандый жакшы! Мерген жадып кычырат, кычырат, онын жагыс ла бажы карарат.

Аралга койлор блаажар болзо, Мерген кайра сүрүп ийер. Олор мееске жүткүзе, Эркеш удур кыйгырып чыгар. Өзөкти төмөн мантажар тушта Мергеннинг энези тозуп алат. Койлор амыр отоп жүргүлөйт, эзин жараш жыт экелет.

Тым... Адару коолойт. Аспандар буттарыла кабыргаларын эгейт. Чымалы жалбырактан түжүп болбой, азып, манзаарып турат. Мерген дезе өрө дө көрбөй, солун бичик кычырып жадыры.

(А. Ередеев.)

Толо эмес эрмекти чыгара кычырып береле, кандый член божодылганын жартап береер.

188. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Эрмектин бүдүмдериң, кийинине бичип салаар.

Революция. Гражданский жу...лар.
Өл...м, кырылыш, Алтайымда ыш.
Ыраак өзөктө айланба... тың шыра...ы.
Көңдөй мылтык, жебрен кылыш.
Бис билбес тил...ерле
Мөштөр шу...лажат. (А. Ад.)

189. Берилген сөстөрдүн учурын жартагар. Кажы ла эжер сөслө эрмектер тургузып, члендериле ылгагар.

Ай — аай, жан — жаан, сөк — сөөк, кур — куур, кун — күүн, канг — каанг, жон — жоон.

190. Берилген сурактарга каруу береер.

1. Бир төс члендү ле эки төс члендү эрмектердин башказыңезинде?

2. Бир төс члендү эрмектердин бүдүмдерин тоолоп береер.

3. Жарт жүзүндү деп кандый эрмекти айдар?

4. Жарты жок жүзүндү деп кандый эрмекти айдар?

5. Жүзүни жок эрмек деп кандый эрмекти айдар?

6. Адалганду эрмек деп кандый эрмекти айдар?

7. Толо эмес эрмек деп кандый эрмекти айдар?

Берилген сурактардын каруузын жандырада, бир эрмектен темдек береер.

Эрмектин укташ члендери.

33. Укташ члендер керегинде јетирү.

Эрмектин бир членине баштанып, түнгей сурактарга каруу берген ле бой-бойыла табышканду колбула бириккен (табышканду колбоочыларла эмезе тоолоп айткан үнле) эрмектин члендерин укташ члендер деп айдар.

191. Берилген эрмектерденг озо баштап тоолоп айткан үнле бириккен, онон табышканду колбоочынын болужыла бириккен укташ члендерди көргүзип берер.

1. Айдын ак јарыгында та ан, та агаш көрүнген. (А. Ад.) 2. Ол ишмекчи, малчы. (А. Ад.) 3. Јууда канын, тынын берген. 4. Олөннин ортозыла мыйрыйып барган јолло Эркеш ле Мерген жүгүрип брааткылады. (А. Еред.) 5. Јаратта пароходтор, шхуналар, баржалар тургулайт. 6. Уур, соок булуттар кырлар үстинде јүскүлейт.

Укташ члендер кандый сөстөн камаанду, кандый суракка каруу берет? Олор эрмектин кандый члени, айдып берер.

Колбоочылар јогынанг үнле бириккен укташ члендерди бичигенде, олордын ортозында запятой тургузылар: *Кыштын ак кеби-зи јаландаарды, јуукаларды, чөлдөрдү бүйкеп салды.*

Ајару. Такыдылып айдылган сөстөр укташ члендер болбос: Чиб, чиб, чибилер, чибилердин јаражын! Ар-бүткен кышты сакыган, сакыган (А. П.) Озо, озо чакгарда јокту анчы јуртаган. (Ч ө р ч ө к.)

192. Божодылган запятойлорды тургузып бичигер. Укташ члендердинг алдыла чийү тартыгар. Олор эрмектин кандый члени, куучын-эрмектинг кандый бөлүгиле айдылган, јартагар.

Сүүнер кыраныг кырына једип келди. Трактор бу карануйдын ичиле аайы-бажы јок күүлеп күзүреп кийин көстөринег тоозынды буркурадып соок түнде там күчтү түрген болуп калган ијеринип мендеп ле браат мендеп ле браат. Онын табыжын јазап укса, јыркырада кайлап брааткан ошкош. Бу карануй түнге бу койдонышкан тууларга бу үренделип турган кап-кара кырага улус керегинде чөрчөк кайлап браат. Чын да, бу айландыра көрүнип јаткан јер — Сүүнердинг төрөл јери. Бу кату јер бийик јер. Мында јаныс ла бырчыт сапту, тазылы теренг аш — арба өзүп чыгат. Ол ло бекем аш-арбадый чыдым Сүүнердинг төрөл улузы јуртайт. Олор Алтайдын ээр таныбас эмдик сыртына јүрүмнинг ырыстыг жүктүгин апарат. Өзөктөргө батпас мал азырайт аш салат туралар чабат. Темирдинг тады өтсктинг кычкыл јыды бу улустынг канына өдүп калган. Сүүнер олордынг тоозында. Трактор барып ла јат барып ла јат. (Ј. К а и н ч и н.)

34. Укташ ла укташ эмес јартаачылар.

Укташ ла укташ эмес јартаачыларды ылгаштырар керек. *Јалан-да кызыл, сары, ак, ногон, көк чечектер јайканыжат.* (Карарта базылган јартаачылар укташ, ненин учун дезе олар тоолоп айдар үнле айдылат. Олордын ортозына **ла, лө** деп колбоочылар тургузарга јараар).

Станциядаг узун товарный поезд атанды. (Карарта базылган јартаачылар укташ эмес: олар тоолоп айдылар үнле айдылбаган; олардын ортозына колбоочы тургузарга јарабас; *узун* деген јартаачы бастыра *товарный поезд* деп сөскөлбуны јартайт.)

193. Укташ ла укташ эмес јартаачыларды ылгаштырып чокум кычыраар.

1. Город көк, сары, кызыл, ак отторло күйген. 2. Агаштардын ортозында ак, кызыл, чоокыр, көк чамчалар элбендеген. 3. Јалан-да јеерен, чоокыр, элө, кара уйлар отоп јүри. 4. Чөлдө түгенбес темир јол јалтырайт. 5. Уулчак ару суудан кичинек јалтыркай таш

эскадра

чыгарды. 6. Талайда эскадранын јаан подводный кемези көрүнди.

194. Керектү запятойлорды тургузып бичигер. Эрмектин члендери кандый сөстөн камаанду, олар неле айдылган, айдып береер.

Бу туранын ээзи Узун Микийтке. Ол бого колхозтын абра-чанагынын сыныктарын јазап ла айрууш-тырмууштарынын саптарын эдип — не ле бар бор-кар иштерин бүдүрип турган. Ого коштой, улуска эжиктер отургуштар столдор адарунын рамдарын эдер. Јаңыс сөслө айтса, этпези ле јок.

195. Берилген эрмектерди үч эпле кенидер.

I. Укташ јартаачылар предметтин неден эдилгенин тоолозын:

1. Магазинге сатин, ... бөстөр келди. 2. Бистин ороондо железнодорожный, ... транспорт өзүп јат. 3) Јолдо почтовый, ... вагондор турды.

II. Укташ јартаачылар предметтин аңылу темдектерин тоолозын:

1. Мен чичке, ... јолло барып јадырым. 2. Онын кичинек, ... айылынан көп улустар чыктылар. 3. Бис јаан, ... суунын јарадында јуртадыс.

III. Тургускан јартаачылар укташ эмес болзын:

1. Спортсмен ... түктү костюмду болды. 2. ... кирпичный завод тудулды. 3. Володя ... педагогический институтка кирди. 4. Бис ... темир јолды кайкап көрдис.

196. Чокум кычыраар. Озо баштап укташ јартаачылу, оноң укташ эмес јартаачылу сөстөрди чыгара бичип алаар. Укташ ла укташ эмес јартаачылардын башказы незинде?

Быйан.

Жараш чырайлу јобош сестрага,
 Слерге, нени күүнзейин?
 Кичеенкей, киленкей эмчи кыска
 Быйаным слерге јетирейин.
 Улусты оорудан аргадап алганаар
 Герой ижиле тенг болот!
 Канча тўнди уйуктабаганаар
 Кажы ла кижы ундыбай турат.
 Ырысту јаш јүрүмигер
 Алдындагызынан артык чечектелзин!
 Јобош, каруулу ижигер
 Албаты ортодо макталзын.

(А. Саруева.)

Чыгара бичип алган сөскөлбулар бүдүмиле кандый?

Откөнин катап көрөр контрольный таскадулар.

197. Берилген сөскөлбуларда јартаачыларды јартаар: укташ па, укташ эмес пе?

Сениң чанкыр көзин; куулгазын јараш туулар; јажыл мөш агаштар; јалакай алтай албаты; ойгор орус албаты; сениң кызалан салымын.

198. Берилген схема аайынча эрмектер тургузаар.

1. , 2. ,
 3. , 4. ,

Тургускан эрмектерден укташ ла укташ эмес јартаачыларды јартап береер.

199. Карарта базылган сөстөргө сурактар тургузып, олар эрмектин кандый членни белгисин јартагар.

Текши болушчы глаголду укташ айдылаачылар: <i>Јиргилјиндер</i> <i>јылыжып,</i> <i>мызылдажып</i> <i>турган.</i> (А. Ад.)

Эбире сары куудан. Көк јүк ле
 јолды јакалай **јажарып,** **чыгып**
клеетти. Је эски өлсөнниң алдынан
 күүк-тамандар баштарын өрө көдү-
 рип көгөрип турдылар.

Эркей омордын бирүзин үзе тартала, платьезиниң төжине тагып алды. Ого бүгүн сүүнчилү де, јенгил де болды. Кайда да јалкын

жалт эдип турды. Агаштар коркушту шуулажып, жайканыжып турды. (А. Адаров.)

Колболу глагол деп кандый глаголды айдар?

260. Текши болушчы глаголду укташ айдылаачылу 3—4 эрмек тургузаар. Укташ айдылаачылардын төс лө болушчы бөлүгүн айдып береер.

Тургускан эрмектеригердин схемазын тургузаар.

201. Берилген эрмектерге графический диктант бичигер.

1. Чаал чибилердин ле жажыл карагайлардын көлөткөзине се-
рүүнденгем. 2. Уренчик үлгерди кичеенип ле албаданып кычырат.
Уренчиктин үнине ле кычырыжына үредүчи аяру салат.

Берилген сурактарга каруу береер.

1. Укташ члендер деп эрмектин кандый члендерин айдар?
2. Эрмектин кандый члендери укташ болот?
3. Укташ члендер кандый эп-аргаларла биригет? Укташ член-
дерде токтой түжер темдектер.
4. Такыдылып айткан сөстөр укташ члендер болор бо? Сөстөр
ненин учун такыдылып айдылат?
5. Укташ жартаачыны укташ эмес жартаачыдан канайып ылгаш-
тырар?
6. Глаголдор кандый учуралда текши болушчы глаголду болот?

35. Табышканду колбоочылар ажыра бириккен укташ члендер.

Укташ члендерди бириктиретен табышканду колбоочылар үч бөлүккө бөлінет:

I. Бириктиретен колбоочылар: *ла, ле, ло, лө, да, де, до, дө.*
1. Састар **ла** аркалар туманла боророт. 2. Кыш **та**, жас **та** жымжак
өтти. 3. Билер кижинин кебери **де**, санаазы **да** омок.

II. Удурлаштыратан: *је.* (Алтай јерис јараш, **је** соок).

III. Үлештиретен: *бирде, эмезе, ол эмезе, та.* (1. Кабайда кызычак
бирде каткырат, **бирде** ыйлайт. 2. Ол **эмезе** үренер, **эмезе** үренбес.
3. Амыраар күнде ол театрға **эмезе** киного жүрди. 4. Эжигине жайып
салган чоокыр бөзинин үстине **та** базатан, **та** баспайтан.)

Укташ члендердин ортозында запятой качан туратанын, качан турбайтанын
схемадан көрүп, айдып береер.

1. Эки эмезе бир канча укташ члендер үн ажыра бириксе: *Шуурганды, карды өткүрө шыралу Индия кожондойт.* (Л. Кок.)

2. Укташ члендерди бириктирген колбоочылар такыдылып айдылза: 1. *Талай да, жарат та табыштанбаган.* (Кор.) 2. *Таныш саклядагы от та көчжыйт, та ойто өчөт.* (Л.)

3. Укташ члендер удурлажатан же деп колбоочыла бириксе: 1. *Ол чичке ле күй жок болгон, же айылдың ичине базатан, жүгүрөтөн.* (Кор.) 2. *Нөкөрүм омок, же кемзинчек.*

Бириктиретен ле үлөштиретен колбоочылар укташ члендердин ортозында жаңыс катап айдылза:

1. *Кеме жайбандады ла анданды.*

2. *Ол жүрөтөн эмезе иштеер.*

202. Кычыраала, укташ члендер кандый эп-аргала колболышканын жартагар. Эрмектердин шүүлтези түңей бе, жок по? Шүүлте неден камаанду болды?

1. Колхозтын жалаңында койу чыккан сула ла арба мажактарын суурат. 2. Колхозтын жалаңында койу чыккан сула да, арба да мажактарын суурат. 3. Колхозтын жалаңында койу чыккан сула ла арба, буудай ла арыш мажактарын суурат. 4. Колхоз суланын ла арбанын, буудайдын ла тарааннын, картошканын ла капустанын жакшы түжүмин жууды.

203. -Да, -дө, -та, -тө деген колбоочыларла укташ члендерди бириктирип, токтой түжөр темдектерин ле эрмектин учурын жартап береер.

Көргүзү: *Салкын калаптанган, куйундалган, улыган. — Салкын калаптанган да, куйундалган да, улыган да.*

1. Садтан табыш, куучын, музыка угулат. 2. Өлөңлө, чаганала жытанат. 3. Патриоттын жүреги жүрүмиле, ырысла, тартыжула толо болды. 4. Кожон сүйүнчилү, кунукчылду угулды. 5. Зоопарктан слонды, тигрди, кара-куланы, кижин-кийикти көрдис.

204. Скобканы ачып, керектү жерде запятойлор тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Көлдө суукуштар (ла) астар таркаттар (ла) куулар жүстилер. 2. Кызычак кннганы (да) письмоны (да) газетти (де) журналды (да) айылында ундыды. 3. Кадыннын суузын жалмай эмезе чараан балыктар ээлейт. 4. Төстөктөн балдардын кыйгызы (ла) каткызы куучыны (ла) кокуры угулат. 5. Көзнөктөн туулар (ла) кобылар жаландар (ла) састар көрүнөт. 6. Кышкыда кей ару же соок.

Айдып береер: укташ члендер учурыла кандый колбоочыларла бириккен? Колбоочыларды ла кубулткыштын кожултазын канайда ылгаштырар?

205. Кажы ла эки эжер эрмектен укташ члендерлү тегин эрмек тургузаар.

Көргүзү: Бис кармакты ла чойлошконды алып алдыс. Бис суу јаар ууландыс. — Кармакты ла чойлошконды алып, бис суу јаар ууландыс.

1. Ол јакшы ла тыг кычырган. Ол бисти бойынын билгириле кайкаткан. 2. Қойон кенетийин жыраанын ортозынан мантаган. Қойон бистен коркыган. 3. Айылдын ээзи оттон кайнаган чай чыгарды. Айылдын ээзи биске чай урды. 4. Ол орустап ла французтап куучындаган. Ол бу тилдерле көп бичик кычырган.

206. Скобкаларды ачып, запятойлор тургузып бичигер. Қалганчы үч эрмекти члендериле ылгаар.

Бокулдай ла Эзлик.

Дежурный экинчи класстын диктант бичиген тетрадьтарын үлеп берди. Бокулдай тетрадин жүреги шимирт эдип көзин јума (ла) араайын ачты. Анда не туру болбогой... Та тыйрык беш та... Бир көзин ол ачып ийер (де) чала кыйын чүмеркек кызыл казык туру. А тетрадьтын бойын көрүш (те) јок — кызыл өрт јастыралар. Қоштой отурган Эзликтин тетрадин карап көрди. Анда серп чилеп кертейген беш туру. Бокулдай күйүнгенине жүреги торт (ло) болчоктоло берди ошкош. «Беш (ле) бир нөкөрлөр эмес, Эзлик (ле) мен база најылар эмес эмтирис. Эртеннен ары оны (ла) кожо отурбазым» деп, Бокулдай шүүй согуп ийди.

(А. Ередеев.)

Ла, лө, да, дө кандый учуралда кожо, кандый учуралда башка бичилет?

36. Укташ члендерди бириктиреечи сөстөр.

Кенетийин аркалар да, буунтылар да, көлдөр дө тынданды деп ле Кенетийин ончозы: аркалар да, буунтылар да, көлдөр дө тынданды деген эки эрмек бой-бойынан незиле башкаланат?

Экинчи эрмекте укташ члендерди бириктире айдып турган ончозы деп сөс бар.

Эрмекте токтой түжер темдектер бириктиреечи сөстин ле укташ члендердин турган јеринен камаанду.

Бириктиреечи сӱс укташ члендерден озо турза, укташ члендердин алдында эки точка тургузылар.

Бириктиреечи сӱс укташ члендердин кийининде турза, укташ члендердин кийининде тире тургузылар.

Бириктиреечи сӱс укташ члендерден озо турза, је эрмек укташ члендерле божобозо, укташ члендердин алдында эки точка, кийининде дезе тире турар, темдектезе: *Кайда ла: јалачда да, аралда да, аркада да — ээн болды.*

207. Карарта базылган бириктиреечи сӱстӱргӱ укташ члендер кожоор. Керектӱ темдектерди тургузып, јартагар.

1. Мен В. И. Лениннин **мындый сораатниктерин** билерим ... 2. Л. В. Кокышевтин **мындый ӱлгерлерин** сӱӱп јадым 3. **Не ле неме** ... оны јилбиркедип турды. 4. М. В. Чевалковтын «Алтайдын андары» деген баснязында **мындый андар** ... кӱргӱзилет. 5. Кара талайга **мындый суулар** кирет 6. Ай эски тӱнде **не де** ... кӱрӱн-бейт 7. **Кайдан ла** ... бистин класс нӱкӱрлӱриненг письмолор алат. 8. Јалбырак бӱрлӱ **агаштар** ... јайылгалак. 9. ... бастыразы јаскы јылу кӱнге сӱӱнет. 10. ... **кайда ла** јастын јууктап келеткени билдирет.

Бириктиреечи сӱстӱр куучын-эрмектин кандый бӱлӱгиле айдылган?

208. Эрмектерди кычырала, бириктиреечи сӱстӱр лӱ укташ члендерди табала, озор эрмектин кандый члени болгонын јартаар.

1. Уур бийик каалганы узада чыкырадала, Каака чеденге кирип келер. Мында не јок деер: канча јӱзӱн таскактар, болчок-калчак туралар, ологро јӱлӱп койгон талдар, кайындар, мӱштӱр, чибилер, кыш болтолы амырап јаткан абралар, сынык-бычык чанактар, бак-чалап салган плахалар, јостор — ончозы ла карга бастырган јадар. (*Ј. Каинч.*) 2. Чӱлдӱ, суунын ары јанында, јолдордо — кайда ла ээн болгон. (*Л. Т.*) 3. Кырдын эдегинде кӱп чечектер ӱскӱн: кӱн-кајы, кӱӱк-таман, кӱзӱн. 4. Караннын санаазында јылдысту тенгер, туулар, кӱлдин јаказында турган кайындар — ончозы араай, араай айланыжып, кожондоп тургандый. (*Л. Кок.*) 5. Мебельдер: дивандар, креслор, столдор — ончозы сӱреен эптӱ болгон. 6. Тил-гиреш бӱгӱн бир де оройтыбаган. Талтӱш киреде једип келди. Экелген курсагы да јакшы болуптыр: семис малдын эди, аарчылу кӱчӱ, ак калаш, чайы сакырлу. (*Ј. Каинч.*)

Бириктиреечи сӱстӱр куучын-эрмектин кандый бӱлӱгиле айдылган?

209. Укташ члендердин алдына ла кийинине сурактардын ордына бириктиреечи сӱстӱрди тургузаар. Керектӱ токтој тӱжетен темдектерин тургузып јартаар.

Кӱргӱзӱ. Тӱштӱк ороондордо мындый (нелер?) гадюкалар, кобралар, аспидалар, удавтар кӱп туштайт. — **Тӱштӱк ороондордо мындый жыландар: гадюкалар, кобралар, аспидалар, удавтар кӱп туштайт.**

(Не лер?) керткиндер, какайдын балдары, чааптар удавтар-дын курсагы болот. Удавтар (кайда?) тропический ле субтропический агаштарлу Кавказта, Орто Азияда, Индияда, Зондский ортолыктарда жүрет. (Не лер?) кобралар ла гадюкалар тындулар-ды короныла өлтүрөт. Кижигийиктер (не лерден?) удавтардан да, кобралардан да, гадюкалардан да сүреен коркыйт.

Тургузатан сөстөр: оок тындулар, кайда ла, коронду жыландар, мындый жыландар.

210. Бириктиречи сөстөрдиги токтой түжөр темдектерди тургузып бичигер. Укташ ла бириктиречи сөстөр эрмектин кандый члени болуп жат?

Көргүзү. *Ласкыда бистин жерге карлагаштар ла баарчыктар, желечилер ле таленколор учуп келет. — Ласкыда бистин жерге мындый кеткин куштар учуп келет: карлагаштар ла баарчыктар, желечилер ле таленколор. — Ласкыда бистин жерге кеткин куштар: карлагаштар ла баарчыктар, желечилер ле таленколор — учуп келет.*

1. Иште де амырашта да үредүде де ол бойынын жакшызын көргүзөт. 2. Арканы көк чейнелер кызыл кункайлар чанкыр көк кандыктар чоокырайтты. 3. Темир жолдорло таш көмүр нефть машиналар агаштар рудалар тартат. 4. Түште де түнде де соокто до изүде де пограничниктер бистин Төрөлистин гранинан айрылбайт. 5. Жаланда кырда садта иштеп турган улус көрүнөт. 6. Аркалар да суулар да туралардын стенелери де кумакту төндөр дө күннин өнгиле күйгүлөйт.

211. Божодылган темдектерди тургузып бичигер.

1. Пушкин Лермонтов Гоголь Тургенев Толстой орус литературанын классиктери орус литературный тилдин өзөр жолун ачкан. 2. Бистин школдын командазы шахматла да шашкала да баштапкы жер алган. 3. Узунына ла бийигине калыырында ол жаны једимдерге јеткен. 4. Јүгүрер ле эжинер маргаандар Новосибирскте өткөн. 5. Комсомольский кроссто уулдар ла кыстар эрчимдү турушкан. 6. За-вод продукция чыгарарында ла онын баазын аста-дарында јаан једимдерге јеткен. 7. Јаңы бичиктин једимин де једикпезин де кычыраачылар, критиктер темдектедилер. 8. Балтикада Азовто Каспийде балыктар көп тудулат.

212. Керектү темдектерди тургузып бичигер. Калганчы эрмекке синтаксический характеристика берип, члендериле ылгагар.

1. Айландыра үези кызара берди јер де агаш та. 2. Агаштарга өлөнтө јөргөмөштөр учугын тартты. 3. Көлдиги үстиле јайылып турган јенил туман чыкту јараттан соккон серүүн эзин балыктын јыды

эски патефон Ленанын тумантык көстөри ончозы алыжып-колыжып турдылар. (Л. Кок.) 4. Кул кижинин шыралу жүрүмү кааннын калжу тенок болгоны бу ончозы чындык. (С. Сур.) 5. Волга Днепр Бий Енисей Ангара бу ончозы жаан суулар. 6. Жебрен тюрктар Енисейден ле Синьцзяннан Турцияга жетире баргылайла бойынын тилин ару-чек алып жүрген.

213. Керектү темдектерди тургузып, бичигер. Калганчы эрмекти куучын-эрмектин бөлүгиле ылгаар.

Өзөк ичи байа ла база тызыраган киркиреген сооктын куу туманына журттын ыжына туй туттуртып койгон турды. Туралар чедендер телефоннын төнөштөри эмиктери не ле неме ак кыру. Бу бир де кыймык табыш жок элүмзиреп калган койу туманнын сел-

гараж

 бейген кырунын ортозында гараж жаартынан трактор тиргизер деп, пускач кыгылайт. Каака туразынан жаан удабай чыгып келди. Кийген кийими ол ло тортык тон ол ло такталып калган чокондой бычкак бөрүк. (J. К а и н ч и н.)

214. Божодылган букваларды, керектү темдектерди тургузып бичигер. Кандый ээжилерге таскаду берилген, айдып береер.

Тоня отря...та кандый да иштен кыйыш...айтан: курсак белетеп, партизандар...ын кий...мин јун...п, јыртылган кийимди јамап казан-айакты ла јер туранын ичин ару тудатан. Тоня чек јалтанбас, тапкыр кайучы өштүлердин турган јурттарына бил...ирбезинен кирер...е билетен. Тоня деремненин пастух уулчагы да болуп, колхозчы кыс та болуп сокор карган эмегеннин баштаачызы да болуп жүргенин көрөтөндөр. Ол фашист...ерге тут...уртпас та көрүнбес те болгон. Өштүлер, оны кайдаг да бедреп, јалтанбас кайучы кысты туд...п берген кижиге мун марка акчала сый берер деп јарлагандар. Је Тоняны та...п аларга күч болды. (А. К а л и н ч е н к о.)

Текстен текши болушчы глаголду укташ айдылаачыларды кычырып береер.

Откөнин катап көрөр контрольный таскадулар.

215. Божодылган букваларды ла керектү темдектерди тургузып бичнир.

1. Мен гран...ын чике бойында јажыт...у јерде сергелен турум төрөл ороон...ын баст...ра јө...жөзин тууларын сууларын көр...п турум. (Исак.) 2. Койу бүрди өтк...ре мен ончозын көрөдим угадым бу өйдө бастыра жүректен Төрөлимле ку...чындажадым. (Исак.) 3. Јурттарды јаландарды агаштарды бойымнын өскөн айылымды жаан талайлар ла сууларды ончозын көрүп турадым. (Исак.) 4. Төрөлин албатызын сүйтени өштүлерди качаннын качанга көрбөйтөни бойынын ийдезин ле жүрүмин албатызына беретени бу ончозы кажы ла советский кижинин эг ле бийик амадузы болөр.

Контрольный сурактар.

1. Кандый учуралдарда укташ члендер бой-бойынан запятойло бөлинет? Кандый учуралдарда бөлинбейт?

2. Табышканду колбоочылар учурыла кандый, канча бөлүккө бөлинет?

3. Бириктирөөчи сөстөр, укташ члендерге көрө, кайда турар аргалу?

4. Кандый учуралда эки точка, тире тургузылар?

Эрмектин аныланган эчени члендери.

37. Аныланары керегинде жетирү.

Эки эрмекти учуры ла үн жанынан түндештирип көрөктөр:

1. *Узун кышкы энирлерде бистич штабта көп катап жилбүлү куучындар өткөн.* 2. *Узун кышкы энирлерде, жуу токтогон бйлөрдө, бистин штабта көп катап жилбүлү куучындар өдөтөн.*

Бу эки эрмек учуры ла үн жанынан түнгей бе, түнгей эмес пе? Башказы незинде? Олордын башказы не ажыра темдектелет?

Экинчи эрмекте үнле кандый эчени членди аныладаар?

Эрмектин эчени члендери учуры жанынан үннин болужыла аныланып айдылганын эрмектин эчени члендеринин аныланганы деп айдар.

Аныланган эчени члендер өскө сөстин учурын жартап, чокумдап, ол сөс керегинде жаңы жетирү эдет. Аныланган члендер болуп жөмөлтөлөр лө айалгалар айдылар.

38. Жөмөлтөлөр лө олордын аныланары.

Аныланган жөмөлтөлөр жаантайын жартадып турган сөстин кийининде турар жаңду. Олор мындый учуралда аныланат:

I. Жайылган жөмөлтөлөр текши адалгыштарды *жартап, олордын кийининде турза: 1. Тыбырууш жааш, кустин элчизи, жер чыктайт. (М. Г.) 2. Жаңыс ла кемечи, унчукпас түндүктин карганы, уйуктабайт. (Пришв.)*

II. Жайылган ла жайылбаган жөмөлтөлөр, жүзүннүн солумаларын *жартап, олордын кийининде турза: 1. Бис, Советтин жаңы улузы, бирлик күүндү журтап, иштейдис. (Б. Укач.) 2. Мен, партиянын члени, жаңы общество төзөөрине тыным кысканбазым. 3. Бис, жииттер, жакшы үренер учурлу.*

III. Жайылган ла жайылбаган жөмөлтөлөр, өс адалгыштарды жар-

тап, олордын кийининде турза: 1. *Онегин, менин жакшы нөкөрүм, Нева жараттарында чыккан.* (А. П.) 2. В. В. Мичурин, *ар-бүткенин улу кубултаачызы*, бойынын ченемелдерин ле шигжүлерин турумкай өткүргөн.

220. Кычырала, жөмөлтөлөрдүн аңыланганын жартаар.

1. Көк телкемнин омок кайучылары, бистинг күндөрдүн жалтан-бас Колумбтары, көк аяастын жажыдын ачкалайт. 2. Советский улус, космостын жуучылдары, Айга жүрөтөн Луноход этилер. 3. Ленинградты, үч революциянын кабайын, алтай да жуучылдар корыган. 4. Кадынды, Туулу Алтайдын эн ле жаан суузын, кезик алтайлар «талай» дежетен. 5. Бис, орооннын ойгор ийдези, бүгүн коммунизм тудадис. 6. Сенле, пионерле, советский албаты оморкойт. 7. А. С. Пушкин, улу орус поэт, дворянский үредү ле воспитание алган. 8. Москвага, бистинг ороонынын төс городына, бастыра ла жанынан темир жолдор ло авиалиниялар келет.

221. Токтой түжер темдектерди тургузып, бичигер. Аңыланган жөмөлтөлөрдүн турган жерин, бүдүмин жартаар.

1. Афанасий Лазаревич Коптелов ады жарлу эмдиги писатель В. И. Лениннин сибирский ссылкадагы жүрүмин ле ижин «Жалбыш күйер» деп романында көргүскөн. 2. М. В. Ломоносов улу орус ученый орус ла телекейлик науканы байыдарына көп иштер өткүргөн. 3. Хризантема күстин чечеги күстий жараш ла соок. 4. Ого мал өскүрөөчиге съезде туружарга келишкен. 5. Бис балдар үйде отуруп болбойдыс. 6. Олор самосвалдар кайдаар да мендеп, өрө-төмөн өткүлөп ле жат. 7. Майор бир одус беш жашту кижин биске авиация керегинде жилбүлү куучын айтты.

IV. Кениткен ле кенитпеген жөмөлтөлөр мензинген адалгыштарды жартап, оныла кубулткышта жөпсинер болзо, эки жанынан запятойло бөлінет.

Бойынын карындажын, Чалчыкты, ол городко апарды. Онын нөкөрине, он беш жашту Кортыга, жаны бичиктер садып берди.

А жару. Мензинген кожолта алынбаган текши адалгыш өс адалгыштаң озо туруп, онын тегин ле жөмөлтөзи болот. Андый жөмөлтөлөр аңыланбаганын: *Врач Мундусов операция этти.*

222. Эрмектерди кычырып, аңыланган жөмөлтөлөрдү айдып береер. Ненин учун кезик учуралда запятойлор тургузылбаган?

1. Ол ло июль айда «Кызыл Черүнинг» председателин, Мамыйды, каруузына тургузып салган. (Л. Кок.) 2. Ол бойы кату ла шотон до болзо, же үйин, Чейнени, сүрекей тын сүйүтөн. (И. Шод.) 3. Онын уулына, Кортыга, кандый жакшы өйдө жадарга келишти. 4. Жалакай чырайлу врач **Георгий Захарович** облбольницада оору улустын ортозында жаан тоомжулу. (Ч. Чун.) 5. Бежен жаштан ашкан койчы Тебекова Эзенбей докладты аярулу угуп отурат.

Кандый адалгышты мензинген адалгыш деп айдар?

223. Эрмектерди кычырала, жартагар: карарта базылган сөстөр учурыла ненин көргүзөт? Токтой түжөр темдектер керегинде кандый шүүлте эдерге жараар?

1. Анчы **өбөгөн** Москвадагы выставкадан жанып келди. 2. Эзен-бей **эмегеннин** жүреги эш-немени сеспейт. 3. Качаш **таайым** айылдап келди. (Ч. Чун.) 4. Сартакпай **баатыр** Кадын кечире күр эдерге амадаган. 5. Коля **акам** армияга атанды. 6. Тогу **эжем** пединститутта үренет.

Акам, эжем, нөкөр, баатыр, таайым, жаанам, ошон до өскө жаан-тайын айдылатан сөстөр өс адалгыштын кийининде де турза, качан да анылабайт. Олор төрөн-туганын көргүзүп, өс адалгышла ту-душ айдылат.

224. Жөмөлтөлөрдү жартадып турган сөстөрдүн алдына тургузып кычыраар. Шүүлте кубулды ба, жок по? Аяру неге салынат? Калганчы эки эрмекти тег-радыкка бичип алала, токой түжөр темдектерин жартагар.

1. Менин адам заводтын энг ле ус слесари, коммунистический бригаданы башкарды. 2. Докладчик, билгир киж, наука ла техни-канын једимин темдектеди. 3. Тазылов, бичик билер киж, баштап-кы смөликтер төзөйтөн ишке бастыра жүрүмин берген. 4. Меге, шах-матистке, областной маргаанда туружарга келишти. 5. Саданов, бистин јердин јурукчызы, меге бойынын бичиген картиналарын көргүсти. 6. Олорго, јаны ла јаранып келген албатыга, өскө ороон-дорло нак болор керек.

225. Жөмөлтөлөрдү үнле анылап кычыраар. Ошон керектү токой түжөр тем-дектерди тургузып бичийле, члендерле ылгагар.

1. Бистер башка укту албатынын балдары јайым керегинде ама-дулу жүредис. (Л. Ош.) 2. Бис јайым орооннын балдары бүгүн омок кожон кожондойыс. (Л.-Кум.) 3. Кожон канатту куш јалтанбастар-ды походко кычырат. (К о ж о н.) 4. Мен орус киж бойымнын ал-батымнын уулы мен омок көрөдим бойымнын Төрөлиме. (В. Гус.) 5. Бүгүн бис сүүнчилү кожонло элбек јаны школыска бистин јарык ла сүүнчилү айылыска кирерис. (В. Гус.)

226. Токтой түжөр темдектерди тургузып, бичигер. Јартап береер: ненин учуп кезик учуралда запятой тургузылбайт.

1. Покрышкин Советский Союзтын үч катап Геройы Новоси-бирскте чыккан. 2. Юрий Гагаринди баштапкы советский ле теле-кейлик космонавтты бастыра албаты акту күүнинен сүүп јат. 3. Бис јииттер жүрүмди сүүп јадыс. 4. Тогый эжем биске айылдап келген. 5. Таайым Адучы Танышевич мени јураарга үредип турды. 6. Ула-гашев атту-чуулу кайчы 1861 јылда чыккан. 7. Дедеев Иван Пет-рович колхозчыларга бойынын ченемелин айдып берди. 8. Бистин бригадир он сегис јашту кыс бала чыйрак та јараш та. 9. Нөкө-

римле Қанакуш Саналовичле комбайнды үренип жадыс. 10. Нөкөр Манзыров школго совхозтон сый экелген. 11. Шахматист Чулунов олимпиадада баштапкы јер алды.

227. Эрмектерди кычырып, токтой түжетен темдектерин тургузып бичигер.

1. П. В. Кучияк алтай драманын төзөөчизи алтай театралный искусствонун баштапкы алтамын ачты. 2. А. С. Пушкин орус литературанын төзөөчизи литератураны албатынын кереги деген. 3. Јииттер јараш ла седең иштенкей ле турумкай улус келер коммунистический обществодо јүретен туру. 4. Алтайларды чачынғыда түренгиде базынчыкта јаткан калыкты Ленинниң партиязы социалистический јүрүмди төзөөргө көдүргөн. 5. Василий Дмитриевич Федоров А. М. Горькийдин премиязынын лауреады 50—60-чы жылдарда јакшы лирический ле тын санаалу үлгерлер туујылар бичип советский кижинин јараш сүр-кеберин көргүскөн.

Өткөснин катап көрөр таскадулар.

228. Аңыланган јөмөлтөлөрдү јартадып турган сөслө кожо чыгара бичип алаар. Эрмекке синтаксический характеристика берип, члендерле ылгагар.

1. Алдыбыста комендант, бийик сынду омок чырайлу киж, турды. (П.) 2. Нижне-Озерский шибееинг коменданты, јобош киж, меге таныш. (П.) 3. Бис, базынчыкта јаткан алтайлар, социалистический кубулталарла өңжиген албаты, революцияга ла оны баштаган орус калыкка быйанду. 4. Суворов, улу орус полководец, орус јуунунг тактиказын көндүктирген, тыңыткан. 5. Керил, јиит футболист, «Пахтакор» деп командада ойноды. 6. Александр Матросов, Советский Черүнинг рядовой јуучылы, Чернушка деп јуртта калапту согушта өлгөн. 7. Бис, врачтар, кижинин су-кадыгын корулайдыс.

229. Берилген сөскөлбуларды айдылаачы, јөмөлтө болзын деп, эрмектер тургузаар. Керектү темдектерди тургузып, јартагар.

Көргүзү: *Заводтын талдама слесари.* — 1. *Канчалов — заводтын талдама слесари.* 2. *Канчалов, заводтын талдама слесари, жылдык планды ажыра бүдүрди.*

1. Улу советский ученый; 2. Ады јарлу советский писатель; 3. Гражданский јуунунг атту-чуулу Геройы. 4. Советский государствонунг баштапкы космонавты. 5. Компартия керегинде гимн-поэма бичиген атту-чуулу поэт.

Сурактар ла јакылталар.

1. Јайылган ла јайылбаган јөмөлтөлөр деп нени айдар? Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылар?

2. Јөмөлтөлөр, јартадып турган сөскө көрө, кайда турар аргалу?

3. Жөмөлтөлөр качан аңыланат, качан аңыланбайт? Аңыланар ла аңыланбас учуралдарга бир эрмектен тургузаар.

230. Бистин областьтын озочылдары керегинде статьяларды «Алтайдын Чолмоны» деген газеттен кычырып, журугын кезип алып, «Бистин озочылдарыбыс» деп темага сочинение бичигер. Ол сочинениде аңыланган жөмөлтөлөр учуразын. Бичиирде, мындый учуралдарга аяру салаар: 1) Озочылдын ады-жолы, 2) Кайда, не болуп иштеп жат; 3) Ижин канайда бүдүрөт (иштегенни толо ээчий-деечий жартап бичип салар); 4) Ол иште бойыга не жарайт? 5) Бойыг кандый болорго амадайдын?

39. Толтыраачылардын аңыланары.

Башка, ого үзеери, өскө, көрө, ордына, коштой деген улантылар-ла кожо айдылган толтыраачылар үнле аңыланып, бичигенде заптойло бөлинип жат: *Бастыра улус, бригадирден башка, артисттердин ойын-жыргалын көрдилер. Өскүс уулдын бу ак жерде жыгылганын, арткан кижиден башка, билер кижжи жок. (П. Куч.)*

231. Аңыланган толтыраачыларды таап, жартап береер. Олор эрмекке кандый учур алындырат? Кандый суракка каруу берет?

1. Суунын жарадында, кемедег өскө, неме көрүнбей турды. (А. Еред.) 2. Күскиде, үрлер төзөгөниле коштой, койлорды кычыт-кактаг ла терениг өскө дө жугушту ооруларынан чеберлеп, профилактический иш өткүредис. 3. «Карындажы келерде, каткыардын ордына, ыйлай беретен беги?» — деп, Жанчыкла кожо айылга кирген улус каткырышты. (Э. Палк.) 4. Оттыг жанында, Жарымкачыдан өскө, база беш кижжи жылынды. 5. Аднай оны соок уткыырдын ордына, жылу көрүп, колын туда берди. (С. Сур.)

232. Эки эрмектин ордына, бир эрмек тургузып, бичип алар. Ол эрмекте башка-башка улантылу толтыраачылар болзын.

Көргүзү: *Ончо кызычактар чанала жычылаарга сүйүдилер. Жаңыс ла Валя жыгылаарга сүйүбейт. — Валядан башка, ончо кызычактар чанала жыгылаарга сүйп жат.*

1. Бистин класста бастыра уулчактар танцевать эдерге үренет. Жаңыс ла Юра үренбейт. 2. Бастыразы тренировкага оройтыбай келдилер. Алмат оройтыды. 3. Кажы ла бала художественный самодетельностьто туружат. Эки бала жүрбейт.

233. Токтой түжер темдектерин тургузып бичигер.

1. Байыгкандан башка оттыг жанында база беш кижжи жылынды. 2. Иштег өскө кижиге не керек. 3. Тузадан башка ол нени де этпеген. 4. Кылышла табыштанып айландыра жүгүрип турган гусарлардан өскө, Ростов нени де көрбөгөн. (Л. Т.) 5. Бүдүмчининг ордына ол меге сезинип турды. 6. Жутка коштой кааг күндер турды.

Улантылар деп нени айдар? Эрмекте онын учуры кандый?

234. Берилген сөстөрдү чокумдайткан толтыраачылар эдип, эрмектер тургузаар.

1. Командирдег өскөзү; 2. фруктовый агаштарга коштой; 3. колхозко иштегенине үзеери; 4. тегин политинформациянын ордына; 5. туружаачылардан өскө; 6. тургузылган программанын үстине.

Улантылар кандый кубулткыштарда турган сөстөрлө турат?

235. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Аңыланган члендердин алдыла чийү тартып, жартап береер.

1. Март айда ай эски тужында тышкары карануй болот. 2. Алдыста кырдын эдегинде чалгыла өлөң чапканы угулат. 3. Кайындардын аспактардын сары жалбырактары күнге алтындалат. 4. Кайда да агаш аразында өлөңлө жытанат. 5. Кайда да жалаңда да кырларда да чечектин жараш жыды согот.

236. Суракты ла сурактын каруузын аңыланган толтыраачылу бир эрмекке бириктирип, бичип салаар.

К ө р г ү з ү. Бичикти кем экелбеди? — Ырыс. Ырыстан өскө, бастыра балдар бичиктерин экелген.

1. Канча балада хрестоматия жок? — Эки балада. 2. Кемди комсоргко тударга жарабас? — Сосновты. 3. Кем жангыс ла «бешке» үрөнет? — Лена ла Саша.

Эрмектерде кандый сөстөр антоним болор?

237. Берилген темалардын бирүзине сочинение бичигер: 1) «Школыстын жанын жарандыраарыс»; 2) «Драмкружоктын тургускан көргүзүзү»; 3) «Волейбол ойноору»; 4) «Жарыштын маргааны». Бу сочинениеде жайылган ылганаачылар, аңыланган жөмөлтөлөр лө аңыланган толтыраачылар болзын.

238. Керектү букваларды тургузып бичип алаар.

Буд(у,ы)к, буд(у,ы)п јат, бур(у,ы)лу, бүр(у,ы)ган, бур(у,ы)лчык, б(ы,у)жу, д...ректор, с...кретарь, к...нцелярия, экзам...натор, л...тература, мат...матика, т...орема.

40. Эрмектердин чокумдап, жартап ла кожулып айдылар члени.

Эрмектердин аңыланган члендери бойынын учурыла үч бөлүккө бөлинет: 1) чокумдаган, 2) жартаган, 3) кожулып айдылган члендер. Бу члендер куучындаганда үнле аңыланып, бичигенде запятойлорло бөлинет.

II. Чокумдап айдар члендер.

Ойин ле јерин көргүзөр айалгалар чокумдалар аргалу:
1. *Кышкыда, чагаан айда, телекейлик кижилик Јаңгы жылды уткыйт.* Бу эрмекте чокумдаар айалга болуп *чагаан айда* деп сөскөлбү айдылат; ол качан? деп суракка каруу берип, *кышкыда* деп озо турган ойин көргүзөр айалганы чокумдайт. 2. *Анда, границада, јиит јуучыл каруулда турган.* (А. Жаров.) Бу эрмекте чокумдайтан айалга болуп *границада* деп сөс айдылат; ол кайда? деп суракка каруу берип, *анда* деп озо турган јерин көргүзөр айалганы чокумдайт.

Эрмектин члендери јерин ле ойин көргүзөр айалгаларды чокумдаза, аныланып турар; бичиир тушта запятойлорло бөлинер.
кайда? чокумдап айтса, кайда?

Горно-Алтайскта, | Советтердин туразыныч ла кинотеатрдын ортозында, | улу башчыга памятник тургузылган.

качан? чокумдап айтса, качан?
Байрамдарда, | улус амырабайтан күндерде, | Саанчы кедеритинен түшпейтен.

239. Эрмектерди кычырала, айдып береер: кандый члендер ойин ле јерин көргүзет, кандый члендер оморды чокумдап јартайт? Чокумдайтан члендердин алдыла чийу тартып көргүзигер.

1. Азыйда, революциядан озо, алтай албаты кызаланда, базынчыкта јуртаган. 2. Эмдиги өйдө, коммунизм төзөлип турган күндерде, кажы ла кижы, кажы ла бала албаданып иштеер керек. 3. Кадын суунын јарадында, Сема деп јерде, пионерский лагерь ачылды. 4. Генуяда, вокзалдын алдындагы кичинек площадьта, улустын толкузы койылды. (М. Г.) 5. Күскиде, сентябрь айда, арбүткенди көрөргө јараш. 6. Јайгыда колхозчылар ишке эрте, сегис час кирезинде, атангылайт. 7. Қомнатанын ортозында, бичинетен столдын ары јанында, секретарь та нени де бичип отурды.

Чокумдайтан ла чокумдалып туратан эрмектин члендери куучын-эрмектин кандый бөлүктөрилө айдылды?

240. Скобкадагы сурактардын ордына чокумдайтан члендерди тургузып, эрмектерди бичигер. Токтой түжер темдектерди тургузып салаар.

1. Јаскыда (кажы айда?) баштапкы советский космонавт кёк айастын телкемине көдүрилди. 2. Октябрыда (канча числодо?) учинчи орус революция кааннын језеелу уйазын кодорочачты. 3. Советский Россияда (кемнин ороонында?) коммунизмнин отторы күйет. 4. Кардан айрылган јерде (кайда?) кёк көрүнип келди. 5. Энирде (канча часта?) концерт башталар.

6. Енисейде (ка жы јер де?) телекейдин эн ле күчтү гидростан-
циязы тудулды. 8. Жаскыда (к ан д ы й а й д а ?) агаш бүри јай-
ылат.

241. Јерин чокумдап јартаар айалгаларды запятойло анылап бичигер. Баш-
тапкы эки эрмекке синтаксический характеристика берип, члендериле ылгагар.

1. Бистинг айылдын јанында суунын јарадында ак јер бар. 2. Зал-
да баштапкы рядта кызыл партизандар отурды. 3. Кайдан да өрөр-
тинен серүүн эзин согот. 4. Кечүдөн ыраак јокто бир километр
киреси јерде пионерлердин лагери ачылар. 5. Кайдан да сол јаны-
нан бөрүнүнгу улужы угулат. 6. Капчалда јаан эмес кобыда айыл-
дын ыжы чөйилет. 7. Озогы чакта Алтай јеринде тогус өзөктинг
бириккенинде үч карындаш јуртаган. 8. Караты-Кааннын алты
күйүзи өргөөнннг ичинде эпши јанындагы төрдө байдастанып отур-
гылады.

Јерин көргүзетен айалга деп эрмектинг кандый членин айдар? Олор куучын-
эрмектинг кандый бөлүгиле айдылар?

242. Ойин чокумдап јартаар айалгаларды запятойло бөлип бичигер. Баш-
тапкы эрмекке синтаксический јартамал береер.

1. Эмди бистинг жүрүм күнүн ле байып, јаранып турган өйдө кол-
хозтордо јакшы клубтар, јаан библиотекалар бар. 2. Жаскыда
каникулдар башталар алдында бис темир јолдорлу јерлерле экскур-
сияга жүредис. 3. Јайгыда эки-үч часта куштар кожон-комудын
баштайт. 4. Күскиде сыгын айда алтай амыргылар тайгаларда јы-
нырайт. 5. Бүгүн сентябрьдын баштапкы күнинде 11 часта үредүлү
јылды баштаган торжественный линейка өтти. 6. Экскурсанттар
эртен тура сегис часта деремнеденг чыгала, он бир часта кырдын
эдегине јеттилер.

Ойин көргүзетен айалга деп эрмектинг кандый членин айдар? Олор куучын-
эрмектинг кандый бөлүгиле айдылар?

243. Скобкадагы сурактардын ордына ойин ле јерин чокумдайтан айалгалар
тургузып бичигер. Калганчы эрмекке схема тургузаар.

1. Жаскыда (ка ч а н ?) кандыктар јайылат. 2. Ыраакта (ка й -
да ?) атту улус көрүнди. 3. Орой энирде (ка ч а н ?) Павелге
Жухрай кирип жүрди. 4. Алдыста (ка й д а ?) деремнелердин отторы
јапылдайт. 5. Эрте (ка ч а н ?) отряд јорукка атанды. 6. Јайгыда
(ка ч а н ?) бис өлөнг ижине кирерис. 7. Он јаныста (ка й д а ?) ка-
рагай агаш шуулайт. 8. Түште (ка ч а н ?) најылар суунын јара-
дында тушташты. 9. Анда (ка й д а ?) тын ийделү электростанция
тудулган.

244. Ойин ле јерин чокумдап айдар члендерле тузаланып, кандый бир темага
јар бичигер.

К ө р г ү з ү .

І а р .

Эртен, среда кўнде, 7 час эчирде, школдо алтай тилдин секция-зы болор.

Турар сурактары:

1. *Алтай тилдин лексиказы (доклад).*
2. *Викторина.*

Оргбюро.

II. Жартап айдатан члендер.

Инверсияла, эмезе сөстөрдүн солой турганыла, поэттер бойынын үлгерлеринде тузаланат. Бу эрмекте инверсияла деген толтыраачы сөстөрдүн солой турганыла деген сөстөрлө жарталат. Кобы Тубай, жартап айтса менин карганагым, јиит ойинде кожончы болгон. Бу эрмекте Кобы Тубай деген баштаачы менин карганагым деп сөстөрлө жарталат.

Эрмектин кандый бир членин жартап, оныла ол эмезе, жартап айтса деген сөстөрдүн болужыла бириккен эрмектин члендери үнле аныланып, бичигенде, запятойлорло бөлинер.

245. Токтой түжер темдектерин тургузып бичигер. Жартайтан члендердин алдыла чийү тартыгар.

1. Менин нөкөрүм чуучак, өскөртүп айтса суску, садып алды. 2. Языкознание, эмезе тил керегинде наука, калганчы өйлөрдө солун сурактар кәдүрген. 3. Биссектрисаны, жартап айтса толукты тал-ортозына бөлийтен чийүни, задача бодоорына тузаланбаган. 4. Төс городтон мөрөйлөр өткүрерге экс-чемпион, жартап айтса азыйда чемпион болгон киж, келген. 5. Элеваторго, эмезе аш уратан јерге, аш чачатан транспортерлор кийдирди.

Слер кандый сөстөрдүн учурыла таныштыгар?

246. Берилген сөстөрлө тузаланып, эрмектер тургузаар. Токтой түжер темдектерин ле жартаар сөстөрдү айдып береер.

Эпос (албатынын баатырлар керегинде чүмдеген чөрчөги), яхта (жарыжатан парусту кеме), эпопея (исторический айалгалар керегинде куучындап турган јаан произведение), басня (үлгер сөс), асбест (отко күйбес ак өндү минерал), сөсколбу (эки эмезе бир канча сөстөрдүн колбольшканы).

III. Кожулып айдылган члендер.

Кожулып айдылган члендер эрмекке кожулта јетирү эдет. Олор *анчадала, темдектезе, ол тоодо* деген сөстөрлө биригип, үнле аныланат, бичигенде запятойлорло бөлинет. *Үренчиктер, анчадала Кайыров, бу күндерде үредүзин тыгытты. Көп газтар, темдектезе водород, кейдег јенгил.*

247. Кожулып айдылган члендерди таап, кычырып береер. Олор кандый сөстөрлө бириккен, айдып береер.

1. Куучын-эрмектин бөлүктөрүн, анчадала јарталгышты ла эренгисти, сурак ажыра ылгаштырарга күч. 2. Комсомольский организациянын члендерине, ол тоодо учкомго до, партком јаан быйанду сөзин айтты. 3. Алтай сөстөр бой-бойыла башка эп-аргаларла, анчадала үнле, сөс кубултар кожулталардын болужыла, колболыжат. 4. Кезик алтай поэттер, темдектезе Аржан Адаров, ОАРла, Турцияла јоруктаган. 5. Чокум кычырарга, чын бичиирге бастыра балдар, ол тоодо слер де, кичеенер учурлу. 6. Оромло јүрерде, анчадала оромды кечерде, ајарыңкай бол. 7. Алтай ла орус батрактар, темдектезе Кара ла Куреев, бай Козуйтка ла којойым Песковко удурлашкан. (*С. Сур.*)

248. Кожулар учурлу члендер кожуп, эрмектер тургузып бичигер. Токтой түжетен темдектерин јартагар.

1. Болушчы куучын-эрмекти үренерде, олордын учурына јаан ајару эдер керек. 2. Кычырган бичиктерден кандый бичикти јаратын? 3. Кызычактар школдын музейине көп экспонаттар эжелген. 4. Бистин библиотека көп солун бичиктер садып алган.

249. Газеттен эмезе литературанын бичигинен кожулган члендерлү 2—3 эрмек бичийле, оорды эрмектин члендериле ылгаар.

250. Эрмектерди кычыраар. Кезик учуралда *анчадала* деген сөстү адалгыштар ненин учун аныланбайт, јартагар.

1. Бастыра үренчиктер, анчадала сегизинчи класстын балдары, алтай тилдин олимпиадазына јакшы белетенди. Анчадала Коля көп јилбүлү сурактар белетеп алды. 2. Кандый ла јерде, анчадала јабыстай јаткан јерлерде, өлөң јакшы өзөт. Койу өлөң анчадала јабыстай јаткан јерлерде јакшы өзөт. 3. Кандый ла табыш анчадала түнде тын угулат. Түнде, анчадала эки-үч часта, кандый ла табыш тын угулат.

Газеттен, бичиктен *анчадала* деген сөстү 2—3 эрмек таап, бичип алала, токой түжер темдектерин јартагар.

41. Эрмектин члендериле колболышпай турган сөстөр керегинде текши жетиру.

Эрмектерди члендерле ылгагар. Кандый сөстөр эрмектин члендериле колбулу эмес? Олорго сурак тургузарга јараар ба?

1. *Улу орооныс, сенич јенүлерин бисти оморкодот!* 2. *Чечек, байла, эртен јанып келер.* 3. *Бата-а, сен качан келдин?*

Эрмектин члендериле колболышпас, суракка каруу бербес, эрмектин члени болбой турган сөстөрдү эрмектин члендериле колболышпаган сөстөр деп айдар.

Эрмектин члендериле колболышпай турган сөстөргө кычыру сөс, кириш сөс лө эрмектер, кыйгылулар келижет.

Кычыру сөстөр.

42. Кычыру сөстөр керегинде јетирү. Олордо токтой түжетен темдектер.

251. Эрмектерден кычыру сөстөрдү табаар. Олордын кажызы кижини, кажызы тындуны, кажызы тыны јок предметти адайт?

1. Тоорчыктар, тоорчыктар, солдаттарды түйметпегер. (*А. Фат.*)
2. Базынчыкта јондорды башта сен, улу Россия! (*Л. Кок.*) 3. Поэт, партизан, карындаш болуп, мен сени, Чайкина, үйдежедим! (*М. Св.*)

Кизи өскө кижиге эмезе кандый бир предметке баштанып, онын адын адаган сөсти кычыру сөс деп айдар. Кычыру сөстөр эрмектин члени болбойт: олор эрмектин члендериле грамматически колбулу эмес.

Эки төс члендү эрмектин баштаачызы чылап, кычыру сөс төзөөчи кубулткышта турган адалгышла, адалгыштын учурын алынган, төзөөчи кубулткышта турган эренистерле эмезе јарталгыштарла айдылар.

Кычыру сөс камаанду сөстөрлү болзо, оны кенгиткен кычыру сөс деп айдар. Камаанду сөс јок кычыру сөсти кенгитпеген кычыру сөс деп айдар.

Бичиир тужында кычыру сөстөр запятойло агыланат.

Кычыру сөс эрмектин бажында турала, тың үнле айдылза, онын кийининде, запятойдын ордына, кыйгылу темдек турар:

1. *Уля! Мен кайдаар да атанбазым.* (*А. Фад.*) 2. *Менин күндүлү најыларым! Бойымнын ижимле слерди уткып турум.* (*Н. Остр.*)

Ајару. Кезикте кыйгылулар кычыру сөслө үн јанынан бириге берет, ол тушта кыйгылулар тыңда айдар бөлүгөштердин учурын алынат. Бу учурал-

дарда кыйгылуны кычыру сөстөр анылаарга, бөлирге жарабас. *О эне-Алтай, ишт үйенге сүймөрлөрдүн бийигин бер.*

252. Кычыру сөстөрдү үнле анылап, эрмектерди чокум кычыраар. Запатоилордун, суракту ла кый темдектердин тургузылганын жартаар.

1. Сопок өдүктү История энебис! Ышталып жаткан журттарла өдүп, ырысты кандый ороонго берген? 2. Кандый да шведтин, фрицтердин алдына качан да жабыс болбогор, уулдар! 3. Коркушту үндөр там ла жууктайт... Корызан оны, о Санта Мария! 4. Кару энем! Канайып турайын?.. Алкышту сөзөөрди угатан болзом, жана баспай, мен турар эдим. 5. Катап ла жыгылдым, ыйлаба, энем, кату жолдордон качпаган эдим. 6. Ыйлаба, балам, мен база эскүс... 7. Роза, роза, роза чечек, баштапкы ла катап мен сени көрдим. (Л. Кок.) 8. Ортобыста амаду, жалбыштан, тиркире! 9. Э-э-э-й, Телекей, күреелей! 10. Эзен бе, Алтай-Буучай, эрлү күлүк! Эзен бе, баатыр советский кижиле! (Ш. Шат.)

Кениткен ле кенитпеген кычыру сөстөрдү башка кычырып береер.

253. Кычыру сөстөрдүн жерин солып, бичигер.

К ө р г ү з ү. *Сен, Кайыш, нени эдедин? — Кайыш, сен нени эдедин?*

1. Седен, керсү куучындар санаамда артты, нажылар! 2. Жолыгар ырысту болзын, таң атту улустар! 3. Музыка, жыныра! Кожон, жайыл! Албаты, сүүн, жырга! Орооным парадта! Оромдор, ачыл! Кызыл Мааны, жарла! 4. Орустын, алтайдын колында плакаттар, книгалар, күлүмзирен! Граннын ары жанында эштүлөр, биске каткырба сен! 5. О, жаны ой! Ижемжилер эрчимиле ол телекейди кее-леерге сананган. (Ш. Шат.) 6. Онын сананган санаазын, күүнзеген күүнин бу үлгерлеринен угыгар, билигер, нөкөрлөр. (Э. Палк.) 7. Энем! Энем! Ачынба меге. Эне, сен жалакай ла ырысту! (И. Чу-лунов.)

Кениткен кычыру сөстөрдү чыгара бичип, сөсколбу эдип схема аайынча ылгагар.

254. Кычырала, кычыру сөстөрдү табаар; тургузылган темдектерди жартагар. Кычыру сөстөрдү эрмекте баштаачы болзын деп, эрмектерди кубултала, бичигер. Эрмектин шүүлтези кубулды ба?

К ө р г ү з ү. *Байзын, сен ненин учун занятиеге жүрбөдүн? — Ненин учун Байзын занятиеге жүрбөйт?*

1. Чаначылар! Слер эстафетага жазап белетенигер. 2. Нөкөрлөр, эртен бис автобуска бастыра городты эбирерис. 3. Слер качан аймактарга атанып жадыгар, Чанкай Чакпыртович? 4. Тындап алзан,

омок уул, таштабазан бистерди. (А. Еред.) 5. Алтай кырлар, слер кандый бийик! 6. Комсомолдор, пионерлер, эртенги иште эрчимдү туружыгар!

Кычыру сөсти кандый эп-аргала баштаачы эдер? Кычыру сөсти ле баштаачыны канайда ылгаштырар?

255. Баштаачылары кычыру сөс болзын деп, эрмектерди кубултып бичигер. Онын айдылаачызы кубулды ба? Айдар учурыла эрмек кубулды ба?

1. *Уулдар походко белетенет. — Уулдар, походко белетенигер.*
2. Баксур Керилов литературно-творческий кружоктын ижин понедельникте өткүргөн. 3. Уйдежип тургандар вагондордон чыккылады. 4. Наждылар жолугатан жерди чокумдап алды. 5. Сбордын кийининде звеньевойлор артып калды. 6. Урок божогон сонында дежурныйлар классты арутап салар.

Баштаачыны кандый эп-аргала кычыру сөс эттигер?

256. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Кычыру сөсти мындый схемала ылгагар: куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылды; кениткен бе, кенитпеген бе; кыйгылулар бар ба, жок по; турган жери; токтой түжер темдектери.

1. Түкүрейин сенин кораныга сенин бойыңа да түкүрейин карган теке! — деп, ол тушта Казбек айткан. (К. Козл.) 2. Слерди узакла көрбөдим Казбек... (К. Козл.) 3. Сен Касен бойын билеринг — деп, койчы мендебей эрмегин баштады. (К. Козл.) 4. Кайдан келген эдигер айдып берзеер санаалар? (Э. Палк.) 5. Шыркалу негрдин балдары кандый улус болороор? (Э. Палк.) 6. О кайракан Африка өрөксн уйкудан жаңы ла ойгонып жадыгар. (Э. Палк.) 7. Түн карануй түрмөңде Испания уулдарын жыгылган. 8. Соок сүмерлерим соогынды канайып таштайын?

257. Кычыру сөстөрдн берилген сөстөрлө кенгидип, керектү темдектерди тургузып бичигер.

1. О Алтайым сенин жүрүминди кандый историктер жартагай? (С. Сур.) 2. О... Төрөлим сени алкап кандый жүрек сүйүнбес. (Жук.) 3. Сүйүнбе... нажым тегин жерге иженбе! (И. Кр.) 4. Сенле берижерге меге бош жок... күчүк! (И. Кр.) 5. О... Алтын-Көл жаражынды үлгерде айдып болбос! 6. Же... нөкөрлөр жыл боюды Календардын жылы түгенетени эмди де ыраак болбайсын, же бистердин жолыбыстын божогони бу ла. (Л. Каинч.)

Тургузатан сөстөр: *төрөл, агару, менин, шилемир, жаражай, отурган.*

Кычыру сөслө кандый күүн-табысты чыгара айдадыс? (сүйүнгенин, кайкаганын, оморкогону, ачуркаганын, о, ө.)

258. Берилген сурактарга каруу береер:

1. Кычыру сөс деп кандый сөстөрдү айдар?
2. Кычыру сөс эрмектин члени болор бо? Ненин учун болбос?
3. Кычыру сөс куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү айдылар?
4. Кычыру сөс эрмекте кайда турар?
5. Кычыру сөс бүдүмиле кандый болот?

259. Керектү темдектерди ле божодылган букваларды тургузып бичигер; кычыру сөстөрдү мынайда темдектеп салаар: XXX.

1. Кайран жоным Алтайым слерге жабыс ба...ырдым. 2. О Алтайым кем сени сүйүген сенин магына жүр...ин берген? 3. О Алтайым кем сени сүйүген жажына унд...ба! Ол алтайым онын адын шымыран тымыкта. 4. Алтай Алтай сен бир туж...нда та айдары жок улу болгон та албатылар сана...зына чөрчөк жериндий сен артып калган. 5. Мөнкүлүкти табарым ол бойыста улустар! 6. Эй Кырлык Экинур Туйакту ла Жоло кызыл мааны көдүр мылтыктарды окто! 7. Атар туй...агы алдынанг чедирген чачыл. 8. Кызыл Чолмон жаркыны жүректөр...е чагыл. (А. Адаровтын үлгерлеринен.)

260. Үлгерди кычыраар. Токтой түжер темдектерди жартып береер.

Мен ишке браадырым.

Эзен бе, күн! Же кандый кондын?
Эзен бе, нөкөрүм!
Кандый жадырын?
Ончо улусла оромто чыгала,
Олорло кожо мен ишке браадырым...
Колдору маскадый ишмекчи уулдарла
Коштой өдүп, олорды уткыйдым.
Жажарган жаландар, тайгада малчылар,
Санаамда слерди
Мен база уткыйдым.
Жүстер тоолу каймыккан улуска
Жүрегим ачык, удура барадым.
Бажым бийик, жүрегим ачык.
Базыдым түргөн —
Оморкоп браадырым.
Албаты көзинче,
Күнди озолоп,
Мен ишке браадырым.

(Л. Кокышев.)

Кириш сөстөр, сөсколбулар ла эрмектер.

43. Кириш сөстөрдө, кириш сөсколбуларда токтой түжер темдектер.

Быжыл эjem институтка кирип үренер. Быжыл эjem, байла, институтка кирип үренер деген эрмектерди түндегер. Бу эки эрмекте жаңыс ла шүүлте айдылат. Je экинчи эрмекте куучындап турган кижинин жетирузинде бодоштырып айткан учур бар, ол бодоштырып айткан учурды кижинин *байла* деп кириш сөслө айткан. Кижинин айткан жетирузине бойынын күүн - сана азын сөсколбуларда чыгара айдар, темдектезе: *Бистич ырызыс тартып, күүннин аайы кубула берди.*

Кириш сөстөр лө сөсколбулар жетиру кемнинг эмезе ненинг болгонын темдектейт. *Эртен, нөкөримнинг айтканынча, жааш болор.* Кириш сөстөргө лө сөсколбуларга эрмектин члендерининг сурак тургузып болбос. Олор эрмекке грамматический колбулу эмес.

261. Берилген эрмектерди бичип, кириш сөстөрдө ле сөсколбуларды көргүзү аайынча темдектегер.

к. с.

К ө р г ү з ү: *Айдарда, ижемжи качан да өчпөс . . . (А. Ад.)*

1. Чынын айтса, Пушкин цензурага бойынын политический үлгерлерин көргүспеген, олор жаңыс ла колдон колго жүрер чаазындарда таркаган. (Б р о д с к и й.) 2. Сен, карын, тооло, мен бичийин. 3. Онын айтканынча, вечерде көп жакшы ойындар болгон. 4. Кайучылардын жетиргени аайынча, эштүлөр бу Элбек-Кемнинг бажында эки жердег көс албай тын каруулдап жат. (Б. Ук.)

Кириш сөстөр лө кириш сөсколбулар бичиир тужында запятойло бөлинет.

1. *Жарт ла, тош тоңбос.* 2. *Шофердын айтканынча, бис мынан өдө бердис.* 3. *Энези эмди, байла, иштег жанып келеле, кичинек көйшкө курсак кайнадып турган болбой кайтсын.* (Л. Кок.)

262. Кычырала, карарта базылган сөстөр кириш сөс пө, кириш сөсколбу ба, жартагар.

1. Бистинг команда, *жарт ла*, маргаанда жакшы ойноор. 2. Қаникулды мен, *чын ла*, Москвада өткүрерим. 3. *Слердийинче*, бу жол бисти кайдаар апарар? 4. *Чынын айтса*, бистинг группа госэкзаменди жакшы табыштырды. 5. Иш, *блааш жок*, кижининг жүрүмин ле кылыгын жарандырат. 6. *Байла*, жорукташ учына жеткен. (М. Г.)

263. Кычырала, кириш сөстөрдө таап, олор эрмекке кандый учур берип турганын жартаар.

1. Катанду, канду Аркыт, байла, онын көзине көрүнөт. (А. Ад.)
2. Бастыра бойым чечектеп калдым, байла, күзимди сакыйтан турум... (А. Еред.) 3. Эр-Чадак, байла, койон болбайсын деп керексибеди. (J. Каинч.) 4. Председательдин ады, чындап та, сүреен јорго. 5. Бис слерле, айтпаза да, коштой јатканыс. 6. Јуртта, чындап та, ончозы уйуктап калган. (Т.) 7. Айдарда, сен энирде келер турун не.

264. Јарагадый кириш сөстөрдү, сөскөлбуларды тургузып, эрмектерди бичигер.

I. Бүдүндирер учурлу болзын (маат јок, аланзу јок, айтпаза да, о. ө.)

1. Ајарынып кычырганы чын бичиирин бийиктедет. 2. Физкультура су-кадыкты тыгыдат. 3. Быыл мен он классты божодорым. 4. Бистин бастыра спортсмендерис кроссто туружар.

II. Бодоштырар учурлу болзын (байла, айса, айса болзо, о. ө.)

1. Каан күндер удаан турбас. 2. Суу быыл тоштон эрте айрылар. 3. Јас жылу ла кургак болор. 4. Јодро чечектейт. 5. Түштүкте кыра ой башталган.

265. Керектү кириш сөстөрдү ле токтой түжетен темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

К ө р г ү з ү. *Боря јакшы үренер. — Айса болзо, Боря јакшы үренер.*

I. Кижининг күүн-санаазын чыгара айткан учурлу болзын.

1. Машиинист үрелген детальдарды солып ийди. 2. Бис тургускан амадубыска јединдис. 3. Оштүни јентип алдыс. 4. Ол оорудан түрген јазылды. 5. Артып калган јаныс волейболды ол биске кысканбады.

деталь

II. Эрмек кемге эмезе неге келижип турган учурлу болзын.

1. Түндүкте жүрген экспедиция нефтьтү јангы јерлер тапты. 2. Сентябрь айда тын кырулар түжер. 3. Полярный станциянын ижи јакшы өткөн, көп научный материалдар табылган. 4. Бу тайыс сууда көп балык јүрет.

кыру
куру

266. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Скоб-када кириш сөстөрдүн ле сөскөлбулардын учурын бичип салаар.

1. Темдектезе VIII областной партийный конференциянын отчетный доклады аайынча резолюцияда айдылган: «Төрөл тилле литератураны ла художественный литератураны чыгарарын канча ла кире көптөдөр керек». (С. Сур.) 2. Чындап та койу тропический агаштын ортозынан кандый да сан-башка тынду көрүнгөн је бис-

тен оны таныыр билер кижн жок ошкош. 3. Орус күрешчилер ле-
штангисттер јарт ла телекейде эн ббкб. 4. Јас блааш жок эн ле ар-
тык эн ле поэтический жылдын эйи. (М.-С.) 5. Аркага ташка јажын-
ган улусты табары байла күч. 6. Анайдарда бу керектин аайы јар-
талды је бис эртеннен ала оны билип жүрерис. 7. Аланзу жок бистин
мүркүт үйебис Марстын Айдын үстине базар болор.

267. Керектү темдектерди тургузып, эрмектерди мынайда ээчий-деечий бичип
алаар: озо баштап бүдүндиргенин көргүскен кириш сөстүлерин, онон—алан-
зыганын, јаратканын көргүскен кириш сөстүлерин. Баштапкы эки эрмекке
синтаксический характеристика береер.

1. Чындап та Ленин күйдүргөн күннин алдында ырысту жүрүм.
(А. Ад.) 2. Чындап та бу не болгон! (А. Ад.) 3. Оскө планета улус-
ту болзо оны байла кайкажып ајыктайт. (А. Ад.) 4. Чын мен бүгүн
кемнен де јайым. (Б. Ук.) 5. Чындап та сананзаар улустар јангыс
ла менин кичинек јуртымнан көп јиит эр улус јууда өлгөн. (Б. Ук.)
6. Чындап та јаскы иш божоп калган эмес беде? (Ј. Каинч.) 7. Је
тозын деп неме удур шуурып кижини чын ла тумчалаарга турар.
(Ј. Каинч.) 8. Чындап та јол ижи база бар туру ине. (Ј. Каинч.)
9. Айса карын кожо баратан эмтирис. (Ј. Каинч.)

268. Скобкаларды ачып, керектү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.
Кириш сөстөрдүн алдыла чийү тартып салала, мындый схемала јартаар: бү-
дүмиле (сөс, сөсколбу); ненин учун кириш сөс деп айдып јадын; эрмекке кан-
дый учур берип турган; кайда турат; токтой түжер темдектери.

1. Учын(да) менин ырызым тартып таайым(ла) Яков деп кар-
ганак кичинек сквер јар бурылдылар. (М. Г.) 2. Оору мен бодо-
зом улусты тын чучураткан. 3. Менийи (ле) ба-
тальондогы улус јакшы талдалган. (К. Пауст.)
4. Јолдын он јанында јабыс сары туралар кө-
рүнөт ол байла колхозтын болбайсын. 5. Ка-
рын сен јиит кижн албаданып иштен жүр ол туш(та) арткан улус-
ка(да) јенил болор.

269. Берилген эрмектердин эдилгези ээчий-деечий болзын деп, кириш сөстөр
кожуп, керектү темдектерди тургузып бичигер.

1. Менин кичинек карындажым типографияда иштейт, вузка
киретен курста үренет. 2. Спортко таскапаны кижинин эт-канын ты-
ныдат, чыдамкайын көдүрет, кижинин кылык-јанын јарандырат.
3. Художественный литература кижиликтин санаазын кожот, теле-
кейдин чындыкка ла јайымга келетен тартыжузын, кижиликти ком-
мунистический јарашка, кылыкка кычырат. 4. Музыкальный үредү
кижини јарашты ондоорго үредет, кижинин күүн-санаазын кубул-
тат, жүрүмди ойто катап көрөргө болужат.

44. Кириш эрмектер, олордын токтой түжер темдектери.

Кириш эрмектердин учуры кириш сөстин ле кириш сөсколбунун учурына түней: олор кижинин жүзүн-йүүр күүн-санаазын көргүзөт. Темдектезе: *Слер, мен бодозом, ар-бүткенди сүйүп турганаар.* (Т.) *Мен бодозом* деген кириш эрмек айдып турган шүүлтеге сезинген, бодоштырган учур алындырат. *Энем, улус айдыжат, жиште жараш болгон.* *Улус айдыжат* деген кириш эрмек шүүлте кемнин болгону көргүзөт.

Кириш эрмектер запятойлорло аныланат.

270. Кычырала, кириш эрмектерди таап, токтой түжер темдектерин жартагар.

1. Слер, мен көрзөм, ар-бүткенди сүйүп турганаар. (Т.) 2. Ол андый ырысты, слер ондозоор до, качан да сакыбаган. (Т.) 3. Экинур, мен бодозом, алтай деремнелердин энг ле жааны. 4. Күндүлүгид! Слердин куучынаарды ондобой турум, жаманым таштагар. (Л, Кок.) 5. Экинур, ученылар айдыжат, монгол тилден кирген сөс.

Кириш эрмектер канча төс члендү эмтир?

271. Точкалардын ордына керектү кириш эрмектерди бичип, учурын жартагар.

1. Мен ... слердин келгенигерге кайкадым. (Т.) 2. Энгирде ... көзнөккө кем де токулдатты. 3. Кару нөкөрим, сен ... удабай ла бери ойто келерин. 4. Александра Павловна ... менин айтканымды жетире ондобогон ошкош. 5. Кадын ... Алтайдын энг ле жараш суузы.

Тургузатан кириш эрмектер: *акту ла сөзимди айдайын, ого билдирди, мен билерим, чынын айдайын, бойын көрөдин.*

Кириш эрмектерден кийдире айдар эрмектерди ылгаштырар керек. Кийдире айдар эрмектер бойынын учурыла кандый бир шүүлте кожуп, жаңы жетирү эдет. Олор скобкаларга алынат. Куучында кийдире айдар эрмектерди аңылу, жабыс үнле эмеш түргөн айдар.

272. Кийдире айдар эрмектерди таап, кычырып береер.

1. Ол кой бедреп турар түн (бу март айда болгон) коркушту карануй болгон. 2. Жаан Жаламан (бистин жаткан жер анайда адалат) Чуйдын жолынан он эки километр тууразында турат. 3. Володянын үч эжези (энг ле жаанына он беш жаш болгон) столдын кийининде отурган. (Ч.) 4. Бир катап жайгыда (бу керек жуунын кийининде болгон) балдар сууга эжинип, суунын түбинен татап калган пулет таап алдылар. 5. Эркин (оны айылында анайда адайтан) — менин энг жакшы нөкөрим. 6. Аңчы (слер оны билеригер) космонавт болор.

273. Токтой түжер темдектерин тургузып, бичигер. Ол темдектер кандый ээжилерге берилген?

1. Слер мен сананзам арыганаар. (Л. Т.) 2. Балыктын тыны аланзу жок суунун арузынан камаанду. 3. Најылар бис алдында айтканыс бой-бойына түнгей эмес. (Т.) 4. Менийиле болзо ёрш деп узун эмес балык ончо ло балыктардан артык. (Аксаков). 5. Эртен тура бу керек июль айда болгон Иван Иванович балыктап барган. (Г.) 6. Оору тужында мен ол керекти билип турум адам мениле сүүнчилү шакпыраган. (А. Г.) 7. Андап билер улус омор төртү болгон бистен башка жүрген. 8. Турналар анчылардын айтканынча коркушту бөкө куштар. 9. Коновалов анайда жаңы келген пекарды адап турган бойыннын письмозын кычырды. 10. Баштапкызында ол коркушту бичикчи экинчизинде билгир. 11. Бир жаанынан ол сүмелү экинчи жаанынан оны албаты ижи учун сүрекей тоогон.

Откөний катап көрөр контрольный сурактар
ла таскадулар.

Берилген сурактарга каруу береер.

1. Кириш сөстөр эрмекке кандый учур берет?
2. Кириш сөстөр, эрмектин члендерине көрө, кайда турар аргалу?

274. Кириш сөстөрлү ле кириш эрмектү «*Жаскы Алтай*» деп кыска сочинение бичигер.

45. Кыйгылуларлу эрмектерде токтой түжер темдектер.

275. Божодылган токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Ол темдектер кандый ээжилерге, айдып береер.

1. Табыл көстөри көзнөктөн тийген жаркынга кылбыгып, айтты: «Бата-а бу не уйукташ?! Талтүш једип калган болбой»... 2. Э-э а кой кайчылаш кайда? 3. Калак Табыл той-јыргал болорго турган болбозын. 4. Эй Јарымка ол экелген койдын будын јеениме түлүп бер! Је-је, кайнадып берейин. 5. А калак эм канайдар?.. Уй бу мен куучынды түгеспеген турум ине! Чала айдарга јарабас. Онын кату каруузына база кем турар болор деп? Угаар ла. Је бот ол монгол баатыр Кан-Богодой таш киндигин кезе аттырала алтайы дөбөн јанар дептир. (Ј. К а и н ч и н.)

Кыйгылулар эрмектин члендериле грамматически колбулу ба, јок по? Бир эрмекти ылгайла, јартап береер.

276. Берилген темалардын бирүзине кыска куучын бичигер: 1. «*Агаш аразында учурал*». 2. «*Јишлектегени*». 3. «*Машина сакыганы*». Тургускан куучында кычыру сөс, кириш сөс, кириш эрмек, кыйгылулар болзын.

46. Эйе ле јок деп сӧс-эрмектер.

Эрмек болуп айдылган *эйе* ле *јок* деп сӧстӧрди сӧс-эрмектер деп айдар. 1. *Поезд оройтыт па? — Эйе.* 2. *Слер письмо бичидигер бе? — Јок.*

Эйе ле *јок* деп сӧс-эрмектер бойынын учурыла бӱткӱл эрмектин ордына турат. Эрмектин алдында турза, озор запятойло эмезе кый темдекле бӧлинер. 1. *Эйе, бис эчирде ойто келерис.* 2. *Эйе, эки-ӱч меринос кой болгон.* 3. *Јок, слер атаныгар, Алексей Иванович, мен јойу једе берерим.* 4. *Јок! Менин сууга барар кӱӱним јок.*

Эрмектерди члендериле ылгагар. Кандый учуралда *јок*, *је*, онон до бӧскӧ сӧс-тӧрдин кийининен запятой тургузылат, айдып береер.

1. Акыраар, ол ат бери келип јат па? *Јок*, ол менин јӱрегим согулып јат. (П. С а м ы к.)

2. Сен ого болужарын ба? *Је*, болушкайым.

1. Менде кычырар бичик *јок*.

2. Декабрь ай. *Је* сооктор болголо.

Эйе, јок, је деген сӧс-эрмектерден башка база кандый сӧстӧр эрмек болуп айдылар аргалу? Темдек айдып беригер.

277. Кириш сӧстӧрди *эйе* ле *јок* деген сӧс-эрмектерле солып, бичип алаар. Эрмектин шӱӱлтези канча кире кубулганын айдып береер.

1. *Чындап та, бис стадиондо ойногонис.* — *Эйе, бис стадиондо ойногонис.* 2. Байла, мен кожоннын мелодиязын ундыбагам. 3. Чын ла, кожон сӱреен јакшы кӱӱлӱ угулган. 4. Чындап та, мен кожондоорго ӱренип алдым. 5. Јарт ла, сен бичикчи кижии. 6. Чып-чын, ол ӧткӱре кунуккан.

278. Берилген сурактарга табылу эрмектерле каруу береер. *Эйе* ле *јок* деп сӧс-эрмектер табылу эрмектин алдында турзын.

Кӧргӱзӱ. *Слер стадионго барараар ба? — Эйе, мен стадионго барарым эмезе Јок, мен стадион барбазым.*

бассейн
суббот
гостиница

1. Эжинетен бассейнде субботто ӱредӱлер болор бо? 2. Сен кӱски кросско туружарын ба? 3. Тренировка тужында сен таныш кемге туштадын? 4. Поезд оройтыш јогынан келип јадыры ба? 5. Гостиницада бош јерлер бар ба?

279. Токтой тӱжер керектӱ темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. *Эйе* ле *јок* деп сӧс-эрмектердин алдыла јаныс чийӱ, кыйгылулардын алдыла эки чийӱ тартыгар.

1. Үредүчи-математик жаңы теманы жакшы жартады ба? — Эйе ол жаңы теманы жакшы жартады. 2. Не болды Тепкен Темирович? Бажыгар оорыды ба? — Жок бажым эмештен сайылды. 3. Мен слер-ле кожо кабинага отурайын ба шофер? — Жок кабинада жер жок. 4. Слер мыны өскө тетрадька бичииреер бе? — Эйе өскө тетрадька бичиirim. 5. Калак байзын уйкун жетпеген болбозын? — Жок жеткен. (А. Еред.) 6. Эх најым сен де ачу-коронды көргөн эмтирин. 7. О-о онын оорыганын! 8. Эх тенекти сени анайда эдерге жараар ба? — Жок байла жарабайтан болбой.

Кыйгылулар керегинде куучындап береер.

Өткөнин катап көрөр контрольный таскадулар.

Берилген сурактарга каруу береер.

1. Сөс-эрмек деп нени айдар?
2. *Je* ле *жок* деп сөстөр кайда турар аргалу?
3. *Жок* деп сөс-эрмек кандый бүдүмдү эрмекти солойт?
4. *Эйе* деп сөс-эрмек кандый бүдүмдү эрмекти солойт?
5. *Жок, je* деп сөс-эрмекти неден ылгаштырар керек?
6. Кыйгылулар эрмекке кандый учур берет?
7. Кыйгылулар эрмектин члендеринен кандый темдектерле бө-линет?

280. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Карар-та базылган сөстөрдү бүдүмиле ылгагар.

Je нөкөрлөр иш көп. Жай жай ла болбайсын. Je **жайымданар** ой бисте жок. Жайгыда нени эткен деп кыш бистен сурап ийер. Je кан-дый да болзо бис бу иштерди ончозын бүдүрерис деп мен аланзы-бай турум. Бистин партийный организация күчтү партиянын сөзи биске жакылта мындый болгон кийининде кандый да буудак биске не де эмес!

Иштенелик нөкөрлөр! Мен **сананзам** бис **быжыл** пландарысты база ла ажыра бүдүрерис а бүткен кийининде... Je оны не куучын-даар — жарт ла неме ине. Жаңыс ла иштин тебүзин божотпос жабызат-пас керек. Балыкты чыгара тартып алала қалак ычкындыс!
(J. Канчин.)

Чике ле косвенный куучын-эрмек.

47. Чике ле косвенный куучын-эрмек керегинде жетирү

Эрмектерди кычырала, өскө кижинин куучынын кандый эп-аргала жетирер, жартап береер. Ол эрмектер кандый болуктен турат?

1. Колхоз планды бүдүрүп салганы керегинде председатель айтты.
2. Председательдин айтканынча, колхоз планды бүдүрүп салган.

3. Председатель айтты: «Нёкөрлөр колхозчылар, бистин колхозыс планын бүдүрүп салган».

4. Колхоз планды бүдүрүп салды деп, председатель айтты. Бу төрт эрмекте председательдин айтканын мындый эп-аргалардын болужыла жетиредис:

1. Колхоз планын бүдүрүп салган деп председательдин айтканын тегин эрмек ажыра көргүзедис. (1-кы эрмек).

2. Председательдин айтканын кириш сөскөлбулу эрмектинг болужыла билип алдыс. (2-чи эрмек).

3. Председательдин айтканын чике куучынду (3) ла косвенный куучынду (4) эрмек ажыра көргүзедис.

1-кы ла 2-чи эрмек эки бөлүктөн турат: автордын сөстөринен (председатель айтты) ле кижинин куучыны айдылган бөлүктөн (председательдин сөстөри). Ол бөлүктөр бир бүткүл эрмек бүдүрүп жат.

Чике куучынду эрмекте кижинин айткан сөстөрүн өскө кижиче кубултпай айдат.

Косвенный куучынду эрмекте кижинин сөстөрүн өскө кижиче кубултып айдат.

281. Кычырала, чике ле косвенный куучынду эрмектердин бөлүктөрү кандый эп-аргала колболышканын жартагар. Олорды кандый үнле кычырып жадыс?

1. «Иштен коркыбаска онын учурын жакшы билип алар керек» — деп, А. М. Горький айдып жат. 2. «Кандый темир атты?» — деп, Иркит өбөгөн жетире укпай калала, сурады. (П. Куч.) 3. Бис бого туштажарыс деп, бир де кичинек сеспегенис. (Э. Пал.) 4. Жиит уул Одойдын сыраңгай ла кулагына кыйгырып турды: «Немецтер качып жат! Фронт жууктап клееткен ошкош». (Л. Кок.)

48. Чике куучынду эрмекте токтой түжетен темдектер.

282. Берилген схемаларла тузаланып, чике куучынду эрмектерде токтой түжер темдектерди эске алынып, айдып береер.

1. „ ” — деп,	4. „ ! ” — деп, .
2. : „ ? ”	5. „ ? ” — деп, .
3. : „ ! ”	6. „ ” — деп .

283. Эрмектерди кычырып, токтой түжер темдектерин жартагар. Кандый учуралда деп-тинг кийининде запятой тургузылбай жат, айдып береер:

1. «Таныжыгар» — деп, Рита Павелле жакшылажып, айтты.
2. «Эртен катокко келеринг бе?» — деп, нёкөрим менен сурады.
3. «Агарып жаткан тандардан, алыста кайкалду жылдардан артпай алта, албатым!» — деп кычырды. 4. «Ол кулунды өлтүрбегер. Ойно-

зо, ого тийбегер» — деп, ол айдала, желе берди. 6. «Пионерский сбор жилбүлү өтти бе?» — деп сурады.

I. Чике куучынду эрмекте автордын сөстөрүнүн алдында *деп* деген колбоочы ла глаголдын ортозында кандый да сөс жок болзо, *деп*-тин кийининде запятой турбас, колбоочы ла глаголдын ортозында сөстөр бар болзо, *деп*-тин кийининен запятой турат.

284. Скобкада берилген сөстөрдү автордын сөстөри эдип, эрмектерди бичигер; токтой түжөр темдектерин тургузыгар.

1. Сен пионерский сбордо болдың ба? (Мен онон сурадым.)
2. Эй, каргаалар, картошко бош ло ылбырай берди! (Павел кыйгырды.)
3. Эй, ямщик! Көр анда не карарат? (Мен кыйгырып ийдим.)
4. Же канайда барар? Жол жок, айландыра шуурган! (Ямщик чанактан түжүп арбанды.)
5. Бистин школдо өткөн субботто сүрекей жилбүлү вечер өткөн. (Куучындажадылар.)

II. Чике куучынды автордын сөстөри үзүктеп турган жерде запятойлу точка, эки точка эмесе бир де темдек жок болзо, ол чике куучынду эрмекте кандый токтой түжөр темдектер туарына ажару салаар.

1. «Энирде, — уулчак айтты, — , — , — ». концерт болор». (Автордын сөзи жогынан: Энирде концерт болор.)

2. «Уйларды сууны кечире айдап , — , — ». ийеле, — энези жакарды, — жаанана барып кел». (Л. Кок.) (Автордын сөстөри жогынан: «Уйларды сууны кечире айдап ийеле, жаанана барып кел».)

3. «Лермонтов — деп, үредүчи ай- — деп, , — ». дып баштады, — сүрекей жилбүлү поэт». (Автордын сөстөри жогынан: «Лермонтов — сүрекей жилбүлү поэт».)

Чике куучынды үзүктеген жерде бир де токтой түжөр темдек жок болзо, эмесе тире, эки точка, запятой ло запятойлу точка турза, автордын сөстөрүнүн эки жанына тире ле запятой тургузылар. Же автордын сөстөрүнүн алдында *деп* деген сөс бар болзо, автордын сөстөрүнүн алдында жүк ле тире турар (3-чи эрмек).

285. Скобкадагы эрмектерди чике куучыннын ортозына тургузып бичигер. Токтой түжөр темдектерин жартаар.

1. «Эртен сен өскө эп-сүмеле ойно: онон өскө сени ойноп билбес деп сескилеер!» (Арткандары Карабашты сүмелегилейт.)
2. «Бу уулдын жүрегинде не де бар, градусник бар болзо, температуразын

кемјип көрөр эдим» (Атамыш унчукты.) 3. «Машинаны ол тегине ле тозуп ийген — машина токтой түшти». (Боро костюмду каргана ак айда салды.) 4. «Эртен ончогор киного келигер». (Киномеханик жарлады.)

Автордын сөстөри чике куучынды кандый темдектер турган жерде үзүктөдү?

286. Берилген схемаларды озо баштап кычырып беригер, оного ол схемаларга эрмектер тургузыгар.

1. „——.“

2. „—деп,—.“

287. Скобкада бичилген писательдердин ады-жолыла тузаланып, автордын сөстөрүн бойыгар тургузыгар. Оного олоорды чике куучыннын ортозына картарта базылган сөстөрдүн кийинине кийдиреер. Керектү темдектерди тургузып бичигер.

1. Собырып ылгазан, алтай сөстөрдүн солонгудый жараш жолдорды да чөйөрүн! (Ш. Шат.) 2. Тил — ол албатынын жүзи. (Ю. Рытхэу.) 3. Поэзия — ол бир улу кожон. (А. Ад.) 4. Орус тил телекейлик тил болор. (Л. Т.) 5. Шүүлтени сөс жазайт: шүүлте жарт болзо — сөс тө жарт. (Белинский.)

Эрмектерге схема тургузаар.

III. Чике куучыннын үзүктөлгөн жеринде точка турган болзо, автордын сөстөрүнүн алдында запятой ло тире, кийининде точка ла тире турар. Же автордын сөстөрүнүн алдында деп деген сөс бар болзо, онын алдында жүк ле тире турар. Чике куучыннын экинчи бөлүгү жаан буквадан башталып бичилер.

Автордын эрмеги жогынан:

Автордын эрмегиле кожо:

„——.“

„—деп,—.“

«Жок, жок, үстимде тенгери эмес. Мен турамда жадым ине. Көр, көр, үстимде череттү потолок... Баламнын кабайын илген тегеликтү казык ол туру...»

«Жок, жок, үстимде тенгери эмес — деп, кижин кенетийин улааргандый шымырана берди. — Мен турамда жадым ине. Көр, көр, үстимде череттү потолок... Баламнын кабайын илген тегеликтү казык ол туру...»

(Ж. Каинчин.)

IV. Чике куучыннын үзүктөлгөн жеринде суракту эмесе кыйгылу темдек турза, автордын сөстөрүнүн алдында кыйгылу эмесе суракту темдек ле тире тургузылар; кийининде десе — точка ла тире.

Автордын эрмеги жогынан:

«Бер, бер, бер! Албаган-
чам — айланарым, бербеген-
чен — бедреерим!».

«Кайттым деер, кайттым деер?
Адыжатан немени! Өлтүрткен
болзом, ары торт болор эди».

Автордын эрмегиле кожо:

„! — деп, .—!“

«Бер, бер, бер! — деп, кам
күзүрт эдет. — Албаганчам —
айланарым, бербегенчен —
бедреерим!

(J. Каинчин.)

„?— деп, .—!“

«Кайттым деер, кайттым
деер? — деп, Эр-Чадак бажын
булгап, араайын шымыра-
нат. — Адыжатан немени!
Өлтүрткен болзом, ары торт
болор эди».

(J. Каинчин.)

288. Кычырала, токтой түжер темдектерди жартагар. Автордын сөстөрүн чике куучыннан чыгара кычырып береер.

1. Унчулай уулынын тыныжын танып, жүрегинин согулып турганын жарт билди. «Сен меге качан айылдап келетен? — ол сурады. — Карган эненди бош ундыдын...» 2. «Сен ырысту, Кичекей! — кыс эрмектенди. — Удабас кызыл столицаны көрөрүн. Ленинградты көрөрүн». «Сен, Ньюся, база ырысту — деп, Кичекей айтты, — үренерге барарын». 3. «Бисти адыга миндирип жортырзан, Кичекей! — деп, Эркемей ле Иркит, эки карган, сурап тургулады. — Адыга ачынбай, бисти эмеш миндирзен». «Отурыгар, нөкөрлөр! — Кичекей тын айтты. — Эне, слер бу мында отурыгар...» (Л. Кок.)

289. Скобкадагы автордын сөстөрүн чике куучыннын ортозына келижер жерде тургузып, эрмектерди бичигер. Токтой түжетен темдектерди жартап береер.

1. Болор, кожондобо! Сен тееркегенче, бокстын кружогында үренерге турган уулдарга болуш. (Лида ого кыйгырды.) 2. Жилбүлү мероприятие... А мени ненин учун бир де кружокко бичибей жадын? (Атамыш Лидага айтты.) 3. Пожалуйста, бичит. Кайдөөн бичидетен эдин, бичит ле. (Лида айтты.) 4. А вообще-то, бир кезек уулдар боксер болорго албаданып жат. Айдарда, меге арга жокто таскамалымды бийиктедерге келижип жат. (Атамыш Лиданы өчөп турды.) 5. Бойун көр... Калак, качан бирде рингтен антарылып түштин. (Лида каруузын берди.) 6. Рингтин алдына төжөк салып койоор: жыгыларга жымжак болзын. (Атамыш каткырынат. (Л. Кок.)

Ринг деп сөстин учурын жартап береер.
Тургускан эрмектерге схема тургузаар.

290. Берилген схемала эрмектер тургузып, темдектерин жартап береер.

1. „ — деп, — “. 3. „ ? — деп — “.
2. „ ! — деп, — “. 4. „ — деп, — “.

Автордын сөстөрүнүн алдында турган деп-тинг кийининде запятой качан тургузылбайт?

Деп жок болзо, чике куучынду эрмектердин токтой түжөр темдектери канайда тургузылар?

V. Чике куучын автордын эрмегинин ортозында турза, онын алдына эки точка, кийинине тире тургузылар.

Автордын сөзи
жогынан:

«Биске мында конорго жара-
бас».

Автордын сөзиле кожо:

Адам: «Биске мында конорго
жарабас» — деди.

291. Чике куучынды автордын сөстөрүнүн ортозына келишкен жерде тургузып бичигер. Керектү темдектерди тургузаар.

Көргүзү: Токпоев сурады «Сен Чаманы ненич учун көрбөй турун?» — Токпоев: «Сен Чаманы ненин учун көрбөй турун?» — деп сурады. (А. Ад.)

1. Тренер Емельян Егорович үренчиктерди уткып турар болды. («Слер турумкайаарла меге жарап жадыгар, уулдар!») 2. Радио жарлады («Эртен айас күн болор»). 3. Онын адын ла укканда, Емельян Егоровичтин жүзи жарый берет. («Вот, вот ол! Кандый молодец, а?..») 4. А. М. Горький айткан («Иштең коркыбаска онын учурын жакшы билип алар керек»).

1-кы эрмекке схема тургузаар.

292. Берилген схемаларды кычырып береер. Олорло эрмектер тургузаар.

1. : „ ! “ — . 3. : „ “ — деп, .
2. : „ “ — . 4. : „ ? “ — деп, .

Айдып береер: чике куучын автордын сөстөрүнүн ортозында турза, эрмекти канайда бичиир?

293. Берилген сурактарга каруу береер:

1. Чике куучынду эрмек деп нени айдар?
2. Чике ле косвенный куучынду эрмектер кандый бөлүктөрдөн турат? Ол бөлүктөр бой-бойыла кандый эп-аргала биригет?

3. Узүктелген чике куучынду эрмектерде токтой түжер темдектердин бастыра учуралдарын айдып береер.

4. Автордын сөстөрүнүн ортозында чике куучын турган эрмектерде токтой түжер темдектерди айдып береер.

294. Чике ле косвенный куучындарлу эрмектерди тузаланып, *«Бистин класс-тын классный чазы»* деп темага куучын бичигер.

295. Чике куучыннын ортозына келишкедий жерге автордын сөстөрүн тургузып, эрмектерди бичигер. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып салаар.

К ө р г ү з ү: *Табыл! Ойгонып келдин бе? (Эжикте кыптач энези унчукты.) — «Табыл!» — деп, эжикте кыптанг энези унчукты. — Ойгонып келдин бе?»*

1. Кече Жаңы жыл өткөн Корболу дөңн машина барарын сагыбагар да (Кыс Табылдын унчукпазын кайкаган болбой, күлүмзиренип айткан.) 2. Маргаанда туружаачылар! Стройго турыгар (Команда угулды.) 3. Оору кижн жазыла берген. Эмди онын жүрүми жеткерлү эмес (Дежурный врач айтты.) 4. Эртен келигер. Походко барарыс (Эжем биске жакыды). 5. Бу автобус кайдаар барар? Биске городко једер керек (Бис кондуктордон сурадыс.) 6. Бойымнын албатымнын јайымы учун тартыжуумды не де токтодып болбос. Албатым јайым болбогончо, мен бойымды јайым деп качан да бодобозым (Американын негр-коммунизи Анджела Дэвис айткан.)

49. Диалог.

Бир канча улустын куучындашканын диалог (куучын) деп айдар.

Диалогты бүдүрип турган јетирүлер ле сурактар реплика (куучында турушкан бир кижинин сөстөри) деп адалат.

Диалогто мындый токтой түжетен темдектер тургузылат; диалогтын кажы ла репликазы јаңы абзацтан башталза, онын алдында тире тургузылат, темдектезе: *Каратас база бир эмеш јадала, тың айтты:*

— *Балдар!*

Табыш токтой берди.

— *Сельбековтын эјезине барып келер керек.*

— *Ондо не керегис бар?*

— *«Кызыл тангнын» балдары Кадынды кечип болбой салала, Васькала кожо ого барган болор бо?*

— *Чындап та...*

(И. Кочеев.)

Репликалар бир жолго бичилзе, олордын кажызы ла кавычкага алынып, бой-бойынан тиреле бӱлинер.

Шофер минут кирези тым жадала, унчукты: «Слердин Васягарды билген болзом, айдып берер эдим...» — «Je... кандый-кандый балдар туштады ба?» — «Туштаган ла». — «Олор канчу эмитир?» — «Тоолободым. Тӱрт-беш бала болгодый». (И. Кочеев.)

Репликанын кийининен автордын сӱстӱри бар болзо, бир жолго бичилген репликалардын ортозында тире тургузылбас.

«Сен жангыскан ба?» — деп, мен кызычактан сурадым. «Жангыскан» — деп, ол јјк ле араайын каруузын берди. (Т.)

296. Жаскы каникулды канайда ӱткүргени керегинде Чечектин ле Амырдын ортозында болгон куучынды диалог эдип бичип алаар. Керектү учуралда автордын сӱстӱриле тузаланыгар: *сурады, каруу берди, јайнаган, о. ӱ.*

297. Схема аайынча диалог тургузаар.

1. — □ ? 2. „□ ?“ — „□ “. — „□ “.
- □ .
- □ |
- □ .

298. Керектү темдектерди тургузып бичигер. Онон текстти эки кижичокум кычырып береер.

1. Олор экү бир кезекке ӱӱркӱшкӱн улустардый одош-тедеш унчугышпай отургылады. Керек-Жок узак отуарга чыдашпады.

Канайдарыс Нени эдерис

Нени эдерин айдадыгар

Ол јанында тестекти эмей база

Билбей турум Слер сельсоветтин председатели, менен кӱп билеригер

Мен нени айдарым... Күјей ойто ок јердин јакшызына отурып алды. Аза-Јаланды Күјейден айрып алар керек

Оны канайда айрып аларыгар

Јангыс мен айрып болбозым. Сен де болбозын. Нӱкӱрлик тӱзӱп алзабыс, ол тушта айрып аларыбыс.

2. Челпан Күндүбей ле Керек-Жокты ајыктап сурады:

Бүгүн кандый эрте турганыгар Слер бойыгар не эрте турдыгар Мен, айса, бүгүн Күјейге иштегем Слер Аза-Јаланда сыраалардын кожондоп турганын уктыгар ба? Уккам... Је јангыс ла бүгүн эмес...

Бу тушта Керек-Жок ло Күндүбей бой-бойлорын кӱрүјеле бир де сӱс айдышпады.

(П. Кучияк.)

299. «Кинодон» чыгала, куучындашкан куучын» деп темага кыска диалог тургузаар.

300. Божодылган букваларды тургузып, берилген сөстөрлө эрмектер тургузаар.

Ради...тор, самт...рап калган тон, самын...ын жыды, бычактын са...ы, сар...у, сол...н-соб...р, книганы сол..., атты сул...ктап, суф...икс, толк....

Сурактарга каруу береер:

1. Диалог деп нени айдар? 2. Диалог неден турат? 3. Диалог-тын репликалары канайда бичилет? Ол тушта кандый темдектер тургузар?

50. Цитата. Цитатада туратан темдектер.

Цитата — кандый бир тексттен алган үзүк. Анайдарда, цитаталар — чике куучынның бир кебери.

Цитата, чике куучын чылап, автордын сөстөриле жаба айдылза, цитатанын темдектери, чике куучынның темдектери чилеп, тургузылар, темдектезе: 1. Поэт Аржан Адаров советский улуска мынайда бичиген: «*Je bu эречистерди женип, келер өйдө элбек жолго чыгарыс. Чырайыс — Азия, жүрегис — телекей*». 2. Озогы Чопошты эске алынып, Кучияк кийининде мынайда бичиген: «*Алдында, кичинекте, көрөримде, кунукчылду, жобош болгон. Канадын кестирген куштардый улустарын кунукчыл жүретен...*» (С. Сур.)

Цитата автордын сөстөриле колболыжып, онын кандый бир бөлүгүн бүдүрүп турза, ол эки жанынан кавычкала алынып, кичинек буквадан бичилер, темдектезе: 1. *Je поэт Арбачыны тартыжудан чөккөнлө, «колго түшкен жобош куштый» артып калган деп көргүспейт.* 2. *Революция болгонуна он беш жыл өткөн, ороон бу өйдүн туркунына «он беш катап тыгып калды» деп айдат.* (С. Сур.)

Цитатаны тузаланып турган кижиге жетире тузаланбаза, сөстөрдүн божодылганын көп точкаларла темдектеер.

301. Кычырала, цитаталарды таап береер. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып бичигер.

1. Андрей Борбуев «Аш кезип жуунадарына» деп үлгеринде жаңы тээлгөн колхозтын члендерин жаңы кеберлү ишке кычырат Ой колхозниктер! Озо чыл болуп базалдар! Кызыл мааны тудунып, кыра ижине чыгалдар! Большевик ийделү тартыжып бар күчигер салыгар жон ортодо тагынан улуска жозогоорды көргүзигер. (С. Сур.)

2. 1936 жылда бистин орооннын ончо албатылары сүүген улу

пролетарский писатель А. М. Горький јада калганына ачу кородоп Тантыев «Максим Горькийдин өлгөніне» деп үлгеринде айдат Колкүчтүлөрдүн, жаш өскүримдердин кару сүүген наязы улу бичиичи Максим Горькийдин өлгөні биске угулды... Айдын көзі карыкканда, аяс тегери өктөлө берет Ачулу сөс угуларда ачу жүрекке өдө берт. (С. Сур.) 3. Же арка-мойныны сыстаганча кату иштерди бүдүрзе де, иштеген ижин жакшы деп оны мактаардын ордына ичинде курсагын тойу ба деп ого килеердин ордына бажында бөрүк жок келген жардында тонын жок келген деп жаантайын сөк-тиртсе де, соктыртса да Арбачы удур сөс айтпайт унчукпайт. (С. Сур.)

Цитата кандый учуралда чике куучын чылап бичилди?

302. Токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Цитаталарды көргүзүп береер.

1. Ада-энезинен де айландыра төрөңдөрүнөн де болужар кижилер таппай Арбачы жалтанары токтозын деп жылыткан күчин некеп жайзанга барат. Же жайзан оны угала жаагы айрылгандый каткырды... Жабы байды жамандап турала жардына чыбык тийбезин! Алтай ичинде ады чыккан жаан байла ойнобо! Ат камчызын жүктенип айылынга ойто жанарын! (С. Суразаков.) 2. «Руслан ла Людмила» деп поэманын прологы керегинде мынайда айдарга жараар. Мында орус санаа мында Русьла жытанат. (Белинский.) 3. Поэт Аржан Адаров алтай албатынын жүрүмү де историязы керегинде мынайда айдат Бис көчкүндөр чактардын түбинен келгенис. Ак-жарыкта жүк ле айылчыдый жүргенис. Бис өлгөн чилеп өскөніс өлгөн чилеп өлгөніс. Жерде изис артпады унчукпас корумдар тур калды.

303. Чике куучынды, диалогты ла цитаталарды тузаланып, «Мен амыраар кунди канайда өткүргөм» деп темага куучын тургузаар.

ӨТКӨНИН КАТАП КӨРӨРИ.

Контрольный сурактар ла јакылталар.

- I. 1. Синтаксис нени үредет?
2. Сөскөлбу дегени не? Тегин ле колболу сөскөлбулар темдектеп айдыгар.
3. Кандый колбуны јөпсинген, башкарынган, башкарышкан, ко- жулган колбу деп айдар?
4. Тегин эрмектин тззггззин не бздүрет?
5. Айдылаачылардын бздүмин айдып беригер. Кандый учуралда эрмектин тзс члендеринин ортозында тире тургузылат?
6. Бир тзс члендү эрмектердин бздүмдерин тоолоп береер.
7. Јартаачы, толтыраачы, айалга дегени не?
8. Эрмектин кандый члендери укташ болот? Укташ члендерлү эрмекте токтой тзжетен темдектерди айдып береер.
9. Эрмекте кириш сзстзрдин, сзскөлбулардын ла кириш эрмек- тердин учуры кандый?
10. Кениткен кычыру сзстү эрмек айдып береер. Кычыру сзстү эрмектерде токтой тзжетен темдектерди айдып береер.
11. Кандый учуралдарда јзмзлтзлзр аныланат?
12. Чокумдап, јартап ла кожулып айдылар эрмектин члендери керегинде айдып береер.
13. Аныланган толтыраачылар керегинде айдып беригер.
14. Чике куучын косвенный куучыннан неле башкаланат? Чике куучынду эрмекте токтой тзжер темдектерди айдып, јартап береер.
- II. 1. Сзскөлбу эрмектен неле башкаланат?
2. Эрмектин аңылу темдектери кандый?
3. Бир сзс эрмекте баштаачы, айдылаачы, кычыру сзс болзын деп, эрмек тургузыгар.
4. Кириш сзстзрдин ле кычыру сзстзрдин тзнейи незинде?
5. Кийдире айткан эрмектин учуры кандый? Токтой тзжер тем- дектерин јартап береер.
6. Цитаталу эрмектерде токтой тзжер темдектерди айдып бе- реер.

7. Тире эрмектерде качан турат?
8. Эки точка эрмектерде качан турат?
9. Запятыйды кандый учуралда тургузадыс?

304. Текстти кычырала, төс члендерин айдып береер. Айдылаачы кандый бүдүмдү глаголло айдылды? (тегин, колболу).

1. Волганын үстинде база ла жеңил боро туман турды. Кайда да ыраакта туманга аскан пароходтор кыйгырыжат. Лена өткүүлге јіслөнип алала, күнчыгышта күйүп турган тандакты узак ајыктап турды.

II. Кече таң эртеден ала карлагаштар үөрлежиپ учкулай берген. Эртең олоор база учар... Карануй көзнөк өткүрө какылдажып учкылап бараткан кастардын үни угулат. Көзнөктин шилизине та не де араай шылырап согулат. Байла, агаштын какталып турган бүри салкын сокконынан көзнөккө тийет. Орө, суунын ол јанында, үкү онтойт. (Л. Кок.)

305. Скобкаларда берилген буквaларды талдап тургузып бичигер. Эрмектин төс члендерин табала, айдылаачылардын бүдүмин јартап береер.

Түн. Тенери бүрк(ү,и)к, карануй. Аткыр јаңы кийимин ле шлем бөрүгін чечип салды. Алдындагы бойынын тизези ойык кеден штанын, салбар чамчазын кийип алала, баргаанын ортозы јаар кире берди. Анда, борс(у,ы)к чылап, түртпендеп, он беш километр јол өдөргө керек болды. Барарга сүреен күч болгон, је кичинеке партизан командирдин јакылтазын бүдүрерге албаданып турды. Ол јуртка јууктап келеле, чаал карагайлардын ортозында токтој түшти. Јур(т,тт)а табыш уг(у,ы)лбайт. (Ч. Чун и жеков.)

Карарта базылган эрмекти члендерле ылгагар. Аткырдын кандый кылык-јаңы көргүзилет?

306. 305 таскадудан јөпсинген, башкарган, башкарышкан, кожулган колбунын болужыла колболышкан сөстөрдөн турган 3 сөсколбудан чыгара бичип алала схемала ылгаар.

307. Куучын-эрмектин кажы ла бөлүгине көргүзү аайынча таблица тургузаар.

К ө р г ү з ү :

Куучын-эрмектин бөлүги	Сурактары	Лексический учуры	Синтаксический учуры
Адалгыш	кем? не?	предметти темдектейт	баштаачы, толтыраачы, айдылаачы, айалга, кычыру сөс

308. Скобкаларды ачып, жетпес темдектерди тургузып бичип алаар. Оноң эрмектинг члендери ле ылгаар.

Түн кандый (да) жымжак (ла) тымык турды. Көңдөй жадыкта от эзинге кызарып тырсылдап күйүп жатты. Кенетийин арканын эдегинде кулуннын чичке киштегени угулды. Ого каруу эдип кандый (да) эки бее окуранды. Анда-мында өлөнниң шылыраганы малдын бышкырганы угулат. Кулун дезе токунабай там (ла) ачу киштейт. Ол бери арканын учы жаар клееткени билдирди. Ол Кускун эмтир деп Алан өскүс кулунын танып ийди.

Айдылаачылар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган?

Чике куучынду эрмектин схемазын тургузаар.

309. Школдын газедининг једимдери ле једикпестери керегинде эки үренчиктинг куучындашканына диалог бичигер.

310. Скобкаларды ачып, керектү јерде токтой түжетен темдектерин тургузып бичигер. Эрмектердинг турган бүдүмн ле токтой түжер темдектерин јартап берер.

Јай деген сөс кандый јылу (ла) эрке угулат. А јайгы түн дезе О-о ол керегинде сөслө айдып болбойтон эмей Оны јангыс (ла) жүрек (ле) сескедий башты тыртытып алып кап-кара көс (лө) көргөдий Кайраң јайгы түн Јылдысту јарык түн.

Он јети-он сегис јаштуумда кайда да ыраактагы кайран кару балага эриккем каракчыда јаткан чап-чанкыр өзөктөрим көргөм чөйиле берген кап-кара јолдорго чыгатам эмезе болчок турамнын сенегине отурып көп-көп немелер сананатам бу ончозы кару ла жуук болуп көксимде артып калды. Мыны ончозын байла јылу айдын түндери сыйлаган. Ол кандый андый сый деп кем-кем сураза јартап айдып (та) болбозым Сүүнчиге ырыска жуук немени канайда јартаар.

(К. Төлөсөв.)

311. Кычыраар. Балдардын ырысту, бой-бойына нак жүргенин автор кандый сөстөрлө көргүзет? Токтой түжер темдектерин тургузып, үлгерди бичигер.

Пионерлердинг одузы.

Јажыл өлөңди салкын тыныжы
Јалап тургандый араай јайкайт.
Јаланда күйген оттын ыжы
Јалбыштаң айрылып кейде таркайт.

Чырайы сүүнчилү ырысту
Чыйрак пионерлер мында келген.
Орус алтай ончолоры эптү,
Одузын јараштыра чүмдеген.

Жалбыжы кызыл бу одуда
 Жаш үйенин жыргалы көрүнөт,
 Олордын жүрүмү сүүнчи каткыда
 Ондый жадынды Төрсөлис берет.

Каткылу, жыргалду олордын жүрүмү
 Кайкамчылу кожондый чүмделет.
 Качан олор жаанап келгежин
 Коммунизмге бедери билдирет.

(В. Кучияк.)

Карарта базылган сөсти куучын-эрмектин бөлүгү аайынча ылгагар.
 Баштапкы эрмектин сөсколбуларын чыгара бичип, жартап береер.

312. Эрмекти члендериле ылгагар. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын айдып береер.

Чеденде койлор бой-бойлорына шаай жадала, табыштары жылыя берди. Уйлар уйку аразында көжүүн кепшенгилеп жаттылар. Олордын түгинин ачкыл жыды ла жылу сүттин жыды тумчукка жаба согуп турды. Энир кирди. Улус айылдарында каран өчүп брааткан отты эбиреде уйуктап жаткылады. Бүгүн эрте уйуктаар керек. Ненин учун десе малды эртен эртелеп каранты жерлерге апарып, откорор керек.

(П. Кучияк.)

Жаңыс төс члендү эрмектин бүдүмүн айдып береер. Андый эрмектердин айдылаачылары неле айдыларын тоолоп айдып береер.

313. Эрмектин члендерине көргүзү аайынча таблица тургузаар.

К ө р г ү з ү:

Кандый член	Сурактары	Куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылат	Эрмектер
Баштаачы	кем? не?	адалгыш солума тооломо	<i>Каран жоруктаган. Ол выставкада болды. Уч экиге үлөлбес.</i>

314. Сөстөрдүн чын бичилерин ле эрмектеги токтой түжетен темдектерди жартаар.

1. Бу ла түн Николаевт(и, ы)н экипаж(ы, и) партизандардын базазынан ойто учуп келеткен. Командованиен(и, ы)н жакылтазыла экипа(и,ж)тын командир(и, ы) Николаев, экинчи пилот Каран, штурман Молодчий, радист Бабилов, бортмеханик Анатолий, адучы

**бортмеханик
командование
штурман**

Тульников Брянсктын партизандарына жуула-
жатаран мылтык-жепселин, тон, газеттер ле жууга
керектү өскө дө немелер жетиргендер. Андагы
партизандарга омордын келгени жаан байрам-
дый болгон.

II. Кайда (да) анда, ичкери, чөлдиг түбинде, кейге учуп
чы(к,кк)ан ракеталар ыраактан јарт көрүнип турат. Јойу бараткан
жуучылдарды озолоп, араай күркүрежип, бир(де) оды јок машина-
лар, танктар (ла) тягачтар (машинага колбогон пушкалар) кара-
рыжып өткилейт. «Бу кирези албаты, техника барып јаткан болзо,
коркушту (ла) неме болотон эмтир — деп, Шуну ичинде туйка са-
нанып барадат. — Је бу кирезине јетире тирү арткамда, байла, ок
табарбас болбой».

(Л. Кокышев.)

Ангыланган ла аңгыланбаган јөмөлтөлөр керегинде куучындап береер.

Эки јайылган член чыгара бичип, сөсколбуны ылгайтан схема аайынча
ылгагар.

VIII КЛАСС

VII класста өткөнүн катап көрөри.

315. Улгерди чокум кычыраар. Бир төс члендү эрмектерди таап, схемала ылгагар.

Күни карыкпас орооным.

Күни карыкпас жарык орооным,
Лобогон меге ийде-күч коштын.
Кожонгы түгенбес жайым Алтайым,
Кожондоор үнди меге сен бердин.
Ашту чөлдөрүм, агашту тууларым,
Кожондорыма канат беригер.
Жакшынак ийделү албатыларым,
Кожонгыма эчпөс ийде беригер.
Жакшынак иштү малчылар жүрегин
Жылу сөстөримле жылыдып жүрейин.
Омок иштү кырачылар күүнүн
Изү кожондорло күүдүрип турайын.

(А. Саруева.)

Глаголдор кандый кеберде, өйдө, жүзүндө турганын жартап береер.

316. Эрмектерди синтаксис жанынан толо ылгаар.

Кызыл өн — ол жаңыс ла Октябрьдын маанызынын өңи эмес. Ол кижиликтин каны! Бис бойыстың, слердин, келер үйенин учун кызыл канысла жеңүнийн маанызын будыганыс!..

Өй — ол жаскы кырага чачкан үрен аш. Слер онон күскиде жакшынак түжүм жууп аларга турган болзоор, озо баштап үренди талдагар. «Аш кылгада, бала жашта» — деп, бистин албаты база тегин айтпаган.

Өй — ол жүгүрүк аттын маңы. Аттын оозын тартарын база билер керек. Тискинди коомой тутсан, ат сени кайдаар ла апарар, а кижинин баратан, түжетен жери аңылу ла амадулу эмес пе?

(Б. Укачин.)

317. Скобкаларды ачып, токтой түжетен темдектерин тургузып бичип алаар. Укташ члендердин алдынан чийү тартып, эрмектин кандый члендери болгонын ла куучын-эрмектин кандый болүгиле айдылганын жартагар.

Алтайын сананганы.

1916 жыл. Фронт. Нинанын келген жери жараш эмес... Нина бир (де) ай болбой жадып улай (ла) төрөл тууларын Кады(н, нн)ын ару (ла) чанкыр толкуларын кобы-жиктер сайын ыштары амыр чорг(ы,у)ган алтай айылдарды сананар болды. Мынан сананган (да) керек десе ого бойынын жериндеги жаштаг ала өдүк жок базып калажыраган ак кар (да) баалу (ла) кару неме ошкош. Кезикте оошкы кырлардын үст(и, ү) нде жылу жас жайканып (ла) мелиреп тургандый. Кайда (да) анда Чопош журттын эжик алдындагы койу агаштардын аразында күүк «жынк-жынк» э(т,тт) ире эдип жеринен сала берген Нинаны бедреп (ле) жоксынып турган неме ошкош... Мындый өйлөрдө санитар кыстың кулагына кандый (да) алыс жерден төрөл тууларында у(к,кк)ан алтай кожоннын кунукчылду күүзи том(ы,у)лып эт-жүрегин эрей тартып ийетен. (Б. Укачин.)

Чокумдап турган айалганы укташ члендерден канайда ылгаштырар?

Укташ члендер бой-бойыла кандый колбунунг болужыла колболышты?

318. Текстти кычырала, түндөштүрүлөрлө, чокумдап айдар члендерлө, кириш сөстөрлө уурлаткан эрмектерди чыгара бичип, жартап берее.

Кожоннын күүзи.

Бистин жолыбысты кезип, шоркырап аккан суучакка једип келеристе, аттарыс јоругын солып ийди. Суунунг түбинде јаткан ташту сайга аттардын туйгактары тийерде, шылыражып турды. Кечүден кечип алган кийининде, Данияр: «Чу-у» — деп, бир сөс үнденип, аттарын силке-мылка тартып, кенетийин кожондоп баштады.

Абранын колесолоры тснзөктөргө согуларда, онын үни чыгыпчыкпай таркырайт. Ол кенетийин туктурулып, јөдүлдеп алала, онон ары кайчынынг үниндий койу үниле улајта берди. Је андый да болзо, Даниярдын үнинде кандый да тунгак бар болды.

Онын үни, байагы чылап ок, бүдүми жок башталала, онон ары табынча там ла тыгып, капчалга бадышпай, ырада учуп, анда турган кайаларга барып јангыланат.

Онын кожонынынг күүзинде кандый да өдүни, изү, кандый да амаду бар болгоны мени тыг кайкадып ла јилбиркедип турды. Мыны, мындый үнди, не деп айдарын мен ол до тушта билбегем, эмди де билбей жадым: оны угуп брааткан кижини бактырып, база кожончынынг бойын ок чылап, өскө кижини өкпсөртип турар арга,

байла, јаныс ла онын өзөгинен чыккан үнде эмес, база өскө неде де бар болор. Кижинин сыраңай ла јажытту санааларын өзөгинен бери коскорылып чыгар күчти ол, Данияр, кайдан, кемнен алган? Мен эмдиге јетире оны ондоп болбой, кайкап јүредим.

(Ч. Айтматов.)

319. Керектү букваларды ла керектү токтой түжетен темдектерди тургузып алала, јартап береер. Токтой түжетен темдектер кандый ээжилерге берилди?

Нина Баграшева.

...Революциянын солдады јокту алтай кижинин балазы Нина Баграшева «ады ичпеген суу ичип, адазы көрбөгөн јер көр(и, ү)п», көпти билип(ле) ондоп алала үч јыл мынан кайра 1918 јыл(да) төрөл Алтайына тенгериге јеткен кайыр тууларына ойто јанып келер(де) мында баштапкы Совдептер фронтовиктердин бригадазы јаны(ла) төзөлип турган ой болгон.

Кады(н,нн)ын сыраңай(ла) јаказында турган Чопош јур(т, тт)а јаткан улус јаан өрткө алдырган кийик андар чылап чын(ла) төгү(н, нн)ин ортозында ары-бери булгалганча абыстарга(ла) байларга базындырганча бойы болгон.

— Сен јаан јерде болгон кизи меге јартап берзенг деп кобы-јиктерден алтайлар түж(и, ү)п Нина Баграшевадан јаантайын сурайтан. Сове(т, тт)ер дегени не атазы?.. Кызылдарын(та) не улус актар дегенин(та) не?.. Айылап(ла) турганыс јок...

Нинага мыны ончозын јарт(а, аа)рга јенгил эмес болгон.

(Б. Укачин.)

Автор тузаланган цитатаны кычырып береер. Оны автор кайдан алды?

Совдептер, кобы-јиктер деген колболу сөстөр канайда бүткенин јартап береер.

Колболу эрмектер.

51. Колболу эрмек керегинде текши жетирү.

320. Берилген эрмектердин төс члендеринин алдыла чийү тартып, бүдүмиле кандый эрмек болгону жартап береер.

Ол тушта кайкамчылу өйлөр болгон.

Балтийский талайдан ала Тымык тенгиске жетире чөйилип калган ороондо жаңы жүрүм башталып калган. Сүүри бөрүктү уулдар ла кыстар жаңы жүрүмнин ээлери болды. Олорго жүрүмнин бастыра жолдоры ачылып жаткан, элбек жайым орооннын үстинде бир де бүрүңкий булут жок турган. Олор иит ле жараш улус болгон. Санаалары бийик, амадузы ыраак, жүректери бастыра телекейге ачык. (Л. Кок.)

Эрмектин аңылу темдектери кандый?

321. Төс члендердин алдыла чийү тартып темдектейле, эрмектердин бүдүмин жартап беригер.

1. Общежитиеден ыраак эмес турган городской электростанция кенетийин тирсилдей берерде, тургуза ла ончо көзңөктөр жарый берди. (Л. Кок.) 2. Мында Москва ла Новосибирсктен келген альпинисттер токтогон деп, турбазанын жааны жетирди. (Л. Кок.)

Колболу эрмектердин кажы ла бөлүгүндө шүүлте чыгара айдылды ба? Божогон үнле айдылат па? Колболу эрмектин кажы ла бөлүгүндө эрмектин кандый аңылу темдектери жетпей жат?

Колболу эрмек эки эмезе бир канча бөлүктөрдөн турат.

Колболу эрмекке кирген кажы ла бөлүк тегин эрмекке кеберлеш, ненин учун дезе кажы ла бөлүктө бойынын төзөгөзи (төс члендери) бар. Же тегин эрмектен олор аныланып жат: кажы ла бөлүктө шүүлте жетире айдылбаган, божогон үн (интонация) база жок. Олор жүк ле колболу эрмекке кирип, кандый бир шүүлтени жетире айдат.

Күс эрте келди. Күс эрте келген де болзо, күндөр жылу турат.

Шүүлтени учына жетире божогон үнле чыгара айдары жанынан колболу эрмектер тегин эрмектерге кеберлеш. Олордын башказы жаңыс ла бүдүминде (структуразында): тегин эрмекте бир төзөгө, колболу эрмекте эки эмезе бир канча төзөгө.

Тымык ару кейден
аштын жыды жыта-
нат. Тенери аяс.
Күндер жылу турды.

Јай јендиртпеске албаданып та турза,
кјс билдиртпезинен јердин јстин өскө-
лөндирип турды. Јүзүн-базын чечектер-
дин өни онуп, агаштардыч бүри сарга-
рып, кезилбеген өлөңниң баштары күре-
ре быжып калган.

52. Колболу эрмектин бөлүктеринин колболыжар эп-аргазы.

Эрмектердин төс члендерин таап алаар. Колболу эрмек канча бөлүктөн турат? Олор бой-бойы ортодо нениң болушыла колболыжат?

I. 1) Кеп тон јыртылбас, кеп сөс бузулбас. (Кеп сөс). 2) Айры туйгакту аңдар да, ай канатту куштар да Сартакпайдын огынан качан да јажынып болбос: онын адучы-солооны сүрекей чечен болгон. (Чөрч.)

II. 1) Албатынын јадын-јүрүми ырысту болзын деп, Коммунистический партия ла Советский башкару көп тузалу иш өткүрип јат. 2) Жылкы малды Мундузак ончо малдан артык сүйүтөн, ненин учун дезе жылкы мал уйлардый куйбаа эмес. (Ч. Чун.) 3) Албатынын бүдүрип турган ижи жүзүн-башка болуп јат, онын учун кандый ла ишти бис јакшы билер учурлу.

III. 1) Јаңыс кижи чыдабаза, эл-јон чыдаар. (Кеп сөс.) 2) Төрөл јуртымла мен јүргөмдө, јүргөмдө ырыс јаантайын толо. (С. Сур.) 3) Энем ашкурсакты белетеп турганча, мен суу экелип, одын јарып салдым.

IV. Лекция божогон кийининде, ойын-јыргал башталды.

Унле

Колбоочыларла

Кожулта
ажыра

Уланты-
ларла

Колболу эрмекке кирген бөлүктөр төрт эп-арганын болушыла колболыжат: 1) унле, 2) колбоочыларла, 3) кожулталарла, 4) улантыларла.

Аја ру. Молју кеберлү глаголдын (-за, -зә, -да, -дә), ылганаачынын (-гажын, -гежин, -канча, -кенче) кожулталары колболу эрмектердин бөлүктөрүн колбоштырат. Онын учун оларды колбоочы кожулталар деп айдар.

322. Кычыраар. Колболу эрмектер канча бөлүктөн турат? Ол бөлүктөр бой-бойыла ненин болушыла колболышканын айдып береер.

1. Иштенкейдин ижи көп, јалкунын эрмеги көп. (Кеп сөс.)
2. Бистин өйдө кажы ла ишчи бир канча профессиялу болор учурлу,

ненин учун дезе бис бой-бойысты солып, ишти түрген ле арбынду эдерис. 3. Иш жок болзо, амыр да жок болор. (Кеп сөс.) 4. Жалбагынан жатсан, күн де орой чыгар. (Кеп сөс.) 5. Айылда тымык, же ол кандый да чочыдылу тымык болгон. 6. Тышкары караңгуй түн, кабинетте дезе столдын үстинде көгөлтирим өңдү абажурлу лампа күйүп турат. 7. Кадын тоңуп калган кийининде, чанак жол суунын ичиле барды.

323. Текстти кычырып, бажалык сананып табаар. Колболу эрмектерди чыгара бичип алаар. Олордын бөлүктөрү бой-бойыла ненин болушыла колбо-лышканын айдып берер.

Кезик улус мешкелеп жүрөргө сүүп жат. Олор эрте туруп, ага-ш аразына баратан. Күн тийзе, мешкенин жыды да, амтаны да башка-лана берет. Айдарда, мешкелеп жүрөтөн улус мешкени күн тийге-лектө жууп жат.

Мешке сүрекей түргөн сөз: үч частын бажында жерден мешке-нин бажы көрүнө берет. База бир канча час өтсө, оны үзөргө жараар. Эмеш ле оройтып калзан, мешке чалдыгып, куртталып калат. Ан-дый мешкени үзөргө жарабас: ол амтанду эмес, кезикте чек ле ко-ронду боло берет.

Мешкени тазылыла кодоро үспей, бычакла чебер кезип алар ке-рек. Мешкенин өскөн жерин чачпас жанду, ненин учун дезе ол жерде-жаңгы мешкелер чыгар.

Колболу эрмектин бөлүгү ле тегин эрмектин башказы ла түнгейи незинде?

53. Колболу эрмектердин бүдүмдери.

Эрмектерди кычырала, тартап берер: түнгейи незинде? башказы незинде?

Колбоочызы жок колболу эрмек	Колбоочылу колболу эрмек	
	табышканду	камзанду
<i>Ласкы суулар жуука-ларла мантажат, жа-ланда көктөр жылу күнгө жажынат.</i> (Ш. Ш а т и н о в).	Эртен турадан ала тегери булутту тур-ды, же эниргери күн айаза берди.	<i>Коммунизмни күни жер шарына түргөн көдүрилзин деп, бис Төрөмистин жа-ландарын жачы сад-тарла бүркеерис.</i> (А. Саруева.)

Эрмектердин бириккен бөлүктөрү бой-бойыла ненин болушыла колбо-лышкан?

Бөлүктеринин колболыжар ап-аргазы жанынан колболу эрмектер колбоочылу ла колбоочызы жок колболу эрмектерге бөлинет.

Колбоочылу колболу эрмектер табышканду колболу эрмектерге ле камаанду колболу эрмектерге бөлинет.

Бөлүктери бой-бойыла табышканду колбоочылардын болужыла колболышкан колболу эрмекти табышканду колболу эрмек деп айдар.

Бөлүктери бой-бойыла камаанду колбоочылардын, колбоочы-кожултанын эмезе колбоочы-улантылардын болужыла колболышкан колболу эрмекти камаанду колболу эрмектер деп айдар.

324. Логический согулта түжетен сөстөрдү үнле анылап, үлгүрдү чокум кычыраар. Табышканду ла камаанду колболу эрмектерди көргүзүп, олардын бөлүктери кандый эпле бириккенин айдып береер.

Алтайым менин жажына жиит,
Жажына жас мында.
Қара чачтар агарып та турза,
Қарыбайт жүректер тайгада.

Алтайым менин жажына омок,
Жүзи алдыртпайт чырышка.
Албатым жараш чечекке түнгей,
Чалдыкпай өзст чактарга.

(С. Суразаков.)

325. Озо баштап тегин эрмектерди, онон табышканду колболу эрмектерди ле камаанду колболу эрмектерди ээчий-деечий бичигер. Колболу эрмектердин бөлүктери кандый эпле бириккенин жартагар.

Эбире тымык. Кей ару, је соок. Удабай күннинг жаркыны одо-жындагы кырларга табарып ла ийерде, ончозынан озо эртен тура-нын серүүн салкыны ойгонды. Күн көрүнип келди, је кобылар, кырлар ла агаштар үргүлегенче. Качан буудайдын ортозында жолдо ишке келип жаткан балдардын кожонгы жагыланарда, ончозы ойго-но берди. Жеңил туман кырларды курчап алган, кырлар десе кыс-тардын кожонгынын жаңылгазын онон ары, көгөрип турган туулар-га, бир де сөсти төкпөй-чачпай ийип турдылар. Ар-бүткен ойгонды, сүүнчилү иш баштала берди. (Л. Кокышев.)

Бичип алган эрмектереердин глаголдорынын кеберлерин жартап береер (өйлү, молжу, жөпсинер, жакылта, амаду).

326. Озо баштап бөлүктери табышканду колбоочынын болужыла бириккен колболу эрмектерди, онон бөлүктери камаанду колбоочынын, кожулталардын ла улантылардын болужыла бириккен эрмектерди чыгара бичип алаар. Кажызы ла кандый колболу эрмек, айдып береер.

1. От өчүп калган, же Оля ол ло бойы отурганча. 2. Жуунга эмезе адам келер, эмезе — энем. 3. Түнде, качан улус уйуктай берерде, Кара омордын ортозына кысталыжып конуп алатан. (Л. Кок.) 4. Чибинин бүрин жиген саан уйлар сүдин көптөдөтөн, ненин учун дезе чибинин бүринде көп витаминдер бар. 5. Математика сүре-кей керектү предмет деп кажы ла үренчик билер. 6. Жуу божогон кийининде, советский албаты ороонды орныктырып баштаган.

327. Берилген эрмектердин бөлүктөри кандый эп-аргала колболышканын жазап көрөлө, айдып береер: бүдүмиле бу кандый эрмектер?

1. Көл соок то болзо, кастар эжингилеп турдылар. (Л. Кок.)
2. Омор Каран ла Ленага колдорыла жагып, та нени де кыйгырып та турза, энирги салкынга омордын сөстөри угулбайт. (Л. Кок.)
3. Кукуруза тогул та калза, арткан аш алдырышпады. (А. Ад.)
4. Быжыл жайгыда сүре ле каан күндөр турган да болзо, же кукуруза кунтурактабай өзө берди. (А. Ад.)

Өрө берилген колболу эрмектердин бөлүктөри молжу кеберлү глаголдын -за, -зе деген кожолталарынын ла же деген колбоочы-нын болужыла бириккен. Бөлүктөри мынайып бириккен эрмектер-ди табышканду - камаанду колболу эрмек деп айдар.

328. Берилген схема аайынча колболу эрмектердин бүдүмдери керегинде куу-чындап береер. Темдектерди бойыгар сананып табаар.

329. Схема аайынча «Жайгы каникулда» деген темага эрмектер тургузып алаар. Колболу эрмектин кажы ла бөлүгү канча төс члендү?

1.
2.

, же
3.

,
4.

Өткөнин катап көрөри.

Сурактар ла жакылталар.

1. Кандый учуралда эрмекти колболу деп көрөдис?
2. Колболу эрмекке кирген тегин эрмектерди ненин учун бөлүктөр деп айдып жадыс?

3. Колболу эрмектин бөлүктөри бой-бойыла ненин болушыла колболушат?

4. Глаголдын кеберлеринин кожулталарын ненин учун колбоочы-кожулта деп айдып жадыс?

5. Табышканду ла камаанду колболу эрмектердин түнөйи ле башказы незинде?

6. Колболу эрмектерде токтой түжетен темдектерди айдып беригер.

54. Колбоочылу табышканду колболу эрмектер.

Табышканду колболу эрмектердин бөлүктөри кандый колбоочыларла бириккенине көрө эки группага бөлінет:

1. У д у р л а ж а а ч ы *је, а, дезе* деген колбоочыларлу колболу эрмектер. Мындый эрмектерде эки шүүлтенин удурлаш болгону көргүзүлөт: 1) *Күйс башталды, је күйндө ол ок бойы айас турды.* 2) *Түндө узай берген, күннин аайы дезе кубулчан боло берди.* 3) *Эмди бистич клубта канча кире каткы, кожон! Анда улус жык толо болбайсын, а бис мында, бу ээн, соок тайгада.* (Б. Укач.)

2. Улештирөөчи *эмезе, ол эмезе, та- та, бирде- бирде* деген колбоочыларлу колболу эрмектер. Мындый эрмектер селижип турган шүүлтелерди эмезе кандый бир шүүлтени бир канча шүүлтелерден талдап алганын көргүзөт: 1) *Бирде күй тийет, бирде жааш жаайт.* (Арс.) 2) *Эртен кар жаар, ол эмезе жоткон болор.* 3) *Чаначылар жарыжат. Бу тартыжуда эмезе экинчи отряд жөнер, эмезе үчинчи отряд жөчөр.*

Табышканду колболу эрмекке кирген бөлүктөр бой-бойынан запятойло бөлінөт.

Аја ру. 1. Кезикте табышканду колболу эрмекке кирген бөлүктөр текши эчеге члендү болор: **Кырдың ары жанынан** та өрттин жалбыжы кызарып жат, та ай чыгып жат. (*Кырдың ары жанынан* — текши эчеге член).

2. *Бирде ... бирде, та ... та, эмезе ... эмезе* деген колбоочылар колболу эрмектин кажы ла бөлүгине кирет, өскөртө айтса, такып айдылат. 1) *Сууда та балык табыштанды, та сууга не де түжө берди.* 2) *Бирде тым боло берет, бирде мотордың табыжы угулат.* 3) *Аралда эмезе күйк эдет, эмезе тоорчык кожондойт.*

3. Кажы ла бөлүгү текши эчеге члендү табышканду колболу эрмекте *эмезе, ол эмезе* деген колбоочылар такып айдылбас. Андый эрмектерде запятой тургузылбас. *Эртен экскурсияга сегизинчи класс барар эмезе жетинчи класс барар.*

330. Колбоочылу табышканду колболу эрмектер керегинде кычырала, плаит тургузып, куучындап беригер.

331. Токтой түжетен темдектерин тургузып, эрмектерди бичигер. Колбоочылардын алдыла чийү тартып, учурын тартагар. Эрмектинг төзөгөлөрүн (төс члендерин) темдектегер.

1) Менин адам бригадир болуп иштеп јат энем дезе звеньевой болуп иштейт. 2) Јолдын ол јанында, јыраанын ортозында, суучак агып јат сол јанында дезе ашту јалан агаштардын бойына јетире чөйилип барган. 3) Агаштын ортозында табыштанып турган куш кемге де көрүнбейт је онын үнин ончо улус угуп јадылар. 4) Говоруха бойы јаан эмес је агыны түрген омок. Ол чакпыланып күркүреп таштарга согулып агат. (Н. Ник.) 5) Та аштын мажактары шымыражат та јенгил салкыннын эзини нени де араай кожондойт. Бу табыштарды бой-бойынан ылгаштырып болбодым. 6) Колхозко иштеер улус јетпей јат. Баштапкы бригада буудай кезип јат а экинчи бригада кукуруза јуунадып јат. 7) Јаланда эмезе комбайн барып јадат эмезе машина аш уратан јер јаар элес эдип калат.

332. Кычырала, озо баштап тегин эрмектерди, оног табышканду колболу эрмектерди бичигер. Тургускан токой түжер темдектерин тартап берер.

1. Экинчи күнде Давыдов бир кыра эки адыс јер сүрди Любишкин дезе туй ла бир кыра сүрди. (Шол.) 2. Күндер ээчий күндер өдүп ле турган је табыш айдып барган улустардан эмдиге ле бир де суру јок. (Л. Кок.) 3. Энирде ургун је јылу јааш жаады. 4. Бирде булуттар айды бүркеп ийет бирде ай јерди јарыдып ийет. 5. Уй кижинин кыйгы-сыгыды бирде үйде угулып бирде тышкары угулып турган. (Л. Кок.) 6. Мындый жарык айдын түнде јайлунын јииттери јаантайын кечүде эмезе айылдардын төринде акта јуулыжып алала, кожондожып туратан. Эмезе кыстардын коо чичке үндери өрө бийик учуп чыгала, уйуктап турган тууларга уча берет эмезе уулдардын күнүреткен койу үндери, кыстардын чичке үндерин эркеледип тургандый, јердин үстиле јайыла берет. (Л. Кок.)

333. Колбоочылардын болужыла тегин эрмектерден табышканду колболу эрмектер тургузып бичигер.

1. Булуттар тенгерини туй алды. Јааш жаабады. 2. Күн ажа берди. Кобы-јиктерде карануй боло берди. 3. Өзөктө сыгыннын үни угулат. Ангчынын амыргы тартканы жаңыланат. 4. Иш кижини азырап јат. Јалку кижини үреп јат. 5. Эртен түжиле јааш јаар. Бүрүнкый күн турар.

334. Берилген эрмектерди эки башка кенидип, бичип алаар: 1) *Је* деген колбоочы укташ члендерди бириктирзин, 2) *Је* деген колбоочы тегин эрмектерди бириктирзин.

К ө р г ү з ү: *Чечек чугулчы јааназын сүйп турды. — Чечек чугулчы, је кару јааназын сүйп турды. Чечек чугулчы јааназын сүйп турды, је јааназы да ого кару болды.*

1. Бичик жилбүлү. 2. Аяс күндөр турды. 3. Ай чыгып келди. 4. Анчы мылтыгын колына түргөн алды. 5. Кожоннын жараш күүзи жайыла берди. 6. Мотор чатылдада күүлей берди.

335. Берилген сөстөрдү баштаачы эдип, табышканду колболу эрмектер тургузыгар.

К ۆ р г ۆ з ۆ: Күндөр, соок. Күндөр узады, соок десе тыгыды.

1. Анчы, бөрү. 2. Карагай, кайың. 3. Күл, өтөк. 4. Комбайн, колхозчылар. 5. Кыш, жай. 6. Алтай тил, орус тил. 7. Пионер, комсомол.

Колбоочылардын учурын жартап береер.

336. Божодылган букваларды ла токтой түжеткен темдектерди тургузып бичигер. Баштапкы эрмектин схемасын тургузыгар.

I. Деремненин ары жанында кыра база элбек ле кыра је станция...ан ары чөй...лип барган кыранын учы-кый...зына көз...н де жетпес. Јердин ле тегеринин бирик...енине јетире та саргара быжып калган арыштын кыразы чөй...лет та эрте быжатан буудай көр...нет. Айландыра сүүнчилү кей десе быжып клееткен күделиле чыкту туманла јытанат. (Н. Ник.)

II. 1. СССР-д...н Европейский бөлүгинде Ладожский ле Онежский көлдөр агынду Каспийский талай десе агыны јок туйук көл. 2. Кичемкей эмди јерде чалкойто јадып, койу јыл...ыстарды көр...п јаткан је онын көз...не јылдыс та көр...нбейт. (П. Куч.) 3. Арина јажынган јеринен өрө турала, таштын үст...не отур...п, ажанып алды. Јолго ичерге суу база керек болгон је Аринада суу ур...п алатан не де јок. (Л. Кок.) 4. Карабаш үч күн оор...п јаткан, бүгүн оор...зы јазылган је энези оны иш...е божотпогон. (Л. Кок.)

337. Божодылган букваларды тургузып, бичигер.

Тол...к, чолт...к, јор...кчы, кок...рчы, бөл...к, сол...н табыш, тол...н ай, ор...н, сөзл...к, коб...лар, корк...нчак, чоч...нкай, тоорч...к, тоз...н.

Адылу сөсколбу сананып, толо јартап береер.

338. «Эки најы» эмезе «Јайгы ла кјски энир» деген темалардын бирүзине түндөштирү характеристика эмезе түндөштирү описание бичигер. Табышканду колболу эрмектердин төс члендерин темдектеп салаар.

339. Десе деген сөсти колбоочы, глагол, бөлүгөш эдип эрмектер сананып бичигер.

340. Бирде деген колбоочы укташ члендерди ле колболу эрмектердин бөлүктөрүн колбоп турган эдип, эрмектер сананып бичигер.

341. Скобкарды ачып, јетпес букваларды ла токтой түжеткен темдектерди тургузып бичигер. Табышканду колболу эрмектердин төс члендерин темдектеп салаар.

Бу керек мен јаш туж...мда болгон. Ол тушта кайда (*да*) анда Курсктын ба эмезе Орел городтын алдында ба јуу өдүп турган. Јуу үч...нчи јылга барып јаткан. Ыраак фронттордо бистин адаларыс ла акаларыс согушк...лап турган а бис ол өйдө он төрт-он беш јашту оогош балдар колхозто иштегилейтенис. Канча-канча күндерге улай бис айылыска јанбай түни-түжиле јаланда идиргенде эмезе станция јаар аш јетирип клееделе јолдо кон...п жүретенис.

Бистин турабыс јаан эмес төг...чектин үст...нде турган. Менин эки акам фронтко атангылай берген адам дезе плотник бол...п иштеген. Айылда кере туж...не энем ле кичинек сый...ным отуратан. Менин энем јалакај јобош кижии. Ол иште...кей. Арык(*та*) кас...а өскө (*дө*) ишти этсе — туткан немезин ычкынбас јиит келиндерден (*де*) артпайтан. Жамийла база кайын энезине түнгей. Ол ачтан-јуттан айабас эдерге-тударга чыдым (*да*) капшуун (*да*) келин је јангыс онын кылыгы кайын энезинен башка. (Ч. Айтматов.)

Колболу табышканду эрмектердин колбоочылары кандый учурлу?

342. Үлгерди чокум кычирала, айдып береер: табышканду колболу эрмектердин бөлүктери ненин болужыла колболышты? Колбоочы учурыла кандый? Токтой түжетен темдектерди јартап береер.

Алтай кыстар.

Та слердин кожонгоордон
Таңдар адатан,
Та кожондор јогынан
Күн чыкпайтан.

Мен билбезим, кыстар,
Алтай кыстар.

Та кожоны јокко
Иш бүтпейтен,
Та кижии јокко
Кожонг келбейтен.

Мен билбезим, кыстар,
Слер билереер, кыстар.

Та кожонгонг чечек
Јайылып өзөтсн,
Та чечектен кожонг
Јайылып келетен.

Мен көрбөдим, кыстар,
Слер көргөнөср, кыстар.

(А. Адаров.)

343. Өрө берилген үлгердин бир куплединин *та-та* деген колбоочыны *бирде-бирде*, *эмезе-эмезе* деген колбоочыларла солып ийгер. Эрмектин шүүлөзи кубулды ба? Башказы незинде болды?

344. *Бирде-бирде* деген колбоочылу эрмектерди чыгара бичип, түндештирип, схема тургузала, айдып береер: олардын түнгейи ле башказы незинде?

Күски түн. Кичеемкей эмдиге уйуктабайт. Эртен школго баштапкы ла катап баратанын ол сананып жадыры. Бирде бойынын школ жаар баратканы көзине чокум көрүнүп келет, бирде десе кара ондү жараш сумказы көрүнөт. Учү-учында билдиртпезинен уйуктай берди. Түжинде база ла ару тетрадин, үредүчини, балдарды, жаңы сумказын көрди.

Күн чыгып келген. Тышкары куштар калактажып, боро куш-каштар чуркуражып турды. Баратан ой жедип келерде, Кичеемкей өскө балдарла кожо школго барды. Балдардын ортозында бирде көрүнүп, бирде көрүнбей брааткан кичинек сынду уулынын кийининен ары энези удаан көрүп, араай күлүмзиренип турды.

(Л. Кокышев.)

345. Табышканду колболу эрмектерди толо синтаксически ылгаар, скобкадагы сөстөрдүн чын бичилерин жартаар.

Эки туунын ортозыла мыйрыйып аккан суунын жарадында бистинг журт. Ол тын(да) жаан эмес. Түште тышкары кемди(де) көрбөзүң, же күн кырдын бажына жууктаза(ла), велосипедтү уулчактар оромдо көптөй берер.

Түште изү. Серүүн кирерде, волейбол, футбол ойноорго турган улус стадионго, тенниске(бе) айса баскетболго(бо) жылбиркегенде-ри школдын площадказына жуулгылап келет.

Күн керек десе кырдан(да) ашпаган, а өткүрө көрүнүп тургандый жукачак ай качан ок илеленип чыгып келди.

Журтты айландыра турган кырлар эмди-эмди(ле) кайлап ийгендий. Же кырлар кайлабаза, кайлабагай, а почтанын жанындагы столмодон радионун кожонгы түңгей ле угулар. Онын күүзи эбире тууларга жаңыланар, оромго десе кино көрөргө клуб жаар бараткан улус толуп келер. Журттагы эңирлер кандый жакшы!

(К а р а н К о ш е в.)

Адалгыш адалгышла колболышкан сөсколбу чыгара бичип алыгар. Колболыжар эп-аргазын жартап берер.

346. Берилген үзүктү кычырып, жартап берер: Сүүнердин портредин берерде, автор кандый эрмектерле, кандый эп-аргала тузаланды? (Метафора, эпитет, түндөштүрү о. ө. художественный эп-арга.) Токтой түжетен темдектерди база жартагар.

Кандый ла албатыда жараш керегинде бойынын ич санаазы ла сөстөри бар. Јер жараш болор, эткен керек жараш болор, жүрүм жараш болор. Бистинг улус терең санаалу, буурзак ла чыдамкай улусты сүүп јат. Јараш улус буурзак, керсү, тынын да кысканбас, өкпөөринкей болор. Сүүнердин сыны бийик эмес, је ондо ак кайындардын коозы бар. Ол түн-кара көстү эмес, онын көстөри чанкыр, је ондо алтай сүмерлердин курчы ла арузы бар.

Онын чачы кайадан чыккан аржандый быјыраш эмес, је анда туулардан түшкен јайгы эзиннин јылузы бар.

(К а р а н К о ш е в.)

4-чи эрмектинг төс члендерин темдектеп, айдылаачынын бүдүмин жартагар.

347. Ада-Төрөл учун Улу јуу керегинде эмезе Советский армия керегинде јурук таап, берилген план аайынча отзыв бичигер:

1. Јуруктын темазы ла төс учуры кандый?
2. Јурукта не јуралды?
3. Јуруктын ангылу темдеги незинде? Кандый будуктарла көп сабазында јуралды?
4. Бу јурукта не јарады? Ајаруны слер неге салдыгар?
5. Художник керегинде нени билип јадаар? Јурукты ол канайда бичиген? Художниктин творчествозы керегинде айдарга керек пе, јок по?

Өткөнин катап көрөри.

1. Табышканду колболу эрмек деп кандый эрмекти айдар?
2. Табышканду колболу эрмектердин бүдүмдери кандый?
3. Удурлажаачы ла үлештиреччи колбоочылу табышканду колболу эрмектердин учуры јанынан башказы незинде?
4. Токтой түжетен темдектери керегинде айдып беригер.
5. Колбоочыларды солыза, эрмектердин шүүлтези кубулат па, темдектеп айдып бер.

55. Камаанду колболу эрмектинг турган бүдүми. Кош ло төс бөлүктөрдүн колболыжар эп-аргазы.

I. Камаанду колболу эрмек эки бөлүктөн турат — төс бөлүгинен ле кош бөлүгинен.

Колболу эрмектинг жартадып турган бөлүгин төс бөлүги (төс эрмек) деп айдар, төс эрмекти жартайтан бөлүгин кош бөлүги (кош эрмек) деп айдар: *Салкын согуп ийерде, кайыгнын жалбырактары шалыража берди.*

Кайыгнын жалбырактары шалыража берди

← ————— төс бөлүги

ка ч а н ?

Салкын согуп ийерде

← ————— кош бөлүги

Төс лө кош бөлүктөри бой-бойы ортодо шүүлтеле, турган бүдүмиле (структуразыла) колбулу болуп, синтаксически бир бүткүл бөлүк бүдүрөт.

Аја ру. Айдарга јенгил болзын деп, камаанду колболу эрмектин кош бөлүгүн кош эрмек деп айдарыс.

Камаанду колболу эрмектин кош эрмеги бастыра төс бөлүгүн эмесе төс бөлүктүн кандый бир членин жартаар аргалу. Түндештирип көрөөр: *Күндөр айаза берерде, Борлой Чотпорович кыштузун жазаарга атанып ийген. (А. Ад.) Чаналу жарыжатан маргаанда бистин команда јенди деп табыш эртезинде ле јуртта јайыла берди.* Баштапкы эрмекте кош эрмек бастыра төс бөлүктү жартайт: *Борлой Чотпорович кыштузун жазаарга качан атанып ийген? Күндөр айаза берерде.* Экинчизинде дезе кош эрмек јангыс ла табыш деген сөсти жартайт. Кандый табыш јайыла берди? *Чаналу жарыжатан маргаанда бистин команда јенди деп.*

348. Эрмектерди кычырып, төс бөлүктөн кош эрмекке сурак тургузаар. Айдып береер: кош эрмек нени жартайт, бастыра эрмекти бе айса кандый бир членди бе? Схема тургузаар.

1. Бийик јараттан көргөндө, Днепр көгөрип, түштүк чөлдөр јаар јайылып, агып браадат. (Л. Кок.) 2. Эртезинде, качан күн јангы-јангы ла чыгып турарда, бис көлдин јаказында јуулдыбыс. 3. Отряд ичкерлеп туру деп јетирү бисти сүүндирди. 4. Тан атса, Лена участогына оору улустын адрестери сайын јүре берет. (Л. Кок.)

II. Эрмектерди кычырала, јартап береер: кош эрмек төс бөлүккө кандый эп-арганын болужыла колболышкан? Колбоочылар кандый эрмектин составына кирет?

1. Кей бескелү, **онын учун** ол кандый ла немеге база базып јат. 2. Кижинин эдинде кей база бар болгон **учун**, кейдин шаалып, төмөн базып турганы кижиге билдирбей јат.

1. Күннин баштапкы чогы тууларга тийзе ле, түнде јүретен андар ичегендерине кире берет. 2. Каран ойгонып келерде, Лена нени көрүп браатканын ого төкпөй-чачпай куучындап турды. (Л. Кок.)

1. Қайучылар јанган **кийининде**, бистин отряд походко шыйдына берди. 2. Машина өдө берген **соңында**, бис јолды амыр кечип алдыс.

колбоочы-
ларла

кожултала

уланты-
ларла

Кош эрмектер төс эрмекке мындый эп-аргаларла колболыжат:

1. Колбоочыларла: *деп, ненич учун дезе, онын учун;*

2. Колбоочы-кожултала: *-за-зо, -да-до, -ган-де, галакта, -гажын-гежин, -канча-кенче.*

3. Колбоочы-улантыла: *кийининде, сочында, тушта, учун.*

Кош эрмекти төс эрмекке колбоштырар колбоочылар, кожултала-лар ла улантылар кош эрмектин составына кирет.

349. Эрмектерди кычырала, төс бөлүктөгү кош эрмекке сурак тургузаар. Айдып береер: кош эрмектер кайда турат?

1. Салкын тыңгырда, суунын толкулары там ла бийиктеген. Андап жүргөн уулдар уйкудан тургалак, онын учун Валянын келгенин кем де сеспеди. (И. Коч.) 2. Эртең тура, күн чыккалакта, ончозы айры суунын жарадында болдылар. (И. Коч.) 3. Карган кижинин таныш үни угуларда, Кичекей кайра көрүп ийди. (П. Куч.) 4. Керек-Жок омордун бирүзүн шыркалап адып та ийген. Же партизандар ого тийбегендер, ненин учун дезе ол анайып биле тура кылынганынан эмес ине. (П. Куч.) 5. Жинжинин туразын Мыклаш, кажагандар тудулып божозо ло, Казак-Уулла кожо тургузып берерге турган.

Камаанду колболу эрмекте кош эрмек төс бөлүктүн алдында да, кийининде де, ортозында да турар.

350. Төс бөлүктөгү кош эрмекке сурак тургузып, жартап береер: 1) Кош эрмек төс бөлүктүн кандый бир сөзүн бе айса бүткүл эрмекти жартайт па? 2) Ненин болушыла колболужат? 3) Кайда турат?

1. Салкын тыңгырда, суунын толкулары там ла бийиктеген. 2. Кичеенип үренген, үредүүн де жылбүлү болор. 3. Кижиге жигедий кандый-кандый неме табылар болор бо деп, Юра ла Селбеков экү кара суулу жууканы жараттай баскылаган. (И. Коч.) 4. Андап жүргөн уулдар уйкудан тургалак, онын учун Васянын келгенин кем де сеспеди. 5. Түн ортозында садтагы кажы ла агажак жарт көрүнип турды, ненин учун дезе айдын түн болды. 6. Эжер морковьты одоп турганча, мен бочкого толтыра суу тажып саларым. 7. Үредү жыл божозо ло, бис пионерский лагерге барарыс.

351. Берилген схема аайынча камаанду колболу эрмектер тургузаар.

56. Камаанду колболу эрмекте токтой түжеткен темдектер.

Берилген эрмектерди ылгайла, шүүлте эдеер: камаанду колболу эрмектерде запятойлор кайда ла кандый учуралда тургузылат?

1. 1. *Жергелей жанып келерде*, Сүүнчи ого солун табыштар керегинде газеттен кычырып берди. 2. «Мечин жылдыс» деген романды ончозы кычырып салган, *онун учун читательский конференция* жыл-

бүлү өтти. 3. Бис бүгүнчө мында артып калдыс, ненин учун десе кўннин аайы кубула берди. Булуттар таркай берген соңында, Мечин жылдыс катап ла көрүнип келди.

II. Кайучылар энгирде жанып келер деп, командир бир де алангыбады.

III. 1. Командир кайучылар энгирде жанып келер деп аланзы-кандый? бады. 2. Фронттон письмо келген деп табыш чўрче ле ончозына угула берди.

Төс лө кош эрмектер бой-бойынан запятойло бөлинет. Же кош ло төс эрмекти колбоп турган деп деген колбоочы кош эрмекке жартаткан сөслө коштой турза, онын кийининде запятой тургузылбас.

352. Жартап береер: ненин учун кош ло төс эрмектердин ортозында кезик учуралда запятой тургузадыс, кезигинде тургуспай жадыс?

1. Кош-Агаш келтегейинен аккан суулар каткырыжып, сүүне бергилеерде, карган Сартакпай бойы да чыдажып болбой, каткырып ийди. (Чөрч.) 2. Жерге качан да түкүрбегер, ненин учун десе кургап калган чилекейден чыккан микробтор тозынла кожо кейге көдүрилет. 3. Көп кычырган, билгир болорун. 4. Ермолай күлге картошко быжырып отурганча, мен үргүлөй бердим. (Т.) 5. Бөрүнин истери көрүнгөн деп айдала, казактар андаарга шыйдына бердилер. (Арс.) 6. Осовиахимнен кижиге келген деп солун деремнеге чўрче ле жайыла берди. (Л. Кок.) 7. Ленинградка түргөн письмо бичип ийеле, ол солдаттарла ийе берер керек деп, жааназы айткан. (Н. На-деж.). 8. Ийи уйкудан эрте ойгонды. Кабайдагы балазы ыйлабазын деп, уйлар саап барардан озо уулын эмчектеди. (И. Шод.)

353. Кош эрмектер кандый сурактарга каруу берет? Токтой түжер темдектерин тургузып, жартап береер: ненин учун кезик камаанду колболу эрмектерде запятой тургузылбады?

I. Ойто ло чөл учы-кыйузы жок жаландар. Төндөрдүн күнөт жандарынын кары кайыла берерде каранты жерлер карара берди. Тын салкын болбозо түште жылу болор. Удабас жараш жас күүлөп-шуулап једип келер. Чөлдө журттар каа-јаа ла туштап јат. Полктын улустары бой-бойлорыла сўрекей нак бирлик болгон. Онызы да јолду ненин учун десе улус бой-бойлорын ондор жылдардын туркунына билижетен. (Фурм.)

II. Лена тын чочыганынан күн чыккалакта ла төжөктөң туруп келген. Александра Сергеевна ла Катя эмдиге ле уйкутаганча. Катянын бүгүн амырайтан күни онын учун ол турарга мендебей турган. Айылдын ээлерин ойгозып ийбейин деп Лена табыш жок кийинип алала тышкары чыкты. Каран түниле уйкутабаган деп сананып Лена госпитальдын ижи баштала берерин сакып турды. (Л. Кок.)

57. Кош эрмектердин бүдүмдери.

Төс бөлүктөн кош эрмекке сурак тургузып, жартап береер: кош эрмек учурыла нени көргүзөт?

1. Уйкузы торт келбей турарда, Каран вагоннын ачык эжигинен элестелип турган чөлдөрдү аяктап браатты. (Л. Кок.)

качан?

2. Салкын соксо, жер түргөн кургай берер.

кандый
айалга-
да?

3. Соок тыгып та турза, балдар тошто жынылайт.

неге
көрбөй?

4. Кыш күрөштү деп, жаан улус айдыжат.

нени?

5. Диктантта жастыралар жок болзын деп, Коля көп таскадулар бүдүрди.

не
керек-
тү?

6. Школдын газеди жилбүлү, ненин учун дезе анда көп журуктар ла үлгерлер берилди.

ненин
учун?

Кош эрмектер нени жартап, учурыла нени көргүзүп турганынан мындай бүдүмдү болор: эйин, айалгазын, шылтагын, амадузын, шылтуун көргүзөр ле толтыраачы, жартаачы ла жөпсинер кош эрмектер.

Төс эрмекле кожулталардын болужыла колболышкан кош эрмектер.

58. Ойин көргүзөр кош эрмектер.

Карарта базылган сөстөрдү көрүп, айдып береер: олордын башказы незинде, тунейи незинде?

качан?

1) Каникулда балдар Москвага экскурсияга барар.

качан?

Каникул башталарда, балдар Москвага экскурсияга барды.

качан?

2) Энирде бис жанып ийдис.

качан?

Энир киргелекте, бис жанып ийдис.

Ойин көргүзөр кош эрмек төс бөлүктүн эдилгеzi качан өткөнүн көргүзөт. Ол качан? деп суракка каруу берип, төс эрмекле да, дб, галакта, гелекте, ганча, генче деген колбоочы-кожулталардын болужыла база кийининде, сонгында, сайын, тушта деген улантылардын болужыла колболыжат.

Ойин көргүзөр кош эрмектер төс бөлүктү бүткүлүнче жартап турат эмезе төс бөлүктүн ойин көргүзөр айалганы чокумдайт.

354. Эрмектерди кычырып, жартап береер: кош эрмек нени жартайт: сөсти бе, бүткүл эрмекти бе?

1. Бүрүңкий эңир кирип турарда, бистинг анчылар Кабак-Тайга деп жерде болдылар. (В. Кач.) 2. Түнде, качан не ле неме уйуктай берерде, үкү андаарга чыкты. 3. Күн чөлдүн учына отура ла бергенде, эбире түрген карануйлай берди. (Л. Кок.) 4. Эртең тура, качан Лена госпитальдын эжигине једип келерде, ограданын ичин јалмап туратан дворник эбөгөн уйкудан тургалак болгон. (Л. Кок.) 5. Лена госпитальга келерде ле, дежурный санитар ак халат экелип туратан. 6. Уроктор божогон кийининде, бис экскурсияга бардыс.

Кош эрмектин айдылаачызына ле деп бөлүгөш кожуларда, эрмектин шүүлтези кубулды ба? Түндөштиреле, шүүлте эдеер.

355. Берилген эрмектерди кычырып, жартап береер: кош бөлүги нени жартайт, ол төс эрмекке кандый эп-арганын болужыла колболышкан. Төс лө кош эрмектин эдилгелерн кандый өйдө өдөт?

Көргүзү. *Салкын согуп ийерде, булуттар таркай берди. Бу камаанду колболу эрмек эки бөлүктөн турат. Төс бөлүги: Булуттар таркай берди, кош бөлүги: Салкын согуп ийерде.*

1. Кара бозом жабылып келерде, көк тенериде жаркынду жылдыстар күйе берди. (П. Куч.) 2. Арина төнгөн ажып ла келерде, ого туразы, содон айылы айдын жарыгына удур жарт көрүнө берди. (Л. Кок.) 3. «Бу канзада танкы божоголокто, слер јазыларыгар, кааным!» — деп, кам Телтепей мактанат. (Чөрч.) 4. Түлкү Сыгырганды ого-бого таштап турганча, Сыгырган шайт этире сыгырып ийеле, кокпы таштын алды јаар түрген калып ийди. (Чөрч.) 5. Бир неделенин бажында, качан Карабаш ла Койло айылына ажанарга келгилеерде, чокол Пайскан ла Пейтке келдилер. (Л. Кок.) 6. Јастын ла јайдын өйинде бийиктеги кар кайылган сайын, Тана кураанду койлорын јангы јум өлөң отодорго там ла өрөлдөдип турат.

Кош эрмектин айдылаачызы кандый бүдүмдү глагол, айдып береер.

356. Кош эрмектү колболу эрмектерди таап, колболышкан эп-аргазын айдып береер.

Карчага бойынын улузыла калганчы корум көчкөни эдип баштап јадарда, Чеченин ийген кижизи једип келген. Керектин аайын Карчага тургуза ла билип ийген, је Чечени ле онын нөкөрлөрүн элүмнөң аргадап алар арга јок болгон. Калганчы көчкөни салып бүдүрүп брааткан тушта, корумдарды токтодо тудатан јадыктарды буулайтан буу јетпей калган. Карчага корбо талга барарга ой ас

арткан. Өштү удабас көрүнип келер. Айдарда, кыстар ла келиндер тулундарын кезип, буу эдип катап ийгендер. Иш бүткен кийининде, алтайлар көчкө түжетен кызым жолдордун эки учуна жакынып, өштүни сакыгандар. Өштүлөрдүн баштагы жуучылдары энг учындагы көчкөнүн алдына жедип ле барарда, Жыламаш бууны кезе чаап ийген. Обоолоп койгон корумдар өштүнүн үсти дэйн күркүрей берген. (И. Ш о д о е в.)

Бичип алган эрмектерде төс лө кош бөлүктөрдүн эдилгези качан өдөт?

357. Токтой түжер темдектерди тургузып, берилген тексттен жаңыс ла ойин көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди чыгара бичийле, кажы ла бөлүктүн төзгөйлөрүн темдектегер. Төс лө кош бөлүктөр ненин болужы-ла колболышкан, жартагар.

Кыска күн ыраактагы соксойып турган кырга отура берерде капчал өзөктө карануй боло берди. Мында жабыс кырлардын ортозында капчал өзөк бар деп кижиторт бодобос. Жол учында ары-бери мыйрындай берерде эрескези жок чанак жаскалып, жолдун эки кырына согулып браадат. Арина уулчагыла кожо өзөк жаар жабызган ла сайын өзөктүн ичиге там ла карануйлап турды. Тожы жаңы ла кайылып турган өзөктүн жаан эмес агын суузына жеделе, энези уулыла кайра көрдилер. Олор түжүп келген кырдын бажында жарык, же өзөктүн ичинде карануй. Айылдардын ыжы жытана берерде, буурыл бее сынын жеңилтип, эмеш жылдыра желип ийди. Ат жаан туранын эжигине токтой түжерде, Арина боожоны Карага туттырып берген. (Л. К о к ы ш е в.)

358. Эки тегин эрмектен ойин көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек бүдүрүп бичигер.

К ө р г ү з ү: *Ларкынду күн кырлардын баштарын жарыдып ийди. Боро туман жайыла берди. Ларкынду күн кырлардын баштарын жарыдып ийерде, боро туман жайыла берди.*

1) Эниргери Куру-Кобы жанынан өрө көдүрилген тозын көрүне берди. Кичемкей сүүне берди. 2) Жарым частын бажында салкын токтой берди. Чөлдиге ойто ок уур тымык жапшыра базып ийди. Отты салып ийди. Айылдын ичинде жылу боло берди.

359. Берилген төс эрмектерге ойин көргүзөр кош эрмектер кожуп, бичип алаар.

1. ... бис агап аразына барарыс. 2. ... бис тургуза ла стадионго барарыс. 3. ... Менин бичигимди экелип бер. 4. ... балдар маалада иштедилер. 5. ... кырага өтөк тарттыбыс.

360. Ойин көргүзөр айалгаларды кош эрмек эдип кениделе, эрмектерди бичигер. Токтой түжер темдектерин жартагар.

К ө р г ү з ү: **Түндө аттар амыр отоп жүрү.** — **Түн кирерде, аттар амыр отой бердилер.**

1. Соокто кичинек балдар тышкары ас жүрет. 2. Эртең тура соок тынып турат. 3. Кышкыда балдар да, жаан да улус үренип жат. 4. Күскиде адамла экү кузуктадыс.

361. *Лүрерде, ойногончо, ашкалакта* деп сөстөрдү ойин көргүзөтөн кош эрмектердин айдылаачызы эдип, камаанду колболу эрмектер сананып бичигер. Төс лө кош эрмектердин эдилгелери кандый өйдө өдөт, айдып береер.

362. Эрмектерди түндөштирип, шүүлте эдеер: кандый учуралда төс бөлүктүн эдилгези ол ло тарый эдилет?

1. Шуурган башталарда, Желеш койлорын ыжык жерге айдаган. Шуурган башталарда ла, Желеш койлорын ыжык жерге айдаган. 2. Февраль ай жаңырып келерде, соок тынмый берди. Февраль ай жаңырып ла келерде, соок тынмый берди. 3. Энези эжиктен кирип келерде, эки балазы ого удур жүгүрди. Энези эжиктен кирип ле келерде, эки балазы ого удур жүгүрди.

363. «Стенгазет чыгарганы», «Чаналу жыгылаганы» деген темалардын бирүзине сочинение бичигер. Ойин көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерле тузалаанаар.

59. Айалгазын көргүзөр кош эрмек.

Эрмектерди кычыраар. Кош эрмектер төс эрмектин эдилгезининг незин көргүзөт, айдып береер.

1. Ак санаалу албаты амыр-энчү учун турушса, жуу-чак жер-телекейде болбос. 2. Кийимди ару-чек туткажын, ол эптү болуп көрүнөт.

Айалгазын көргүзөр кош эрмек төс бөлүктеги эдилгенин өдөтөн айалгазын көргүзүп жат. Ол бүткүл төс бөлүктү жартап, кандый а й а л г а д а? деген суракка каруу берет.

Айалгазын көргүзөр кош эрмек төс бөлүккө -за, -зо, -гажын, -гежин деген колбоочы-кожулталардын болушыла колболыжат.

364. Төс эрмектерден кош эрмекке сурактар тургузып, кош эрмектин төс учурын ла коштомо учурын жартап, түп-шүүлте эдеер.

1. Нөкөрлөрдүн ортозында жөп жок болзо, керек өрө чыкпас (Кр.) 2. Алын туйгак кайда басса, кийин туйгак анда ок базар. (Кеп с.э.с.) Энир кирзе ле, стадиондо улус жуулыжып калат. 3. «Кулагаар коомой угуп турган болзо, алдындагы партага отураар керек» — деп, үредүчи унчукты. (Л. Кок.) 4. Кайдаар ла көр-

зӱн, айландыра мӱштӱр турат. 5. Радио куучындай ла берзе. Коля туруп, зарядка эдет. 6. Кӱр јетире јазалбаган да болзо, је машиналар оныла сууны кече берет.

-3а, -3ӱ кожултанын болужыла колболышкан кош эрмектер тӱс учурынан (айалгазынан) башка, шылтагын, ӱйин, јерин, удурлаш шӱӱлтезин де кӱргӱзер аргалу.

365. Берилген камаанду колболу эрмектердин тӱс бӱлӱгинен кош эрмекке сурак тургузып, кош эрмек нени јартап турганын ла ненин болужыла колболышып турганын јартагар.

1. Сен јердин ээзи болзон, јер сего нени де кысканбас. 2. Малды сӱӱп кичеезен, онын кирелтези јаан болор. 3. Эчки-койдын азыралы коомойтый берзе, туктин чындыйы јабызай берер. 4. Кан-кереде канча ӱй ӱткӱн сонгында, најузынын берген кастагын кӱргӱжин, темир кастак огы, темене чилеп, чичкерип, сары татка јидирип салтыр. (Чӱрчӱк.) 5. Темене-Коо ада-энезине кирип баргажын, алты јакшы эјези, алты јакшы јестези аракынын ачуунан ичкен, аш јакшызын јиген отургандар. (Чӱрчӱк.)

366. Берилген кажы ла эжер эрмектерди тӱндештирип, шӱӱлте эдеер: кош эрмектин учуры кубулды ба, јок по?

1. Ӱредӱ жыл башталза, мен кӱп кычыарым. Ӱредӱ жыл башталза ла, мен кӱп кычыарым. 2. Агаш аразына анчы кирип келзе, тындулар јажынып, тымый берет. Агаш аразына анчы кирип ле келзе, тындулар јажынып, тымый берет, мен оорый берзем, менин ижимди бӱдӱрип саларын. Мен оорый ла берзем, менин ижимди бӱдӱрип саларын.

Кош эрмектин айдылаачызы -ла, -лӱ деген бӱлӱгештерле кожо айдылза, айалгазын кӱргӱзер кош эрмектин учурына ӱйдин учуры кожулат.

367. Текстти кычыраар. Айалгазын кӱргӱзер кош эрмектӱ камаанду колболу эрмектер таап, бӱлӱктери кандый эп-аргала колболышканын айдып берер.

Городто, деремнелерде јойу базып јӱрген кижии тротуарла јӱрер учурлу. Тротуарла јӱргежин, онын он јаныла базар керек. Тротуар јок болзо, јолдын сол јаныла базар керек. Ол тушта удура келип турган транспортты сен ажындыра кӱрӱп, бойын чеберленерин. Оромло базып јӱрзен, јӱзӱн-јӱӱр сигналдарга ајару сал. Светофордо јажыл от кӱйе берзе, оромды кечерге јараар. Светофордын сары оды сигналдын солынарын темдектейт. Ол тушта оромды кечерге јарабас. Кызыл от кӱйе бергежин, јойу кижии оромды кечпес јанду. Ол тушта оромло транспорт ӱдӱт.

транспорт
светофор
тротуар

Бир төс члендү эрмектердин бүдүмин жартап береер.

368. Божодылган букваларды ла токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Кош эрмектин учурын жартап береер.

Тынарга кей керек. Ол жок болгожын тынду неме түргөн өлөр. Бис кейди бойыбыска тынганыста ол өкпө... иске кирет. Кан өкпө... өги кислород...ы алып, оны бастыра эт-канга тарка...ат. Кижичыгара тынганда өкпөдөн үрелген кей чы...ат. Комнатага көп улус жуулза андагы кей түргөн үреле берет. Туранын ичин улам ла эзиндел...ип турар керек.

Божодылган букваларлу сөстөрдүн чын бичилери кандый ээжиге берилди?

369. Карарта базылган сөсколбуларды кош эрмекле солып бичигер.

Көргүзү: **Чык жогынан өзүм курган калар.** — **Чык жок болзо, өзүм де курган калар.**

1. Салкын жогынан өзүмдердин көп сабазы үрен жок артып калар. 2. Жааш жааганынан өзүмдер жарана берер. 3. Марийка келбегенинен бис нени де билбей каларыс. 4. Көп бичигенинен бичижин жараш болор.

370. Бичип, токтой түжер темдектерин тургузаар. Схема тургузып, эрмектерди жартаар. Турган бүдүмиле кандый эрмек? Канча бөлүктөн турат? Кандый кош эрмек? Неле колболышты, нени жартайт? Кайда турат?

1. Амаду канча ла жаан болзо атпакту буудак көп туштаар. (Ш. Шат.) 2. Жаңы ла өскөн күнkelди жайылза жаш баладый ырысту болорым. (Л. Кок.) 3. Курсант уулдар радиодон ырабай турдылар. Уроктор божозо ло ончолоры приемникти туй курчап ийгилейт. (Л. Кок.) 4. Ада-энем ле жакшы жүретен болзо! Онон акаларым тирү артатан болзо меге артык не де керек жок. (Л. Кок.)

371. Улгерди чокум кычыраар. Айалгазын көргүзөр кош эрмектү колболу эрмекти чыгара бичип алала, толо жартагар.

Чалынду соок күнде
Оттон салып ийгенде,
Кандый жылу кижиге.
Кандый жакшы санаага!

От анчынын наҗызы,
Чай кайнадар энези.
Оны ичкен анчынын
Тойо берет курсагы.

Түнде өчпөй, от күйет,
Анчынын белин изидет.

Je кезикте ачынза,
Тонин өткүрө күйдүрет.

Жайгыда оттын жанына
Отуарын мен сүүйдим.
Үргү соксо, кыйынданып,
Отко изинип жададым.

Отты улус эне деп,
Тегиндү эмес адаптыр.
Күйген одым жок болзо,
Тайгада өскүс артарым.

(С. Суразаков.)

Карарта базылган сөстөргө антонимдер таап, айлгазын көргүзөр кош эрмектү. камаанду колболу эрмек сананып алаар.

372. Берилген эрмектерге кош эмезе төс эрмектер кожуп, токтой түжер темдектерин тургузып бичийле жартагар.

1. ... меге јаны бичиктер садып экелигер. 2. ... археолог боло-
рын. 3. ... колхозтын кирелтези көптөөр.
4. ... су-кадык болорын. 5. ... эрмектин шүүл-
тези кубула берер.

археолог

1. Кижн коркыбаза 2. Сёсколбунын төс сөзн глагол бол-
зо 3. Малды јакшы азыраза 4. Кышкы эннр болгожын

60. Јөпсинер кош эрмектер.

Стелбиктеп берилгенин кычырып, учурн түндештиреер. Экинчн столбиктеги колболу эрмектердин кош эрмектери төс эрмекке кандый учур алындырат, айдып береер.

1. Салкын тынҗыза, бис онон ары кемелү барып болбозыс.

Салкын тынҗыза да, бис онон ары кемелү барарыс.

2. Суунын толкулары јаан болзо, кеме антарыла берердең айабаб.

Суунын толкулары јаан да болзо, кеме антарылбас.

Төс бөлүкке удур учурлу кош эрмекти јөпсинер кош эрмек деп айдар.

Јөпсинер кош эрмектин айдылаачызы да, де бөлүгөшле кожо айдылган -за, -зе кожулталу глаголдорло айдылар.

373. Кычыраар, камаанду колболу эрмектердин кош эрмектери төс эрмектерге кандый учур алындырып турганын жартагар.

1. Икилиден јараш үндер чыгып болбой до турза, је бойынын музыказы бар болгонына карган өбөгөн сүүнип турды. (Би а н к и.)
2. Айалга күч те болзо, Қарабаш ла Қойло үренген. (Л. Кок.)
3. Унчулай уулыла эрмектешсе де, оныла эрмектежип турганына чат ла бүтпей турды. (П. Куч.) 4. Кандый ла ёйдө малдарды кабыратан эмес пе? Коммунизм бүтсе де, малчы керек эмес пе? (А. Ад.)
5. Ыраак јылдыстар өчүп те браатса, таң чолмон чокту күйет. Ак сүмердин курч бажы чанкыр тенгериге сайылган турат. (А. Ад.)

Јөпсинер кош эрмектин айдылаачызында бөлүгөштер кайда турар аргалу?

374. Улгерди кычырып, камаанду колболу эрмектердин кош эрмектери учурыла кандый болгонын айдып береер.

Байдын малын кабырза да,
Аңдап жүрерин сүүп турды.
Кату иштер көп тө болзо,
Каралжы сууларга шүүн тургусты.
Тузатына койон алдырза,
Койу мүндү эдин кайнадат.
Шүүнине балык түшсе,
Сагыскан байдан азык сурабай,
Санаазы омок жүрер болды.

Калганчы эрмекти члендерле ылгап, сөстөрдүн колболожар эп-аргазын жартагар.

375. Берилген эрмектерди турган бүдүмү ле учуры жанынан түндөштүрүп, олордын башказы незинде болгону жартагар.

1. Таң жарып келерде, күннинг алтын кирбиктери туунын ары жанынан жаркындалып турды. 2. Таң жарып келзе, күннинг алтын кирбиктери туунын ары жанынан жаркындала берер. 3. Таң жарып келзе, күннинг алтын кирбиктери туунын ары жанынан жаркындала берер. 4. Таң жарып та турза, күннинг алтын кирбиктери туунын ары жанынан жаркындабайт.

Бөлүгөштердин синтаксический учуры кандый?

376. Табышканду колболу эрмектерди бөлүктөри удурлаш шүүлтелү камаанду колболу эрмектерле солып, бичип алаар. Олордын башказы ла жуугу незинде болгону жартап береер. Олорды синоним эрмектер деп айдарга жараар ба?

Көргүзү: *Эчир кирген, же бис айылыбыска мендебей турдыс. Эчир кирген де болзо, бис айылыбыска мендебей турдыс.*

1. Орой күс, же агаштардын бүри саргаргалак. 2. Түн койылып турды, же Карас журтка жеткелек. 3. Ургун жааш жаап ла туру, же бис оной ары бастыс. 4. Жүктөнгөн кожыбыс уур, же бис кожон-каткыла ичкерлеп ле турдыс.

1-кы эрмектин схемаларын тургузуп жартагар.

377. Кош эрмектин колбоочы-кожулталарын солып, кычыраар: эрмектин шүүлтези кубулар ба, жок по?

1. Үлгерчи болуп үлгерлезем, үлгеримде адын макталат. (С. Сур.) 2. Кара чачтар агарып та турза, карыбайт жүректер тайгада. (С. Сур.) 3. Жажына мынайып книга сүүзе, жакшы болор. (С. Ман.) 4. Эртең тура күн кырларга чарчап ла турарда, алты бала Талду деп журт жаар жүгүриже берет. 5. Келиндер идиргенге жеткилеп келерде, чого ашты кар туй бүркеп салган. (С. Ман.) 6. Эркин кар жааганын укса да, ашты корулап алар аргазы жок болды. (С. Ман.) 7. Аттардын тибирти угулып та турза, келеткен кижжи көрүнбейт.

Глаголдордын кеберлерин айдып береер.

378. Логический согулталарды, токтодуларды темдектеп, үлгерди чокум кычыраар. Камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, синтаксис жанынан толо ылгагар. Токтой түжетен темдектерин жартагар.

Кару найма.

Бис, эки аданын уулдары,
Эки албатыдан бүткенибис.
Мындый жайым жүрүмди
Каан жаңы тушта билбегенис.
 Je андый да болзо, эмди
 Бис экү тушташтыбыс.
 Тилибис башка да билдирзе,
 Айткан сөзибисти билиштибис.
Колдорыбыс жууктап эзендешкелекте,
Jүректерибис неге де ойноды.
Куучын изип көндүккелекте,
Чырайыбыс сүүнчилү жаркындалды.
 Көп сөс угушкалакта,
 Санаабыс тын карузышты.
 Бойыбысты бек билишкелекте,
 Jүзибис чечектеп каткырышты.
Бистин сүүнчилү баштапкы тушташ
Ырысту кеен Алтайда.
Жаркынду күнди көргөнибис
Улу **Октябрь** шылтуунда.

(П. Кучияк.)

Карарта базылган сөстөрдү фонетически ылгагар.

Төс эрмекле колбоочылардын болужыла колболышкан кош эрмектер.

379. Эрмектерди ылгайла, *деп* деген колбоочынын синтаксический учуры керегинде шүүлте эдеер: ол нени колбоштырат?

П. В. Кучияктын поэзиясында Алтайдын солонгыдый жаркынду, кеен чүмдү пейзажтары журалат. Оныла коштой, албатынын жадын-жүрүминен чике алынган поэтический картиналар база журалат. «Бригадир» деп үлгеринде бис колхозчы улустын өлөн чаап иштегенинин поэзиясын көрүп турадыс. «Жас» деп үлгеринде поэт бистин советский эйдөги жүрүмди жажына кубулбас, жажына жараш жасла түндейт. Эмдиги ырысту, ыргалду жүрүм качан да түгенбес деп, автор темдектейт. Ырысту, жаркынду жүрүм керегинде кижиге: «Jүс жаш неме эмес, эки жүс керек» — деп, поэт айдат.

Бойыгар *деп* деген колбочылу башка-башка эрмектер таап, бичип алаар.

Б1. Толтыраачы кош эрмектер.

Кычырып, төс бөлүктөн кош эрмекке сурак тургузып, тартаар: кош эрмектер кандай учурлу? Эрмектин кандай члендери ол ок сурактарга каруу берет?

1) Советский албаты бирлик, качан да бузулбас најылык коллектив болуп јат деп, бистин орооннын бастыра историязы керелейт. (Нени керелейт?)

2) Школдын ээжилерин кажы ла бала кыйалта јок бүдүрер учурлу деп, школдын јачы уставында айдылат. (Не айдылат? Не керегинде айдылат?)

3) Ачым уул сүрекеј јараш јачы тура тудуп алган деп угала, кулагыма бүтпей келдим. (Ч. Чун.) (Не керегинде угала?)

Толтыраачы кош эрмектер кубулткыштардын сурактарына каруу берип, төс бөлүктин глаголын тартап, онын учурын толтырып јат. Төс эрмекке деп деген колбоочынын болужыла колбо-лыжат.

Кош эрмек төс бөлүгинен запятойло бөлинет. Је деп-тин, кийининде тартадып турган глагол-айдылаачы турза, запятой бичилбейт, темдектезе: Сен эрте келерин деп ижендим.

380. Эрмектерди кычырыш, мындый схемала тартап беригер: 1) төс лө кош бөлүктөрин табаар; 2) төс бөлүгинен кош эрмекке сурак тургузаар; 3) кош бөлүги нени тартап турганын айдаар; 4) ол төс бөлүккө ненин болужыла колбо-лыжат? 5) токтой түжөр темдектери кайда?

1. Кой кайчылаар өй — алтын торконын түжүмин жуунадатан өй деп, албаты јолду айдыжат. (Бахт.) 2. Кой өскүретен озочыл ченемел анчадала јиит койчыларга керектү деп, газеттин передовицазында бичилди. 3. Николай Лукич онын эн јакшы најызы деп, мен канайып билбедим болбогой. 4. Бистин јуртта алдынан интернатту орто школ тудулар деп, колхозтын председатели жуунда айтты. 5. Бу телеграммада мени тургуза ла јанзын деп айдылган.

Деп деген колбоочынын кийининде кандай учуралда запятой тургузылбайт?

381. Тексттен камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, кош эрмектин бүдүмин тартаар. Калганчы эрмекти куучын-эрмектин бөлүктөриле ылгагар.

Поэт Адаров бойынын «Ичкери» деген үлгеринде «текши улустын ырызы учун тер төгүлгенче иштейликтер» деп, алтай јииттерди кычырат. Јаан учурлу иштер бисти јангы, јарык јүрүмге «ичкери» апарат деп тартайт.

Бу тема анчадала «Јетијылдык» деп үлгерде јарт, чокум көргүзилген. Партиянын тургузып берген јетијылдыгы советский улустын «улу амадузы», «ойгор планы» болуп јат. Поэт советский улустын јенүлү ижин көргүзип, олорло кожо сүүнип, оморкоп туру.

Советский улус бистин сүүген Төрөлисти жаскы садтый эдер, жадын-
жүрүмисти там ла жарандыар деп, поэт акту жүрегинен сүүнип ай-
дат. Бу иштер алтай да журттарды жарандырат. Онын учун «кандый
да уур иштерден жалтанбай, ичкери барактар» деп, поэт бисти кы-
чырат.

382. Эрмектерди кычырып, түндештиригер: шүүлте жанынан башказы бар
ба? Автор аяруны неге салат? Токтой түжетен темдектерин жартагар.

1. Кажы ла ада-эне балазы
чыдайла, алдынан бойы иш-
теп, жүрүмин чике тѳзѳп алзын
деп күүнзеп јат.

2. Наука ла техниканын ѳзү-
ми кажы ла кижии текши бийик
билгирлү болзын деп некейт.

Балазы чыдайла, алдынан
бойы иштеп, жүрүмин чике тѳ-
зѳп алзын деп, кажы ла ада-
эне күүнзеп јат.

Кажы ла кижии текши бийик
билгирлү болзын деп, наука ла
техниканын ѳзүми некейт.

383. Толтыраачы кош эрмектү камаанду колболу эрмектерле тузаланып,
берилген сурактарга каруу берип бичигер. Ол эрмектердин тѳзѳлгѳлѳри-
нин алдынан чийү тартып, олор неле айдылганын ла токтой түжетен тем-
дектерин жартагар.

1. Бүгүн газетте не керегинде бичилди?

2. Зоотехния чабандардан нени некейт?

3. Төрѳл журтын керегинде нени билип турун?

4. Географиянын уротында нени билип алдын?

384. Бу текстти кычырып, бажалык сананып табаар. Скобкаларды ачып ла
жетпес токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Толтыраачы кош эр-
мектү камаанду колболу эрмектерди члендериле ылгагар.

Тана айылына кирип, айландыра кѳрди. Туранын баштапкы кы-
бы азыйдагы (ла) бойы: ол (ло) череди јок стенелер тоормоштор-
дын јигинен саргарып калган јенестер кѳрүнет. Тала печке (де)
турган ла јеринде је ол эмди јангы. Туранын ичинде јүк (ле) кѳ-
жѳлѳлѳр. Айак-казан кѳптѳп калган деп билдирет. Экинчи кыпта
торт (ло) башка! Стенелер апагаш кѳзнѳктѳ чүмдү тюльдар. Эки
темир орын кѳк-чанкыр јабынчыла јабылган. Стенеде Серовтын
«Персиктү кызычак» ла Шишкиннин «Агаш аразында» деп јурук-
тары јараш кебис јаан трюмо. Бу эки кып эки башка ѳйдѳн келген
немедий. Кижии кандый түрген ѳзүп башкаланып јат деп Тана бир
эмеш кайкап калды.

Ыраак городто үренип жүрерде, јерин канайда сананган! Төрѳл
јери айылы кандый баалу ла јуук деп ол јангы ла сезинди.

(К. Кошев.)

Толо эмес эрмекти таап, кычырып береер. Эрмектин кандый члени божо-
дылды?

385. Берилген сөстөр төс бөлүктүн айдылаачызы болзын деп, камаанду колбо-
лу эрмектер тургузып бичигер: *комудаган, кычырган, сөзүн берген, жөпсинген.*

62. Жартаачы кош эрмектер.

Эрмектерди ылгап, он столбикте берилген сурактарга каруу берген кош эрмек-
терди табаар. Олор төс эрмектин кандый сөзүн жартайт?

1. <i>Жеткер жеч алдында деп, алтай улус-
та кеп сөс бар.</i>		кандый кеп сөс?
2. <i>Ася удабай ла жанар деп, телеграм-
ма келди.</i>		кандый теле-
грамма?

Төс бөлүктүн адалгыжын жартаган кош эрмекти **жартаачы**
кош эрмек деп айдар.

Жартаачы кош эрмек төс эрмекке **деп** деген колбоочынын бо-
лужыла колболыжып, **кандый?** деп суракка каруу берет.

386. Эрмектерди кычырып, кош эрмек нени жартап, кандый суракка каруу бер-
генин айдып береер. Олор бүдүмиле кандый?

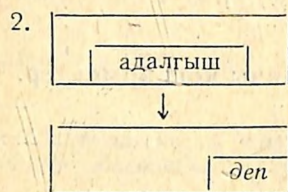
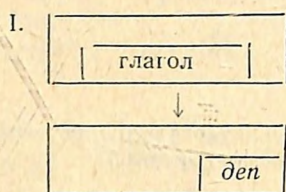
1. Энези келер деп, Арина ижемжизин жылытпай тур-
ган. (Л. Кок.) 2. Бистин ороон электрифицированный болзын деп,
В. И. Ленин тургускан план-амаду эмдиги өйдө бүдүп туру. 3. Баш-
тамы, сегисжылдык ла орто үредүлү кажы ла школго ченемел өткү-
рерге 0,5 га-дан ала 2 га кирези жер берзин деп, СССР-дин Ми-
нистрлерининг Соведи жөп чыгарган. 4. Бастыра алтай албатыны
орустардын государствозына алзын деп, алтай жайзандар орус
башкаруга суракту бичик ийген. 5. Ончозынан бийик, ончозынан
ыраак ла ончозынан түрген учсын деп, партиянын эткен жакарузын
бүдүрерге амадап, жиит патриоттор авиационный ла авиационно-
технический училищелерге үренерге барган. 6. Чалгылардын теми-
рин узун эдер жерек деп, мен шүүлте эдип турум. (А. Ад.) 7. Тегин
отураар аргам жок. Кандый бир каруулу ишке ийзин деп, правлениени
сураар күүним бар. (А. Ад.) 8. Ол кижини тинтизин деп, прокурор
агылу бичик берген. (А. Ад.) 9. Сегисжылдык школды божоттыс
деп, кере бичик алдыс. 10. Жакшы иш учун малчыларды грамотала
кайралдаар деп, директор приказ бичиген.

Бир төс члендерлү эрмектерди таап, бүдүмин жартап береер.

387. Точкалардын ордына кош эрмектер тургузып бичигер. Ол кандый кош
эрмектер, жартагар.

1. ... деп, деремнеде табыш түрген жайыла берди. 2. ... деп,
энем телеграмма алды. 3. ... деп, ончобыс сүүндибис. 4. ... деп,
газетте бичилди.

388. Схема аайынча эрмек тургузып, кош эрмектин бүдүмин жартап беригер.

63. Амадузын көргүзөр кош эрмектер.

Эрмектерди ылгагар. Камаанду колболу эрмектердин кош эрмектери кандый суракка каруу берип, кандый учурлу болгонун айдып береер.

Балдардын су-кадыгы жакшы деп, доктор айтты.

нени айтты?

Балдардын су-кадыгы жакшы болзын деп, бистин башкару пионерский лагерьлер, туристический базалар ачат.

не керектү ачат?

Уренип алган материал ундылбазын деп, оны катап-катап эске алынар керек.

не керектү?

Амадузын көргүзөр кош эрмек төс эрмектин эдилгезинин амадузын көргүзөт. Мындый кош эрмек не керектү деп суракка каруу берип, төс эрмекке деп деген колбоочынын болужыла колболужала, бастыра төс эрмекти жартап жат.

Амадузын көргүзөр кош эрмектин айдылаачызы көп сабазында -зын, -зин кожулталу глаголло айдылат.

389. Токтой түжетен темдектерин тургузып, эрмектерди бичигер. Төс эрмектен кош эрмекке сурак тургузып, кош эрмектин учурын жартап береер.

1) Советский литература албатынын жүрүминде жакшынак болушчызы ла нөкөри болзын деп бистин писательдер жүрүмди тереңжиде үренет. (Л. Кок.) 2) Школдын ичи ару-чек болзын деп үренчиктер класстарды бойлоры жуунадып жат. 3) Нөкөрим экзаменге жакшы белетензин деп мен ого керектү бичиктерди экелип бердим. 4) Жалкунын уяады канзын деп жалтанбай кату айдайын. Жаманай жалкузын сүрзин деп жалкунын жаманын жартайын. (А. Сар.) 5) Ой калас өтпөзин деп күннин режимин бүдүрер керек. 6) Жаш мал турумкай ла семис болзын деп кышкыда омордын курсагына витаминдер кожор. 7) Студенттерге ол катерге отурала жанар керек болгон. Онын учун Айдын оморго болушсын деп, бир кезек уулдарды анаар ийди. (Л. Кок.)

Жакылта кеберлү глаголдын жүзүн кожулталарын көргүзип береер.

390. Төс эрмектерге амадузын көргүзөтөн кош эрмек кожуп, бичип алыгар.

1. ... бис кырага өтөк лө күл тарттыс. 2. ... ончобыс өмө-жөмө-лө иштей бердис. 3. ... көзнөкти ле эжикти көжөгөлө жаап салды. 4. ... эртен тура физзарядка эт. 5. ... Жаңы жылдын елказына ойынчыктар жазадыс.

Кош эрмектерге төс эрмек кожуп бичигер.

1. Койдын кажаганы жылу болзын деп ... 2. Баарчыктарга жардарга уйа жазазын деп ... 3. Ончолоры «4» ле «5» үрензин деп ... 4. Эптү кечү болзын деп ... 5. Чыдамкай ла күчтү болзын деп ...

Кош эрмектин айдылаачызы кандый глаголло айдылды, жартагар.

Фонетика жанынан карарта базылган сөсти ылгагар..

391. Амадузын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, толо жартаар.

1. Адаткан ла Шиберти деп суулардын ортозында Илебес деп бийик кайа таш бар. 2. «Жакшы үрен, жүрүмин ырысту болзын, балам» — деп, карганак уулына калганчы сөзин айдып турды. (В. Качк.) 3. Ол он колун эрө көдүрип ийеле, абрада отурган өскө улус укпазын деп, шымыранып айтты. (В. Качк.) 4. «Кызыл Чодмон» деп колхоз аймак ичинде эн ле бай колхозтордын бирүзи деп газетте айдылган. 5. Карындажым бери келзин деп, письмо бичидим. 6. Орт чыкпазын деп, Марал папиростын артканын жерге көмө сайды. Улустар уйуктай берерде, ол уйуктап болбой, өрө турала, жапаштарды эбире басты. Токумдар чалынга өтпөзін деп, оны куртак элөңлө жаап койды. (Л. Кок.)

Фразеологический оборотторды айдып береер.

392. Токтой түжетен темдектерин тургузып, эрмектерди мынайда ээчий-десчий бичигер: озо баштап амаду кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди, ошон — жартаачы ла толтыраачы кош эрмектүлерин.

1. Жаңы чыккан техникала улус танышсын деп бистин башкару ВДНХ-га жаңы павильон ачты. 2. Алан жаңып келген деп табыш деремнеге чүрче ле жайыла берди. (Э. Палк.) 3. Колхозтор өзүп тыңызын деп башкару механизацияга аяруны тыныдат. 4. Туранын ичинде кей ару болзын деп бис жаантайын форточканы ачык туруп жадыс. 5. Сводканы канча ла кире эрте жетирзин деп жакару бар. (Э. Палк.) 5. Георгий Петрович нени айткай не деп колхозчылар жилбиркеп отурдылар. (Ч. Чун.) 6. Сен ак-жарыкта ырысту бол деп мен жаантайын сананып жүрүм. 7. Удабас отпускага жанарым деп ол бичиген. (А. Ад.) 8. Жеткер јен алдында деп кеп сөс бар ине. 9. Сүт планы бүтти деп Толынчы айдып сүүнөт. (Э. Палк.) 10. Фашисттерди турган јеринде курчап алзын деп генерал жакылта берген. (А. Т.) 11. Күнкузук жайылды деп Оля сүүнип турды.

Деп деген колбоочылардын болужыла база кандый кош эрмектер колболы-
жып жат, айдып береер.

393. Берилген сөсколбуларды тузаланып, амадузын көргүзөр кош эрмектү
камаанду колболу эрмек тургузып бичигер. Божодылган букваларды тургу-
зыгар.

1) Б...скетбол ойноор; 2) в...лейбольный к...манда трен...ровка-
да; 3) теннистин ракетк...зы; 4) мотоц...клисттердин ле велос...пе-
дисттердин мөрөйи; 5) фин...шке ыраак эмес; 6) параш...тный
спорт; 7) альп...нисттердин кружогы.

64. Шылтагын көргүзөр кош эрмектер.

Эрмектерди кычырала, тӱс лӱ кош эрмегин табаар. Тӱс эрмектен сурак тур-
гузала, тартап береер: учурыла кандый кош эрмек?

1. *Бис мендедис, ненич учун дезе жааш жаар-
га туру.*

2. *Алтай тилге учурлаган вечер јилбӱлӱ ӱт-
ти, ненич учун дезе бис ого узак ла јазап беле-
тендис.*

3. *Изӱ ле каач кӱндер турган учун, аш тӱр-
ген быжа берди.*

Бис ненич
учун менде-
дис?

Вечер не-
нич учун
јилбӱлӱ ӱт-
ти?

Аш недең
улам тӱр-
ген быжа
берди?

Шылтагын көргүзетен кош эрмектер тӱс эрмектин эдилгези
кандый шылтактан улам болуп турганын көргүзип, ненич
учун?, недең улам? деген сурактарга каруу берет. Андый
кош эрмектер бӱткӱл тӱс бӱлӱкти эмесе тӱс бӱлӱктин айдылаачы-
зын тартап, *ненич учун дезе* деген колбоочынын ла *учун* деген
улантынын болужыла колболыжат.

Кош эрмекти тӱс эрмектен бӱлиген запятой *ненич учун дезе*
деген колбоочынын алдында, *учун* деген улантынын кийининде
турат.

394. Токтой тӱжетен темдектерин тургузып бичигер. Шылтагын көргүзөр кош
эрмектерди тартагар.

1. Је деремне чек ӱскӱрип калган учун ол сӱре ле тура тӱжӱп,
адазынын туразы турган јерди эске алынып браатты. (А. Ад.)
2. Алфавитти ундыбас эдип ӱренип алар керек ненич учун дезе
сӱзликтерле тузаланарга јенгил болор. 3. Јаанап келген тушта
Мундузак момышка барбас болды ненич учун дезе байларга ол те-
гин иштеер кӱӱни јок болгон. (Ч. Чун.) 4. Аринанын энези јайгыда
јаантайын айылда јадатан учун ол айыл јаар басты. (Л. Кок.)

5. Туранын ичин сүреен жарык лампочкала жарытпас керек ненин учун дезе жарык бастыра немелерди түней, жакшы жарытпай, көлөт-көлү жарыдып жат. 6. Кече шуурган болгон учун бис походко бүгүн барып болбодыс.

395. Төс эрмектерге шылтагын көргүзөр кош эрмектер кожуп бичигер. Колбоочылар кандый эрмекте турганын айдып береер.

1. Володя тренировкага келбеди ... 2. Карамай тракторды жакшы билет ... 3. Мөрбөйдө бис женерис 4. Кадын кечире жаан күр жазалды

396. Письмоны кычыраар. Токтой түжетен темдектерди тартап беригер. Шылтагын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, бирүзүн члендериле ылгагар.

«Күндүлү Соколь!

Сен мени чек билбезин, мен дезе сени эмеш билерим, ненин учун дезе сенин письмонды кычырдым. Бүгүн мени албанский тилдин үредүчизи кычырып алып, меге конверт береле, айтты: «Тиранадаң бир таныш эмес нөкөр бистинг школго письмо ийе берген. Сен ого каруузын бичип, ийген болзон, жакшы болор эди. Ол письмоны бир де грамматический жастыралар жогынаң бичиген болзон, онон до артык болор эди».

Конвертте мынайда бичилген эмтир: «Тиранадаң, 7 класстың үренчиги, Соколь Скендерай».

Айдарда, бис экилебис жажыт, түней класстарда үренип турган эмтирис. Јаңыс ла мен ыраак кырларда турган жаан эмес деремнеде жадырым, сен дезе жаан городто, бистинг төс городыста, жадырын!

Мен бистинг класстың өскө дө үренчиктерине сенин письмонды кычырттым. Ончолоры мен жаар чала күйүнип көргөндөри јарт, ненин учун дезе олордын кажылары ла андый письмоны, ого үзеери төс городтон, кайдаң алзын!

Айылымда сенин письмонды энеме ле таадама кычырып бердим. Таадам айтты: «Кижиде нөкөри канча ла кирези көп болзо, анча ла жакшы. Анайдарда, төс городто до нөкөрлү бол». Онын кийининде сенин письмонды көп улуска кычырып берерге келишти, ненин учун дезе бастыра деремне оны угарга јилбиркеген. Бистинг бастыра айылдаштарыбыс сеге изү эзен айттырат.

Ил Токлари, «Партизан» деп школдың 7-чи клазынын үренчиги. Калмас деп деремнедең».

(Стерно Спассе, албанский писатель.)

397. Колхозтың эмезе школдың маалазында неге үренип алганаар керегинде куучын бичигер. Ол куучында шылтагын, өйин, айалгазын көргүзөр кош эрмектү колболу эрмектер болзын.

398. Берилген сөскөлбуларды тузаланып, шылтагын көргүзөр кош эрмектү ка-
маанду колболу эрмектер тургузып бичигер.

1. Күндүлү грамота алды. 2. Салтарын жетирет. 3. Колтуктап ал-
ды. 4. Жылдыстар суркурайт. 5. Најылык тынгыыр.

65. Шылтуун көргүзөр кош эрмектер.

**Шылтуун (следствиезин) көргүзөр кош эрмек төс эрмекте-
ги шылтактан улам болгон шүүлтени көргүзет.**

Шылтуун көргүзөр кош эрмек бастыра төс эрмекти жартап, оны-
ла *онын учун, онын улам* деп колбоочыларла колболыжат, темдек-
тезе: *Кош-Агач аймакта кар ас түжет, онын учун* анда *жер терен*
тонот. Трахомадан көскө ак түжет, онын улам көстин чогы *жылы-*
йып жат. Тенери кара булутка бастырган, онын учун тайгада
карангуй боло берди.

Шылтагын ла шылтуун көргүзөр эрмектердин башказы незинде?

399. Эрмектерди кычырып ылгаар. Кош эрмек учурыла нени көргүзет, төс эр-
мекле ненин болу жыла колболыжат, айдып береер.

1. Бистин керегис агару, онын учун бис женерис. 2. Партия бис-
тин ичкери коммунизмге баратан жолысты жарыдат, онын учун онын
темдектелген пландары албатынын ырызы деп, кажы ла киж и ай-
дат. (*Т. Тях.*) 3. Қойлор — түрген өзөр мал, онын учун бистин
областыта этти көптөдөр жаан аргалар бар. 4. Бийик туулардагы
жерлерде кар ас түжет, онын учун мал кыжы-жайыла жаландарда
отоп жүрү.

400. Берилген эрмектерден шылтагын ла шылтуун көргүзөр кош эрмектү ка-
маанду колболу эрмектер тургузып бичигер. Ол эрмектердин шүүлтелерин
түндештирип, олордын башказы ла түнгейи незинде болгонын айдып береер.

Көргүзү: *Жылу күндер турды. Кар түрген кайылды. — Жылу*
күндер турган учун, кар түрген кайылды. Жылу күндер турган, онын
учун кар түрген кайылды.

1. «Сартакпай» деп чөрчөкти Коля көп катап кычырган. Бир де
сөсти ундыбай, балдарга ол куучындап туратан. 2. Ишке баратан
улустын көп сабазы студенттер ле үренчиктер болгон. Олордын ко-
жон-каткызы ыраак угулып турды. 3. Алтайдын ар-бүткени ле
күннин айалгазы сүрекей жакшы. Жайгыда бистин жерге көп турист-
тер келет.

401. Точкалардын ордына шылтуун көргүзөр эрмектер кожуп бичигер.

1. Мен агроном болуп иштеерге турум 2. Тенгеринин түбиле кийининен ак куйрук артыргызып спутник браадат 3. Бистин Төрөлис жаан сад ошкош болор учурлу

402. Скобкаларды ачып, божодылган токтой түжер темдектерди ле букваларды тургузып бичигер. Эрмектердин бүдүмдерин жартагар.

Чымындарды жоголтор керек ненин учун десе озор дизентерияны ичтинг тиф...н чемет оор...ны дифтерияны (ла) жүске жуук өскө дө оор...ларды таркадатан. Озор жүзүн-жүүр быжар немелердин үст...нче жорголоп жүрген (де) онын эдинин микробторы жапшынат.

Онон чымын аш-курсакка отурала байагы микро...торын артызып ийет. Микробтор аш-курсак суу ажыра кижинин организмине кире берген (де) кижини оор...й берет.

Чымындарла кайралы жо...ынан тарты...ар керек. Комнатага чымындар кирбезин деп көзүн...ө сетка конд...рып жат. Озор курсакка отурбазын деп курсакты шкафка салар эмесе марляла жабар керек.

403. Скобкаларды ачып, токтой түжеткен темдектерди тургузып бичигер. Эрмектин турган бүдүмин ле токтой түжер темдектерин жартап берер.

Июль айдын экинчи жарымында каан айас күндөр турды онын учун «Социалистический мал учун» деп Сарысайдын колхозынын колхозчылары өлсн ижинде бу алтыннан баалу күндөрдү тузала-нып өрө (дө) көрбөй, түндү-түштү иштегилеп турды. Өлсн ижинин сыраңай (ла) кайнап турган эйи болгон. Колду-бутту иштегедий (ле) кижини ончозы ишке чыкты онын учун Сарысайдын деремнези чек ээн артып калды. Жаңыс (ла) яслянын жанында жаш балдардын ыйлашканы, чуркурашканы угулат.

404. Кычырып, колболу эрмектерди толо ылгагар.

Эржиненин адазы торт оорудан чыкпай барган, эки балага десе курсак база керек болгон. Эржине азыйда ончо алтай келиндердий мылтык тутпас, армакчы алтабас болгон. Же качан калганчы уйын актар айдай берерде, ол эринин мылтыгын жалтанбай колго тудала, андап барган. Андап барала, ол ан атпаган да болзо, же мылтыктап адарга ла мылтык октоорго үренип алган. Бир катап ол чын ла койоннын бойын адаала экелерде, эбире айылдаштарынын шоодылу каткызы токтоп калган.

Торолеш, кату жадын-жүрүм, базынчык Эржинени көп немеге үретен, онын учун Эржинеге элен-чакка үй улустын алдында турган көжөгөнү үзе согуп, эринин мылтыгын колына аларга келишкен. Же бүгүн Эржине мылтыкту үй кижини чыкпайтан агару тайгада жүрүмү учун, алдында уйуктап жаткан бу эки балазынын келеткен жүрүмү учун адышканча өлөр. Эмди уккур болотонь керек жок, жаңыс ла мылтык керек.

(Л. Кокышев.)

405. Бу үзүктү кычырып, бажалык сананала, камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, схема аайынча ылгагар.

Бистинг туу-тайгалу јердин айалгазында су-кадык, эди-сөөги бек ле чыдамкай кураандар алары койдын төрөөрин өткүрерине белетенеринен камаанду.

Јаны чыккан кураандар оорыбазын деп, јурт хозјайствонын баш-караачылары, зооветспециалисттер ле койчылар ончо керектү иштерди бойынын ойинде өткүрип салар учурлу. Койлордын төрөөрин не белетенер ишти јайдан ала баштаар керек. Јайдын ойинде койчылардын бригадасы койлорго төжөк эдер материалды белетеп, кошарларды ла јылу кажаан-чуландарды арутап ла кургадып алар учурлу, ненин учун дезе койлор ло эчкилер температуранын кубуларын, салкын өткүрө согорын ла чыкты јакшы сезип јат. Кошарлар јылу болор учурлу. Полду кажаандарда койдын тезеги ойинде арчылбай турган учун, андый кажаандарда көп чык ла јаман кей јуулып турат. Айдарда, јайгыда андый кажаандардын толын кодо-рып, өтөктөн арутап ла кургадып салар керек. Јаш агашла туткан јангы кажаандарда чык көп болотон, онын учун кой төрөөринен озо бастыра кажаандарга от салып, кургадар керек. Кажы ла кажаан эмезе кошар јылу, калын потолокту, көзнөктөринде эки кат рамду, тамбурлу*, калын күрее-карымду болор учурлу. Озо чыл койчылар тамбурга јаан ајару эткилейт, ненин учун дезе тамбурлар кураандарды өткүн салкыннан корып ла температура бир кеминде болорын некейт. Јангы чыккан кураандар соокко алдыртпазын деп, тамбуры јок кошарларды билгир тузаланар керек.

Контрольный сурактар ла јакылталар.

1. Камаанду колболу эрмек деп кандый эрмекти айдар?
2. Камаанду ла табышканду колболу эрмектердин башказы ла түйеи незинде?
3. Төс, кош эрмек деп кандый эрмектерди айдар?
4. Кош эрмектердин турар јерин јартап береер.
5. Кош эрмек төс эрмекке кандый эп-аргала колболыжат?
6. Камаанду колболу эрмектерди кандый группаларга бөлип ийгедий?
7. Учурј јанынан алтай тилде кандый кош эрмектер бар?
8. Таблица тургузыгар.

Кош эрмек	Сурагы	Нени јартайт	Ненин болужыла колболыжат
-----------	--------	--------------	---------------------------

* Тамбур — эжиктеги кып, эмезе јабылу площадка.

66. Колбоочызы јок колболу эрмектер.

Қычыраар. Колбоочызы јок колболу эрмектердин бөлүктери ненин болужы-ла колболышкан, учуры јанынан нени көргүзедилер, айдып берер.

Эрмектер	Үн	Учуры
1. <i>Кўскиде кар да жаап јат, јачмыр да жаап јат.</i>	тоолоп айдат	эдилге селижип өдөт
2. <i>Агаш аразында элик элес этти, удаган јок оны ээчий анчы өтти.</i>	—»—	эдилге ээчий-деечий өдөт
3. <i>Тенериде жылдыстар суркурап, ай јарып турды.</i>	бирик- тире айдат	эдилге бир өйдө өдөт
4. <i>Ачынбагар: ишти бүдүй- рип ийерим.</i>	јартаар үнле	экинчи эрмек баштапкы эрмектин учурын јартайт
5. <i>Булуттан кўн чыгып келер — кол јалтырай берер.</i>	удурлаш үнле	эдилгенин түргөн солына- рын көргүзөт

Бу эрмектер турган бүдүмиле кандый колболу эрмектерле кеберлеш? (та-бышканду, камаанду). Бөлүктери бой-бойынан кандый токтой түжер тем-дектерле бөлінген?

Бөлүктери колбоочы јогынан, јангыс ла учуры ла үннин бо-лужыла колболышкан колболу эрмекти колбоочызы јок колболу эрмек деп айдар.

Колболу эрмектин бөлүктери бириктире ле тоолоп айдар, удурлаштыра ла јартап айдар үнле айдылар аргалу. Колбоочы јок колболу эрмектер көп сабазында художественный литерату-рада учурайт.

Колбоочызы јок колболу эрмектердин бөлүктери, учуры јаны-нан канайда колболышканына көрө, бой-бойынан запятойло, запятойлу точкала, эки точкала, тиреле бөлинер.

406. Қычырып, колбоочызы јок колболу эрмектерди таап, олардын бөлүк-тери кандый эп-арганын болужыла колболышканын јартагар.

1. Москванын военный госпитальдарында көп специалисттер Ка-раннын көзин көргөндөр. Ончолорынын ла шүүлтези бир болгон: онын көзине сүрекей уур операция эдер керек. Андый операцияны эмдиги өйдө ороон ичинде сок ло јангыс кижиле, јарлу академик Фи-латов, эдер аргалу. 2. Очөшкөн чилеп, Лена бир де кайра баспай турган. Тан атса ла — Лена бут бажында. 3. Одессада озор гости-ницада токтогондор. 4. Бүгүн Каран ла Лена город јаар база ла орой энирде јанып клееттилер. Озор түжине күнге күйгүлеген: күн-

ге күйгөн кижининг су-кадыгы бек болор, онызы операция тушта жаан болуш болор деп, экилези ажындыра белетенип тургандар. Горродтын отторы өчөмник жаркындалат; талайдын тымык булундары бијелешип, жайканыжып турат. (Л. Кок.)

67. Айдылаачылары текши болушчы глаголду көлбөөчүзү жок колболу эрмектер.

Берилген табышканду колболу эрмектерди кычырала, айдып береер: кажы эрмекти айдарга эптү? Ненин учун?

*Күндөр кыскарып турды,
сооктор тыгып турды.*

*Күндөр кыскарып,
сооктор тыгып турды.*

Кижн бойынын куучынында бир сөсти такып айтпаска амадайт. *Турды* деген болушчы глагол кажы ла бөлүктинг айдылаачызына кирет, је айдарга эптү болзын деп, бис оны бир ле катап эрмектин учында айдадыс. Ол болушчы глагол колболу эрмектин бөлүктөри бой-бойы ортодо жуук колбулу болгонын көргүзип јат.

Текши болушчы глаголду айдылаачылардын төс бөлүгн түңей кеберде турар учурлу.

407. Бичигер. Айдылаачылардын төс бөлүгннин алдыла эки чийү, текши болушчы бөлүгннин алдыла үч чийү тартаар.

1. Таң алдында јоткон токтоп, тенери айазып турды. (Ч. Чун.)
2. Чечектер јайылып, јаландар көгөрип калды. 3. Машиналар күү-лежип, тозын буркурап турган. 4. Каранын кара көстөри ачылып, эриндери та нени де билдирер-билдирбес айдып турды. (Л. Кок.)
5. Эниргери кезиктери јангылап, кезиктери киногo баргылап турды. 6. Јаскы күндер кенетийин кубулып, тенери бүркелип баштады.

Колболу эрмектин бөлүктөри учуры јанынан бой-бойыла жуук колбулу болгонын, болушчы глаголдон башка, база не көргүзет?

Кажы ла бөлүктинг эдилгеzi качан өдөт: бир өйдө бө, айса ээчий-деечий бе?

408. Тексттен айдылаачылары текши болушчы глаголду эрмектерди таап, јартагар: турган бүдүмиле олог кандый эрмектер? Ологдын башказы незинде?

Јараш јайдын өдүп браатканын Карабаш сеспей де калды. Оныла кожо үренгилеп турган балдар јайыла бригадада иштегилеген, эмди школго барарга белетенгилеп, азыкка талкан соккылап, кийим-сайым көктөгилеп турды.

Арканын өңи кубулып, агаштар алтын-сары бүрлерин эзинге шылырада јайкап тургулайт. Колхозтын улустары ашты кар түш-келекте, јуунадып аларга күјүренгилеп иштенет. (Л. Кок.)

Айдылаачылары текши болушчы глаголду эки эрмек сананып таап, бичип лааар. Ологдын бирүзи колболу табышканду эрмек, бирүзи дезе укташ айдылаачылу тегин эрмек болзын.

Айдылаачылары текши болушчы глаголду колболу эрмектерди андый ок болушчы глаголду укташ айдылаачыларлу тегин эрмектерден ылгаштырар керек.

409. Текстти кычырала, бажалык сананып табаар. Колбоочызы жок колболу эрмектерди чыгара бичип, схемала жартагар: канча тегин эрмектерден тураг? Ненин болужыла бөлүктери колболыжат? Учурү жанынан оло нени көргүзөт? (бир бйдө, ээчий-деечий, шылтуун, о. б.) Токтой түжер темдектери кандый?

Экзамендер божоп калган. Карабаш үредүлү жылды жакшы божоткон, эмди онын жүреги торт ло ойноп турды: беш класс! Ол кирези жаан классты божодорым деп, ол былтыр сананган ба? Жок, онын түжине де кирбеген. Эмди десе онын карманында жангыс ла «төрт» лө «беш» темдектерлү табель бар.

Талтүш киреде бийик кошту машинанын шофёры Карабашты отургузып алды. Ол Карабашты токуналу кэзиле айкап көрөлө, оной сурады: «Жакшы үрендин бе?» Карабаш тургуза ла карманынан табельди кодоро тартып, шофёрго көргүсти. Шофёр буурыл бажыла жайкап, Карабашты мактап айтты: «Молодец! **Үредүүн жаан, менийи десе — төрт лө класс... Кичинек тужымда үренер арга жок болгон.** Ада-энем жокту, јиир курсак та, кийер кийим де жок болгон. Сеге жакшы...» Карабаштын жүреги торт ло кожондоп тургандый билдирди.

Үч частын бажында Карабаш једетен јерине једип алды.

(Л. Кокышев.)

Карарта базылган эрмекти толо жартап бееер: турган бүдүмиле кандый? Онын бөлүктери канча төс члендү? Бир төс члендү эрмектердин бүдүмин жартап бееер.

68. Колбоочызы жок колболу эрмектерде запятой ло запятойлу точка тургузары.

Эрмектердин төс члендерин темдектейле, жартагар: кажы ла бөлүктин айдылаачызы неле айдылды? Олодын кеберлери түнгей бе?

1. Эрте турадан салкын согот, жанмыр жаайт. 2. Таң жарып турды; тегериде анда-мында јылдыстар өчкилеп турды; серүүн эзин араай согуп турды. 3. Јорук јеткерлү, жакылта уур, жүрек јалтанбас.

Колбоочызы жок колболу эрмектердин тоолоп айдар үннин болужыла бириккен бөлүктери бүдүмиле (структуразыла) кеберлеш, өскөртө айтса, олодын айдылаачылары бир кеберде турат.

410. Эрмектерди кычырып, токой түжетен темдектерге ајару салаар.

1. Кеен чечектер көрүнип турат, Ээн өзөктө күүктер эдет, Јүрегиме эзин табарат. (Э. Палк.)
2. Кырдын бажында мөштөр өзөт, мөштөрдүн ары јанынан күн чыгып келет.

Кажы ла бөлүкте запятойло жок.

3. Жаскыда мынайда базып, кураандар тудуп, койлор айдап, жүретен болбайсын; эмди ол жок, артканы бу ла. (Э. Палк.)

4. Баштапкы кар келеткенин көрүп, мен ненин де учун сүрекей көкип, ары-бери жүгүрип туратам; кар араай жаап келет; удабай не ле неме ак тонын жабынып алгандый боло берет. (Л. Кок.)

Колболу эрмектин бөлүктери турган бүүдүмиле тын кенгидилген, олордын ичинде запятойлор бар.

—»—

Колбоочызы жок колболу эрмектердин тоолоп айдар үнле бириккен бөлүктери бой-бойлорынан запятойло эмезе запятойлу точкала бблинер.

Колболу эрмектин тын кенгидилбеген, ичинде запятой жок, учуры жанынан жуук колбулу бөлүктери бой-бойынан запятойло бблинет.

Колболу эрмектин тын кенгидилген, ичинде запятойлу, учуры жанынан тын колболышпаган бөлүктери бой-бойынан запятойлу точкала бблинер.

Бир канча бөлүктөрдөн турган эрмектерде запятой до, запятойлу точка да тургузылар: учуры жанынан жуук бир канча бөлүктөр бой-бойынан запятойло бблинип, бир жаан бөлүккө биригет. Мындай жаан бөлүктөр дезе бой-бойынан запятойлу точкала бблинер, темдектезе: Агаштын бұри саргарды, куштардын үндери сериди; жаңыс ла ыжык жерде турган кайынаштар ол ло бойы жажыл тургулайт, бұри де какталбаган.

411. Эрмектерди кычырып, токтой түжер темдектерин жартагар. Олордын эдилгелери кандый өйдө өдүп турганын айдып береер.

1. Чанкыр туулар кийинимде артты, чакпынду суулар аккылап калды. (Ш. Шат.) 2. Совет орооным там ла жаранган, жуунын уур жылдары ундылып, Төрөлим төжинде шыркалар жазылган. (А. Ад.) 3. Аттын тибирти угулды, удабай ла келеткен улус көрүне берди. 4. Арыштын кийининен арба бышты, буудай ла сула быжып браат, мырчак жууитан Эй жетти. 5. Албатынын су-кадыгы ончозынан артык ине, жер үстинин байлыгы оны солып болбос ине. (Джамб.) 6. Күн ашты, тегеридеги жылдыстар анан-мынан суркуража берди.

412. Колболу эрмектин бөлүктөрүн тын кенгидип, бичип алаар. Токтой түжер темдектери солынды ба? Ненин учун?

Көргүзү: Уроктор божоды, балдар жангылай берди. — Уроктор бүгүн эрте божогон; үренчиктер сумкаларын тудунып алып, класстардан чыгып, жангылап турды.

1. Агаш бұри шылырайт, жалкын жалт эдет, жааш уруп ла туру.
2. Комбайндар јаланда көрүнет, ары-бери машиналар өдөт.
3. Күренг күс једип келди, куулар јана берди.

413. Эрмектерди кычырып, токтой түжер темдектерин јартагар.

1. Днестр кичинек суу эмес, анда терен булундар, суунын койу камыштары, сайлу тайыс ла чоолгок терен јерлер көп; куулардын өткүн үндерине јангыланып, суунын көрнөжи јалтырайт, оморкок суукуш онын үстинче түрген учат. (М. Г.) 2. Чаңкыр-барыңкый теңериде кыскылтым алтынла будулган јалбак јолдор јолдолып барган; кичинек, жука булуттар каа-јаада агарып көрүнип келет, сиркире салкын өлөңдөрдүн баштарын билдирер-билдирбес ээлтип турат. (М. Г.) 3. Јорукчылар тал-табыш јок баргылап јатты; јолдо ологро агаштар да учурабайт, айландыра учы-кыйузы јок јайым, јараш чөл. (М. Г.)

Кажы ла эрмек аайынча канча јурук јурап салгадый? Кандый?

Эрмектердин схемазын тургузаар.

414. Тексттег колболу эрмектерди чыгара бичип алала, керектү токтой түжетен темдектерин тургузыгар.

Кызыл-Өзөктин төнине чыгып келеле ары-бери көргөндө јуртта не бары ончозы иле көрүнөт. Ар-бүткени јараш јер: одожында јаан тайга Улемен көк-јажыл сөңдү көрүнөт онон бери ээр ошкош быкчыл, обого ошкош сүүри туулар јажыл торко јабынган тургулайт мыйрыып аккан тал јакалу Майма суу јалтырап көрүнөт.

Майма суу көз-көрүм башту калын јышту Чадарт тайганын элбек эдегинен башталып чыккан. Тош ошкош јалтыркай бу кутук кара-суу октолып чыгып онон ары коолды төмөн коолодо кожондоп јикти төмөн јиркиреп аккан. Ого суучактар ла кара-суулар кожулып аккан.

Майма суу јолой канча-канча јурттарды табара өдүп Кадынга барып кирген. (Ч. Чун.)

Кандый бир эрмекти куучын-эрмектин бөлүктериле ылгагар.

415. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Эрмектердин турган бүдүмин ле токтой түжер темдектерин јартап береер. Толо эмес эрмек бу үзүкте бар ба, айдып береер.

Чуйский аңсовхозтын турган төс јери — Кызыл-Өзөк јурт. Туулу Алтайдын ар-бүткени јылдын јылга канайда јаранып јат, онойдо ок јылдан јылга Кызыл-Өзөк јаранат. Горно-Алтайск — Чоя деп кумак-ташла јазаган шоссе јол Кызыл-Өзөкти табара өдүп барган. Бу јолло автомашиналар үзүк јоктон мантадат јолдын эки јанынча јангы туралар јергелей турат орто үредүлү школдо бал-

дар үренет. Мында эки жүс киж и отура р жерлү журт клуб анда күйүн ле улус амырап отургылайт. Деремнеде библиотека жангы тудулган больница беш магазин столовый детсад.

416. Художественный литературадан запятойлу точка турган колбоочызы жок колболу 3 эрмек бичип алаар. Андый эрмектерле писательдер кандый учуралдарда тузаланат, тартап береер.

417. Алтай тилдин кабинеди керегинде жаан эмес сочинение бичигер. Ол сочинениеде колбоочызы жок колболу эрмектер учуразын.

418. Схема аайыпча колболу эрмек тургузаар:

1) □, □; □; □. 2) □, □, □. 3) □; □; □.

69. Колбоочызы жок колболу эрмектерде тире тургузары.

419. Эрмектерди кычырала, тартап беригер: колбоочызы жок колболу эрмекке кирген бөлүктөр шүүлте жанынан ички көргүзөт?

1. *Тай жуу жат — кыш жуу жат.* (Кеп сөс.)

удурлаш

2. *Талкын жалт этти — күйкүрт жызырт этти.*

эдилгелер түр-
ген солынга-
нын көргүзөт
результатын
көргүзөт

3. *Калбакла жууза — кап толор.*

Кожукла жууза — кош болор. (Кеп сөс.)

4. *Түжиле кар жаады — айылдагы чыгып та болбозын.*

Колбоочызы жок колболу эрмектердин бөлүктөрү бой-бойынан тиреле мындай учуралда бөлінөт:

1) Бир эрмектин шүүлтези экинчи эрмектин шүүлтезине удурлаш учурлу болзо;

2) Эрмектердин эдилгелери түргөн солынып турза;

3) Баштапкы бөлүгү эдилгенин ойин, аайын көргүссө, экинчи бөлүгү дөзө — онын результатадын.

4) Баштапкы эрмектин эдилгезинен улам болгон экинчи эрмектин шүүлтези чыкса.

420. Эрмектерди кычырып, токтой түжөр темдектерди тартагар.

1. Бажынан тутса—эмдик, куйругынан тутса—жобаш. (Т а б ы ш к а к.) 2. Иш жок болзо — амыр да жок болор. (Кеп сөс.) 3. Кыйгырып ийерге сананган — үн чыкпады. 4. Жураарга сананган — будук жок. 5. Турадан чыктым — онын сурузы да жок. 6. Светофордо кызыл от күйе берди — автобус токтой түшти, жажыл от күйе берди — автобус оной ары көндүкти. 7. Күндөр ээчий күндөр өдөт — ол жангалак.

Берилген эрмектерди кандый үнлө кычырдын?
Мындый эрмектер көп сабазында кайда учурайт?

421. Эрмектерди мынайда ээчий-десчий бичигер: колбоочызы жок колболу эрмектерди, оңоң баштаачы ла айдылаачынын ортозында турган тирелү эрмектерди, укташ члендерлү эрмектерди, толо эмес эрмектерди; чике куучынду эрмектерди ле оңоң до өскөлөрүн. Тире ненин учун тургузылганын жартап береер.

1. Мең малчылар турлузында жүрерин сүүйдим. Ангчылар омузы — жаантайын куунзеген јерим. Мендең јогынан оңорло табынча куучындажып, кижі дегени не — тайгадагы улустан билерим. (С. Суразаков.)

2. Кейди ле тынып жүргени — ол жүрүм бе?
Сок јангыскан болгоны — кыйын эмес пе?
Нөкөрлөр барда — жүрүм бар,
Нөкөрлөр учун жүр.

3. Алтын-Көлим — тынду көл, толкуларын токтотты, сыртын кара килиндий јайып, меге јол берди.

4. «Нөкөрлөр сүүнзин, өштүлөр јалтанзын!» — андый јанла јанданып жүредим.

5. Кече мен тайгадан түштим,
Бүгүн городто базып жүрдим.
Јүрегим менин тууларда арткан,
Мында дезе — бойым.

6. Орус, алтай, казах, якут — ончозы карындаш.

7. Сен колхозтын койчызы,
Јүзинг тотко туттурган;
Је онызы алдырбас —
Јаражың алдыртпай арткан. (С. Суразаков.)

8. Јакшыга јанашсан — јакшызы југар,
Јаманга јанашсан — јаманы југар.

7-чи эрмектин схемазын тургузып, јартап береер.

422. Эрмектерди јетире бичип салаар. Токтой түжер темдектерин јартаар.

1. Трактор кыр өрө араай чыгып ла турды — 2. Ырыстуның кожонгы угулбай барды — 3. Энези сагыжына кирди — 4. Кыш карлу — 5. Кайа көрдим —

70. Колбоочызы жок колболу эрмектерде эки точка тургузылары.

Эрмектерди кычырала, айдып береер: колбоочызы жок колболу эрмектин экинчи бөлүгү учурыла нени көргүзөт?

1. Кижиге оро каспа: бойың түжерич. 2. Мен билерим: мында город болор, мында сад чечектеер. (В. Маяк.) 3. Общежитиеде тым боло берген: ончозы терен уйкуда.

Колбоочызы јок колболу эрмектерде эки точка мындый учуралда тургузылат:

- Жр-1
1. Эрмектин экинчи бөлүгү баштапкы бөлүгүнүн учурын јартап турза эмезе шылтагын көргүссө (олордын ортозына *ненин учун дезе* деген колбоочы тургузарга јараар.) (1-кы ла 3-чи эрмектер.)
 2. Баштапкы бөлүктүн глагол-айдылаачызы оноң ары база эрмек болорын көргүссө (2-чи эрмек.)

423. Эрмектерди кычырала, токтой түжетен темдектерин јартап береер.

1. Эмди Пайсканнан ла ырысту кижн јок: нени ле эдейин дезе — оның күүнинде. Ол нөкөрн де ундып салган ошкош: бу төрт коноктын туркунына керек дезе Карабаштын айылына да келбеген. Арткандары ончозы јер башка тарап-таркап јүре берген: кезиги школго үрөнерге барган, кезиги төрөсіндөри сайын јүре берген. 2. Эжиктин кўрчегн шынгырап, сарсулу кадкага келип тийди. Энези эжикти ачарга јетпеди: эжик кайра таштала берди. Эжикте энчейнжип алала, киргилеп јаткан улус көрүнди. (Л. Кок.) 3. Јайгы изү өйдө аттарды түнде одорго јаланга айдап јадыс: түште ологго кэгөөндөр лө чымындар амыр бербес эди. (Т.) 4. Күн коркушту јаман болгон: салкын торт сыылап турган, үлүш кар шуурып турган. 5. Көрзөм: таң адып калтыр.

Эки точка база кандый учуралдарда турат, айдып береер.

424. Токтой түжетен темдектерди тургузып бичигер. Ненин учун андый темдек тургусканаар, айдып береер.

Бүгүнгн воскресник эски кўрди ле оның эки јанындагы јолды јазаарына кычырылган. Сас јерди кечире салылган јол терен казылып ойдыкталып јайрадылып калган. Мынайда сүт тартарга сүрекей кўч бричка јаантайын ары-бери чайкалып сүт чачылып, төгүлип туратан. Эски кўрди кечетени торт шыра үркүнкей ат кыймыктап турган агаштарды алтай базарынан јалтанып агаштар ортозында јаан јырыктарга көрүп шоқырып кўрди кечип болбой бир канча туратан.

(Э. Палкин.)

Запятайлор кандый ээжилерге берилген?

Укташ члендерде кандый учуралда эки точка тургузылат? Темдек айдып береер.

425. Текстти кычырала, учурын куучындап береер. Эки точка бар эрмектерди чыгара бичийле, бүдүмин ле токтой түжер темдектерин јартагар.

Кожон — албаты чүмдеген поэзиянын лирический жанры. Кожондо кижн кандый бир керектен улам күүн-санаазын сүүмјизин оморкогонын кунукканын ачурканганын чыгара айдат.

Кожонды кажы ла кижичүмдеер кожондоор аргалу. Је албаты ортодо анчадала бийик талантту јараш үндү кожончылардын кожондоры элбек таркайтан олордын ады-чуузы јайылатан. Бир канча озогы кожончылардын Чолушман ичинде Қалан ла Колон-јынын, Улаганда Айанмаштын, Ондойдо Тойлойко ло Каракөстин, Куйум ичинде Соозынын, онон до өскөлөринин кожондоры эмдиге ундылгалак, эмди де улус олорды кожондойдылар. Андый атту-чуулу кожончылар кожоннын јангыс ла сөстөрин эмес, је онын күүзин де (мелодиязын) чүмдейтен. Кажы ла кожончы алдынан ангылу эп-сүмелү болотон бойларынын чүмдегенин олор бойлары ла кайкамчылу јараш үниле кожондойтондор.

Ла, ле кандый эрмектерде бөлүтөш, колбоочы болгонын айдып береер. Олорды канайда ылгаштырдаар?

426. Эрмектерди учына јетире бичип салаар. Токтой түжер темдектерин јартап береер.

1. Бичикти көп кычыр: ...
2. Бистин космонавттар: ...
3. Улу башчыбыс биске јакарган: ...
4. Јүрүмде бис неден де тын: ...

427. Керектү токой түжетен темдектерин тургузып бичигер. Эрмектердин турган бүдүмин јартагар.

Көб — менин төрөл јуртым. Сегис јыл кайра бу јаан јурт болгон онон ол коштой јаткан жолхозко биригерде Јулузы көдрө Балыкчы деп деремне јаар көчкилей берди. Бүгүн бу бала јеримле катап ла барадырым. Қар јаайт Чолушпа суудан туман көдүрилет. Туманы да айла апагаш торт ло анда суу эмес сүт кайнап агып јаткандый. Ак Чолушпа деп калас адабаган ине. Айландыра улу ыйык туулар кайалар Көк-Кайа Ак-Кайа Туура-Кайа... Сууларында кечүлер Сай-Кечү Кумак-Кечү Кой-Кечү Ат-Кечү... Корумдары да учурлу бүткен не ле ан-кушка түнгей: Койон-Корум Тийин Тажуур Кижичү Агас — корумдар.

Сүрекей бийик бүүре — сүмерлердин ыйыктардын ары јанынан күн јүзиме јаскай тийеле ойто ажа берет. Көсдө андый аяста да кышкы күн көзинге кезик аразында чек көрүнбес. Ол эмезе сен-ле јажыныжып ойноп жүрер кажы ла содойгон сүмердин кийининен карап көрөлсө јажына берет.

(К. Кошев.)

Токтой түжер темдектер кандый ээжилерге берилген?

Кандый сөстөр чийүчек ажыра бичилет, айдып береер.

428. Колбоочыларды божодып, эрмектерди бичигер. Эрмектин шүүлтези кубулды ба? Башказы незинде?

1. Эркемей эрте ойгонды, ненинг учун дезе жүрүминде школго баштапкы ла катап барат. 2. Чике чыгып болбозынг, ненинг учун дезе кайа коркушту бийик. (Л. К.) 3. Кара суунын жанында эскон ждронын бүрин кандый да курт жип турган эмтир, ненинг учун дезе жалбырактары илбиреп, өңи кубулып калган.

429. Скобканы ачып, токтой түжер темдектерин тургузып бичигер.

Уулдардын үренип баштаганынан бери эки (ле) недеде өттү. Класс сүрекей жаан ончо уулдар ла кыстар жуунын өйинде иштенгилеп эмди үренерге келтилеген. Жаан класстарда үренгилеп турган балдар сүрекей ас болгон — ол ок өйдө жагыс (ла) беш класстар төрт группадан ажыра болгон. Жажы жедип калган уулдарга (ла) кыстарга үренерге сүрекей күч болгон. Ого үзеери, интернатта кур-сак база коомой жуу жагы (ла) токтогон. Карабаш бу өйдин турку-нына көп уулдарла таныжып алган эмди ого кунугарга (да) өй жок болгон. Баштап тарый ого үренерге сүрекей күч болгон күнүн (ле) сайын санаазынан айылы энези (ле) карындажы чыкпай тура-тан. Онон табышту жүрүмге бир эмештен тазыгып үредүдөн арт-пай балдарла тең үрене берген.

(Л. Кокышев.)

Скобкада берилген сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери?

Олордын башказы ла түнөйи незинде, айдып береер.

Контрольный сурактар.

1. Колбоочызы жок колболу эрмектер деп кандый эрмектерди айдар?

2. Колбоочызы жок колболу эрмектер кандый колбоочылу кол-болу эрмектерге түнөй?

3. Кандый учуралда тире, запятойлу точка, эки точка, запятой тургузылат?

4. Токтой түжетен темдектер неден камаанду?

5. Качан запятойлор, запятойлу точка, эки точка, тире тургу-зылат?

71. Бир канча кош эрмектү камаанду колболу эрмектер.

Камаанду колболу эрмектер бир канча кош эрмектү болор аргалу.

430. Кычыраар. Камаанду колболу эрмектер канча кош эрмектү, кош эрмектер учурыла кандый, айдып береер.

1. Јас келерде, койлор төрөн турарда, энемле кожо бого келип, кураандар азырап туратаныс. (Э. Палк.)

2. Эжикте кижги отуларда, кандый кижги келген болотон деп, кайкап клееткем. (Л. Кок.)

3. Јааш жааза (1), армакчыда кургадып салган немелер сууга өтпөзін деп (2), мен аны жууп, айылга кийдирип салдым (3).
оюмдун

Төс эрмектин кандый бир членин эмезе бастыра төс эрмекти учурыла бир ле јанынан јартап, оныла түнгей эп-аргала колболышкан кош эрмектер укташ болор (1-кы эрмек).

Төс эрмектин башка-башка сөстөрүн эмезе төс эрмекти учурыла башка-башка јанынан јартаган кош эрмектер укташ эмес болор (2-чи эрмек).

Кош эрмектери бой-бойларыла тизилижип колболышкан камаанду колболу эрмектер болот (3-чи эрмек).

431. Камаанду колболу эрмектерди тегин эрмектерге бөлип, кычыраар. Онон схема тургузаар. Эрмектин бөлүктери бойы ортодо канайда колболышты?

1. Јай ла келгенде, Карабаштын јерине тоозы јок айылчылар айылдап келетен учун, онын аланзып та турганы јолду болгон. (Л. Кок.) 2. Качан колхозто, онон совхозто јүрүм јарана берерде, акту күчиле де иштеген улус аргалу јада берерде, Јаңар Чаманы јаман керектерин таштазын деп, канча-канча катап јайнаган. (А. Ад.) 3. Јастын јылу күндери башталза ла, ол торбогыла салданын баштапкы јолын сүрер деп, Ен Хо кече ле сананып турган. Деремненин јанында кају јерлер ас эмес, оны тракторло сүрүп болбос. (Н а м Ы н С о м.)

432. Эрмектердин турган бүдүмин схемала көргүзип береле, учурын јартап берер.

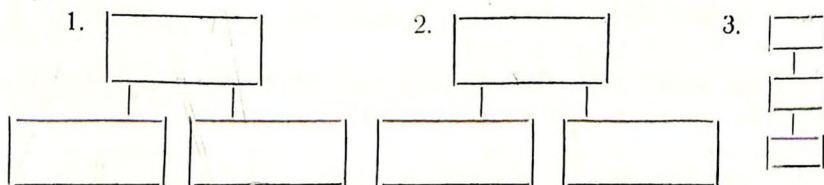
1. Одус жыл өдөрдө, ойын-жыргал божоордо, тогузон жыл өдөрдө, той-жыргал токтоордо, Алтын-Казык баатырым онг колын көдүрүп, улуска айдып турды: «Жер алдынан эмди слерге жеткер качан да болбос». 2. Алдырбас, кузук чертип ийзенг, ооруунг өдө берер деп, тес кара уул оны токунадып турды. (Л. Кок.) 3. Акту магынг телекейге де жайылза, канайып та кееркеде сен кийинзенг, калапту ойгор мен де дезенг, аарчылу курудынгды ундыба, уул, алтай жонынгды жектебе, уул. (А. Ад.) 4. Денисов ачынып турды, ненинг учун дезе жааш жаайт, Долоховтонг эмдиге ле суру жок, «тил» аларга ийилген кижиге эмдиге ле келбеген. (Л. Т.) 5. Жааны ла көк томулып келерде, жааны ла бүрлер торгойып жүрерде, бис ыражып калдыс. (Б. Укач.)

433. Тегин эрмектерден камаанду колболу эрмек тургузып бичигер. Олордын турган бүдүми кандый боло берди, айдып береер.

К о р г ү з ү : *Город жаан. Баштапкы кўн билдирген. Уулчак оромдорло жүрген.* — 1) *Баштапкы кўн уулчак оромдорло жүрерде, город жаан деп, ого билдирген.* — Укташ эмес 2 кош эрмектенг ле төс эрмектенг турган камаанду колболу эрмек.

1. Кар жаады. Шуургандар башталды. Бистин журтка једерге сўрекей кўч. 2. Химиянын урогы болор. Ченемел ѳткўрерис. Ѱредўчи айтты. 3. Ѱредў жыл божогон. Балдар тыштанып алзын. Колхоз јакшы ѳренчиктерди экскурсияга баратан путевкала кайралдаган.

434. Физиканынг урогы эмесе кандый бир ченемел керегинде схема аайынча эрмектер тургузаар.

72. Бөлүктери табышканду ла камаанду колбунунг болужыла бириккен колболу эрмектер.

Колболу эрмектин бөлүктери бой-бойлоры ортодо табышканду ла камаанду колбунунг болужыла колболыжар аргалу. Андый эрмектер турган бүдүмиле башка-башка болор, темдектезе: 1) Кайын энези Аринаны келген ле улустан ойто көчүп келзин деп сурап турган, је Арина кайын энезиненг камаанду болбоско турган. (Л. Кок.) Камаанду колболу эрмектерден ле тегин эрмектенг турат. 2) Малчы анча-мынча кожондогондо, отурган улустынг жүректери, сарју чылап, кайылды, ончо үйелери бождоды. (Чөрч.) — Текши кош эрмектү табышканду колболу эрмек. Кош эрмеги экинчи ле үчинчи эрмектерди тең јартайт.

3) Эки будынг оорыган болзо, эм берейин мен сеге; жаман ат сураган болзон, жоргоны берейин мен сеге. (Чөрч.) — Эки камаанду эрмек бой-бойыла табышканду колбунунг болужыла колболышты.

435. Эрмектерди кычырала, жартагар: канча бөлүктөрдөн турат? Олор бой-бойлоры ортодо канайда колболышты? Эрмектердинг схемазын тургузала, схема айынча кычырып береер.

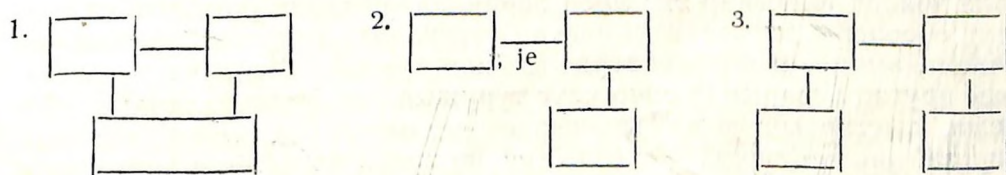
1. Жаңы жылга жетире ижи жакшы болзо, колхоз оны город жаар жуунга ийер, Арина дезе городты качан да көрбөгөн. (Л. Кок.) 2. Күей ле бистинг жолыбыс качан да жаңыс эмес деп, олорго канча катап айткам, же олор оны угар да күүндери жок. (Л. Кок.) 3. Жолго нчерге суу база керек болгон, же Аринада суу уруп алатан не де жок, онынг учун ол балтыргандардын жоонун үзүп алды. (Л. Кок.) 4. Аш ичсен — мендебе, атка минсен — токтобо. (Кеп сөс.) 5. Кижн өлтүрп, сүүшке жеткенче, кийик болуп, мангай берейин; жүрегим костый күйүп браатса, түрген сууга калып ийейин. (А. Ад.)

436. Токтой түжетен темдектерди тургузып, бичип алаар. Эрмектинг бүдүмин ле токтой түжер темдектерин жартап береер.

1. Солоңыга једерге солуктап барып јатканыс солоңы ырап к-чарда сондоп-артып турганыс. Айылдын јанына келеристе — аркага солоңы ыраган аркага једип келеристе — арт ажыра сайылган. (А. Ад.) 2. Бистинг Совет ороондо мындый улус бар болгондо мен билерим город бүдер мен билерим сад чечектелер! (В. М.) 3. Эмди Аннада база јакшынак амадулар бар. Ол, областной национальный театр ачылза, ого јнит талантту балдарды јууп јакшы-јакшы ойындар белетеер деп сананып иженип јүрет. (А. Еред.)

1,3-чи эрмектердинг схемазын тургузып, кычырып береер.

437. Схема айынча эрмек тургузаар.

Эрмектерди жартап беригер.

Откөнин катап көрөри.

1. Уурлаткан колболу эрмек деп кандый эрмекти айдар?
2. Бир канча кош эрмектү камаанду колболу эрмектер сананып таап, схемазын тургузаар.
3. Табышканду ла камаанду колбунунг болужыла бүткен уурлаткан колболу эрмектер тургузып бичигер.

1. Карабаш аайлап болбоды: кандый да болчок неме кејирине тура берерде, онын бажы коркушту айланып, кѳстѳрине неме кѳрѳнбей барды. (Л. Кок.) 2. Кѳннинг чогы ѳзѳккѳ тѳжѳп ле келерде, ончозы ойгоно бергендий болды: куштар калактажып, јемзене бердилер, бозулар мѳѳрѳжип чыктылар. (Л. Кок.) 3. Башка јакшы, јенгил, ыраак санаалар кирип турар, сенинг санаанды, јѳрегинди эбире турган ар-бѳткен ондоп тургандый; ол сего недег ле јуук, кару билдирет. (Л. Кок.)

439. Божодылган букваларын ла токтой тѳжетен темдектерин тургузып бичигер. Эрмектердин турган бѳдѳмине схема тургузаар.

Мен эмди ле мынайда куучындап турбай азийда кандый јерде јатканысты кайдан билейин. Бис кату јердин улузы соодонып јер кѳрѳп јѳрген туристтер емезис. Кѳнкѳрип салган казандый тегериле бу бийик јерде тынарга бис ѳренип калганыс. Јарашты-јакшыны ондойтоны биске јаан иштиј. Мен эмди ок-јаа кастак јазап алала ортолык-колко јерлерди керий јѳгѳрбезим агаш кѳнѳк јонуп алала тошко барбазым. Кѳксиме эби јок немедий та бала тужымнын јыргалы, кунугы меге табарат та мынын ончозын јылыйтпаска кѳп јылдарга оны санаада чеберлегенимнен андый јарт эмес. Је ак-јарыкта јаан не де бардый. Је не? Та солонгылу тала та кайкамчылу кижии та эркетендѳ сѳѳнчи та учы јок тѳбек. Јѳрѳмде не ле бар.

(К. Кошев.)

440. Тексти кычырала, бажалык сананып табаар. Колболу эрмектерди чыгара бичийле, колболыжар эп-аргазын јартагар.

Агаштын бѳри саргарып, јаландар кѳрерип келди. Ыраак тайгалардын баштарын баштапкы кар кажайта јаап ийди. Энгирлер соок, кѳндер серѳѳн болды. Кара-Кемнин ичи ѳрѳ чѳйилип барган јаан чѳйбѳк јаландар ээнзирей берди. Јаландарда јангыс ла саламнын обоолоры тенкейижип калган тургулайт. Анда аш јуунадылып калган, эмди иш идиргендерде кайнап турды. Аш кургадарында, оны арутап турарында ончо улус туружып јат. Машиналардын кѳѳлежи, кыстардын кожоңы энгирде, јылдысту тегеринин алдында бир аай јиилип турды. Кичееп ѳскѳрип алган ашты эмди алмарларга тѳкпѳй-чачпай уруп алар керек.

(А. Адаров.)

Бу текстте орус тилден кандый сѳс кирди? Ол сѳстѳ фонетика јанынан кандый кубулталар болды?

ӨТКӨНИН КАТАП КӨРӨРИ.

441. Скобкаларды ачып, токтой түжеткен темдектерди тургузып бичигер. Бир төс члендү эрмектердин алдыла чийү тартып, бүдүмин жартагар.

Революционный Петроград.

Революцио(н,нн)ый Петроград! Николаевский вокзал. Түймеен кыйгы ийдиш... Лозун(г,к)тар (ла) жүзүн-башка плака(т,тт)ар. Петроградтын үстинде та јас бажынын койу туманы та революциянын(ла) јангы эйдинг јалбышту тыныжы. Мында бастыра(ла) улус мылтыкту. Кайдаар (ла) көрзән — солдаттар матростор... Јаан городтын оромдорында солда(т,тт)ар јылынарга кўйд(ў,и)рген о(т,тт)ордын јалбыштары Балтикадан со(к,кк)он салкынга тоозы јок маанылар чылап элбендежет.

Кызыл агитаторлордын куучыны угулат:

- Бастыра јан — Советтерге!
- Бис большевиктер учун!

(Б. Укачин.)

442. Эрмектердин бүдүмин ылгайла, запятой кандый учуралда тургузылганын јартап береер, таблица тургузаар.

Кандый учуралда?	Эрмектер

Урмат.

Барынкый түнде таң атту кижинин сомы бир кезек элестелип турала, эмештен кайылып, чек жоголып калган. «Шуурган сыраңай ла башталар алдында турлуга Урматтын келгени кандый жакшы» деп, Тана сананды.

Мынан озо айылдаштар болтоныс. Бистин турлубыс Кара-Жүректе болгон, а слердин десе, Урмат, Боро-Талда болгон жок по? Жуп-жуук. Сагыжыга кирет пе? Сыраңай ла коштой. Койлорыс арай ла кожулбай отойтон, а эниргери десе капчалга эки жара баскылай беретен. Слердин одорды мен көргөм, а сен десе бистийин көргөн. Ол тушта сен менин кожондорымды угуп турум деп айдатан. Төгүн болбой. Бот үлгерлер бичийтенин — чып-чын. Оо, сенин үлгерлерин жакшы болгон, Урмат... Качан бис экү Ак-Белтирдин школында жетинчи класста үренип турарыста, сен бойыннын үлгеринди вечерде кычырып туратанынды ундыбадын ба, Урмат?.. Ол тушта бу үлгеринди, Урмат, ончо кыстар эске кычырып туратандар. Жакшынак үлгер. Мен десе эмдиге жетире ундыбаганымды көрзөн. Жаныс ла ол боро көстү кем болды не? Алтай кыстар ончозы кара көстү ош-кош эди. Орус па? Бу жуугында бир де орус кыс жок болгон эди. А-а, онызы сенин бойыннын творческий тапкырын болгон ине. Чын ба, Урмат?

(А. Демченко.)

Колбсу эрмектерди чыгара бичип, схема тургузып, толо жартагар.

443. Эки точка тургузатан учуралдарга таблица тургузаар.

Кандый учуралда?	Эрмектер

444. Тире тургузатан учуралдарга эрмектер сананып таап, таблицага бичигер.

Кандый учуралда?	Эрмектер
1. Баштаачы ла айдылаачынын ортозында.	
2. Укташ члендердин бириктирөөчи сөстунг алдында.	
3. Жомолтёлөрдө.	

4. Толо эмес эрмектерде.

5. Колбоочызы жок колболу эрмектерде: а) тегин эрмектери удурлашкан учурлу болзо; б) эдилгелер түргөн солынза; в) айалгазын көргүссө; г) результатады көргүзилзе;

6. Чике куучынду эрмектерде:

а) деп деген колбоочынын алдында;
б) диалогтын репликаларынын ортозында;

в) жаңы жолдон башталган репликанын алдында.

7. Кириш эрмектерди аңгылаарга.

445. Кычырып, токтой түжетен темдектери кандый ээжилерге болгонун жартагар. Колболу эрмектерди чыгара бичийле, схемала ылгагар.

Арташ өбөгөннүн куучыны.

Эмеш отуруп жүреле, апшыйак куучынын мынайда баштады.

«...Кижн бу жажына јеткенче нени көрүп, угуп жүрбеди эмеш. Көгүсте јууганы кёдрө ундылып браатканы, байла, бу туру.

Мен ол тушта он төрттү бе айла он бештү бе болгом. Бис Кор-Кобы деп јерде јайлап туратаныс. Өскүс-јабыс неме деп, мени таайым айылына жүргүзип алган. Ол бой кижн болгон. Күн чыкса ла, койлоп баратам. Койлошко көзим оролонып, төрт лө сөөк болгом. База жүрүм ле болгон!

Бир катап койлоп жүрзем, сүреен ургун јааш келген. Јарынга салган онду јамачы бар эмес, какпак таштын алдына кирип, ыжыктанып отургам. Тенери эмеш айаза берерде, чыгып келзем — ала күндеп турган эмтир. Койлорым Ак-Чокуга чыга бергилеген, мааражат. Баш ла бол, Ак-Чокунын каскагын не деер! Боду кижн базып та болбос јер ине. Озогы улус ого чыкпас: байлу јер дежетен. Канайдар, мен корко-корко сойоктын бажына једип, койлорды жүк ле өлбөгөндө түжүрип келеттим. Ме, мынаар јылтырап јаткан јылым-учардын алдында неме мызылдап јат. Ала күнде таштар суркуражып јаткылаган болбой деп, керектебедим. База эмеш базайын дезем, көзиме не де тийерде, кылбыга берт. Мынаар, сол јанымда, эке таштын үстинде, күн бе, та не де күйе берди ошкош. Акыр, бу мындый не болотон деп, алаканла тандактап, анаар бастым. Көк лө тенери бол, байагы таштар суркуражып јадыры деп көргөн немелерим јыландар эмтир!»

(А. Ередесв.)

Кириш сөстөрдү таап олордыг учурын жартагар.

446. Берилген үзүктү кычырала, бажалык сананып табаар. Токтой түжер темдектерди жартагар. Онон изложение бичигер.

Музыка ойноордо, жаранып алган кыстар, көбөлөктөр ошкош, түргөн-түргөн айланыжып тургулады. Ончолорынын: үренчиктердин де, үредүчилердин де — жүүн-санаазы бүтүн сүрекей бийик ле көдүринилү. Эбире каткы-кокурдыг тэгүлип турганы коркуш.

«Жолыгар ырысту болзын! Слер, озогыда бичип билбес алтай албатынын уулдары ла кыстары, эмди Совет жаннын болужыла орсонго, албатыгарга керектү улус болорыгар» — деп, школдын директору үренчиктерге айтты. Директордын айткан куучынына удура каруузын Лида кожонло жандырып турарда ла ончолоры ого жөмөжип ийди:

Жаскыда өскөн чечектий
Жаш жүрүмис жаранат.
Жараш чанкыр Алтайда, Алтайда,
Жараш чанкыр Алтайда
Карангуй жоголот!

Бу кожон ажыра балдар бойлорынын үредүчилерине: «Бис кайда да болзоос, кандый да үредүни божотсоос, кандый да жерде иштезес, је төрөл Алтайысты, кару үредүчилеристи качан да ундыбазыс» дегени болгон.

Онон вальс. Школдын жаан залында калганчы ла вальс. Онын жаркынду ла эрке толкуларыла айланыжарга сүрекей ле сүүнчилү. Залда, төрөл класста, тышкары, энирги городтын бастыра оромдорында — кайда ла вальс угулат.

Колдорынан тудуныжып алала, уулдар ла кыстар уйуктап калган городтын тымык оромдорына баргылайт. Эбире ончозы сүрекей тымык ла токуналу. Браакта, күнчыгыш жанында, карарышкан туулардын үстинде, билдирер-билдирбес тандак ойнойт. Удабас ла тан ада берер. Танла кожо олордын жүрүминде жангы күн келер.

(Л. Кокышев.)

Адалганду, жүзүни жок, жүзүни жарт бир төс члендү эрмектерди чыгара бичип алала, жартагар.

447. Кычырып, токой түжер темдектерин жартагар. Баштапкы эрмекти члендерле ылгагар.

Өскүс-Уулдын бала тужынанг.

Өскүс-Уулдын адазы Кыпчак кичүден ала жоктуга өскөн, байларга мал кабырып, чеден-кажаган тудуп, одынын кезип, өлбөгүн эдип жүретен. Ол бүдүргөн иштери учун байлардан алатан жалы: ичип-

жигенинен арткан куруттын, быштактын оодыгы, өлгөн малдын ол эмезе ара чыккан малдын, уйдын балазынын эди. База кезикте алатаны: байлардын балдары ба, айла ого жүргөн жалчылары ба майчыйта кийип салган өдүк эмезе кийип салган тон, терге чирип калган чамчалар болгон.

Кыпчак андый немелерди таап алганда, энгир киргелекте, айылында жаңыс балазы — Өскүс-Уулга — «тапкан-жөөгөн» курсагын экелип берерге мендеп келип жадатан. Өскүс-Уул дезе (чамчазы киндигининг одожынан жыртылып калган) күн ажа берерде, сооксынып, эжикке коштой адазынын байа эртен барган жолун шыгалап айкап, «Адам нени экелип бергей» — деп отуратан. Кыпчактын ак-боро ады качан да бойынын ойинен жаспас, бозом кирип баратканда, Шибеенин оозында кажайып көрүнүп келетен болгон. «Адам келип жат!» — деп кыйгырала, Өскүс-Уул адазына удур жүргүргөндө, ичи чыгара жыртылып калган чамчазы эзинге кайра соктырып, канатту неме ошкош жайылып келетен болгон. Кыпчак балазынын келип жатканын көргөндө лө, курына түүп алган куруттын, быштактын оодыгын ол эмезе болчоктоп алган талканын чечип белетеп келетен.

(П. Кучняк.)

Колболу эрмектерди чыгара бичип, жартагар.

448. Тексти кычылала, төс шүүлтезин айдып береер. Бажалык сананып табаар. Бир канча эрмектерден турган колболу эрмектерди чыгара бичип, сема тургузала, тартап береер.

Чын ла буурзак ла жалакай кижикандый да (жамылу да, жамызы жок то) кижиге жалакай болор. Кижиге күүнзек, буурзак, культуразы бийик кижик бойынан жаан кижини көрсө лө, жакшы сураар. Кижининг айылына кирерге турган болзо, эжигин токулдадып, жөп сурап кирер. Кижикандый бир болуш жетирип ийген болзо, алкыш бийан айдар.

«Бежен жыл стройдо» деп албаты ортодо жарлу бичиктинг авторы генерал Игнатьев бичийт: «Кижик жаан да, жаш та кижиге, анчадала үй кижиге, буурзак, жалакай болор учурлу. Үй кижик эр кижиле кандый да тен, түнгей праволу болзо, ол чыдал-күчи жанынан уйан, жүреги жымжак. Кандый да таныш эмес болзо, ол кандый бир кижиге эне, эш-нөкөр болгонын ундыбас керек».

Кижик кижиле куучындажарда, неменин ак-чегин айдып, ого качан да тынгыбас, үнин бийиктетпес керек. Күркөт, бойун тудунын билбес кижик улусты жамандап турган эмес, бойун бойы уятка түжүрүп жат.

Кандый ла кижиден неме сурап турган болзо, жакарып турган чылап айтпас керек. Жакарганынан сураганы качан да артык: «Ол жаткан масканы алып берген болзогор, а», «Мени ичкери өткүрүп ийген болзогор, сүрекей жакшы болор эди», «Мыны апарарга болушсан, экем!», оного до өскө.

Таныш төрөөн улус јолукса, оморды соок көрбөй, күүнзеп уткыыр керек, ненин учун дезе слердин кородоп, ачынып калганыгарга омор бурулу эмес. Ого үзеери, слердин кородоп калган бүдүжигерди көрөлө, бойына коомой до неме сананардан айабас.

(С. К а т а ш.)

449. Токтой түжетен темдектердин тургузылганын јартайла, оног диктант бичиирине белетенеер.

Токуш, Эмилдей ле Бараша эмегеннинг көргөн сок ло јангыс эркетен уулы, былтыр кўскиде алтынчы класска үренерге областной орто үредүлү национальный школга оймо катап барган. Ол ыраак городтон бийик туралардын ортозында турган кичинеК Кайру деп журты јаар энезине ле јааназына письмоны улай ла ийип туратан. Онын письмолорын кычырып, уулынын јаандап баратканына Эмилдей сүүнип јүретен. Бир катап Эмилдей кедертиненг түжүп келеле, уулынан јангыс письмо алды. Ол письмодо бичиди:

«База бир солун балык керегинде билип алдым, эне. Сен мыны карган энеме база кычырып бер. — Меч-балык деп балык бар болтыр, эне. Ол балык суула јүскенде, кандый да түрген јорукту кереп једижип болбос. Меч-балык бир частын туркунына ыраагы јүс километр јер өдүп јат, эне. Ого не де једижип болбос! Јок, чын айдадым, эне. Мен бойым журналдан кычыргам. Је ол түрген јүзетен меч-балыктын јажыдын бистинг ученылар база таап алган. Эмди меч-балык ошкош түрген јүзетен кемелерди бистинг ученылар эдип јат. Билдин бе, эне? Мен мындый немени сего не бичип туру деп?.. Мен бу школды божотсом, Москвага үренип барарым. Керептер ле кемелер эдетен инженер болорым. Ол тушта талайларла јоруктап, меч-балыктарла јарыжарым. А јааназам, карган энеме ле сего јараш сыйлар садала, екелип турарым».

Јөмөлтөлөрдү јартадып турган сөстөрлө чыгара бичип, јартап береер. Јайылган члендерди таап, эрмектинг кандый члени болгонын јартагар.

450. Текстти кычырала, токойтой түжер темдектерин јартагар. Оног, Јергелейдин ордына, алдынан бойыгар куучындап, изложение бичигер.

Нарыйан.

Јергелейге јети јүс сегизен тогус кой айрып бердилер. Болушчызы эдип, база комсомол Нарыйан деп атту казах кысты чыгардылар. Түш једип, күн өксөй берерде, Јергелей Нарыйанла кожо аттарына минеле, койлорын айдап, Отогол деп турлуны көстөдилер. Отоголго омор јүк ле эртен јеткилеер. Бүгүн оморго, байла, чөлдө коморго келижер, Эртен чөл божозо, кары эмдиге ле кайылбаган туулар башталар. Отогол деп јер анда.

Айак-казанын, төжөк-јастытын артынанча кожо апаргылаар.

Артык неме јок. Нарыйан койлорды айдап, бастыра чӧлгӧ казах кожонгын чӧйилтип браатты.

Ол (Нарыйан) коштой турган казах деремнеде јаткан. Јаскыда онын энези «Кызыл Чолмонго» кызыла кожо кӧчкилеп келгендер, адазы дезе јуунунг тӧртинчи јылында божогон.

Коркушту изӱ. Чӧл торт ло кызып јатты. Койлор баштарын јерге јабыс энчейтип ийеле, бой-бойлорын озолоп, ыраакта агарыжыл турган туулар јаар мендегилейт. Анда серӱӱн.

Нарыйан казах школдо беш ле класска јетире ӱренген: адазы јокто ӱренерге кӱч болгон. Тилин кижиге јетире ондобос: алтай, казах сӧстӧри алыжып-колужып калган. Бойы шулмус, кеберкек бала, капшууны коркуш. Атка мингенде, уулдардан да јада калбас.

«Эртен Отоголго једерис пе, Нарыйан?» — деп, Јергелей, ажанып божойло, јерге тӧжӧп салган сырмакка јадып сурады.

Энир чӧлдинг ӱстиле тӱрген койылып, турган јылдыстар мелтиреје бердилер.

(Л. Кокышев.)

БАЖАЛЫКТАР

Төрөл	тилис	3
Алтай	тилим	—

VII класс

Откөнин	катап көрөри	4
1.	Фонетика ла графика. Лексика	—
2.	Сөстин бүдери. Морфология	5
3.	Орфография	7

Синтаксис.

Сөс колбу.

4.	Сөс лө сөс колбу	10
5.	Камаанду колбулардын бүдүмдери	11
6.	Тегин ле колболу сөс колбулар	17
7.	Сөс колбуны ылгаары	20

Эрмек.

8.	Эрмектин анылу темдектери	22
----	---------------------------	----

Тегин эрмек.

Эки төс члендү эрмектер.

9.	Эки төс члендү ле бир төс члендү эрмектер керегинде жетирү	23
10.	Баштаачы ла айдылаачы	24
11.	Айдылаачылардын бүдүмдери	26
12.	Адылу колболу айдылаачы	29
13.	Баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире	31

Эрмектин эчени члендери.

14.	Толтыраачы	34
15.	Лартаачы	36
16.	Жөмөлтө	38
17.	Айалгалар	39
18.	Лерин көргүзер айалгалар	40
19.	Ойин көргүзер айалгалар	—
20.	Шылтагын көргүзер айалга	41
21.	Амадузын көргүзер айалгалар	42
22.	Өдөтөн аайын көргүзер айалгалар	43
23.	Эки төс члендү эрмектерди ылгаары	45
24.	Эрмекте сөстөрдүн турар аайы	46
25.	Лайылган члендер	47
26.	Ылганаачыларла айдылган айалгаларда токтой түжер темдектер	49

Бир төс члендү тегин эрмектер.

27. Бир төс члендү эрмектердин төс члени	54
28. Адалганду эрмек	55
29. Жүзүни жарт бир төс члендү эрмектер	56
30. Жарты жок жүзүндү эрмектер	58
31. Жүзүни жок бир төс члендү эрмектер	59
32. Толо эмес эрмек	62

Эрмектин укташ члендери.

33. Укташ члендер керегинде жетиру	64
34. Укташ ла укташ эмес жартаачылар	65
35. Табышканду колбоочылар ажыра бириккен укташ члендер	67
36. Укташ члендерди бириктирөөчү сөстөр	69

Эрмектин аныланган эчег члени.

37. Аныланары керегинде жетиру	74
38. Жөмөттөр лө оордунг аныланары	—
Откөннн катап көрөр таскаду	77
39. Толтыраачылардын аныланары	78
40. Эрмектердин чокумдап, жартап ла кожулш айдылар члени	79
41. Эрмектин члендери колболышпай турган сөстөр керегинде текши жетиру	84

Кычыру сөстөр

42. Кычыру сөстөр керегинде жетиру. Оордо токтой түжетен темдектер	—
--	---

Кириш сөстөр, сөсколбулар ла эрмектер

43. Кириш сөстөрдө, кириш сөсколбуларда токтой түжер темдектер	88
44. Кириш эрмектер, оордын токтой түжер темдектери	91
45. Кыйгылуларлу эрмектерде токтой түжер темдектер	92
46. Эйе ле жок деп сөс-эрмектер	93

Чике ле косвенный куучын-эрмек

47. Чике ле косвенный куучын-эрмек керегинде жетиру	94
48. Чике куучынду эрмекте токтой түжетен темдектер	95
49. Диалог	100
50. Цитата. Цитатада туратан темдектер	102
Откөннн катап көрөри	104

VIII класс

VII класста откөннн катап көрөри	109
----------------------------------	-----

Колболу эрмектер

51. Колболу эрмек керегинде текши жетиру	112
52. Колболу эрмектин бөлүктөрүнн колболыжар эп-аргазы	113
53. Колболу эрмектердин бүдүмдери	114
54. Колбоочылу табышканду колболу эрмектер	117

55. Камаанду колболу эрмектин турган бѳдѳми. Кош ло тѳс бѳлѳктин колболыжар эп-аргазы	122
56. Камаанду колболу эрмекте токтой тѳжетен темдектер.	124

Тѳс эрмекле кожулталардын болужыла колболышкан кош эрмектер

58. Ӗйин кѳргѳзер кош эрмектер	126
59. Айалгазын кѳргѳзер кош эрмек	129
60. Ӗпсинер кош эрмектер	132

Тѳс эрмекле колбоочылардын болужыла колболышкан кош эрмектер

61. Толтыраачы кош эрмектер	135
62. Јартаачы кош эрмектер	137
63. Амадузын кѳргѳзер кош эрмектер	138
64. Шылтагын кѳргѳзер кош эрмектер	140
65. Шылтуун кѳргѳзер кош эрмектер	142
66. Колбоочызы јок колболу эрмектер	145
67. Айдылаачылары текши болушчы глагодду колбоочызы јок колболу эрмектер	146
68. Колбоочызы јок колболу эрмектерде запятой ло запятой-лу точка тургузары	147
69. Колбоочызы јок колболу эрмектерде тире тургузары	150
70. Колбоочызы јок колболу эрмектерде эки точка тургузары	151
71. Бир катча кош эрмектѳ камаанду колболу эрмектер	154
72. Бѳлѳктери табышканду ла камаанду колбунын болужыла бириккен колболу эрмектер	156
Откѳнин катап кѳрѳри	159

*Вера Давыдовна Сатлаева,
Николай Васильевич Тепуков*

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК

синтаксис

для 7—8 классов

Редактор З. И. Табакова
Художественный редактор И. И. Митрофанов
Технический редактор М. Г. Шелепова
Корректоры Н. П. Кучияк, А. А. Бокконокова

Сдано в набор 20/III 1972 г. Подписано к печати 25/IV 1972 г.
Формат 60×90 1/16. Бум. типограф. № 2. Печ. л. 10,5. Уч.-изд. л.
9,75. Тираж 4200. Заказ № 1101. Цена 20 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография,
пр. Коммунистический, 27.

100-00

20 акча